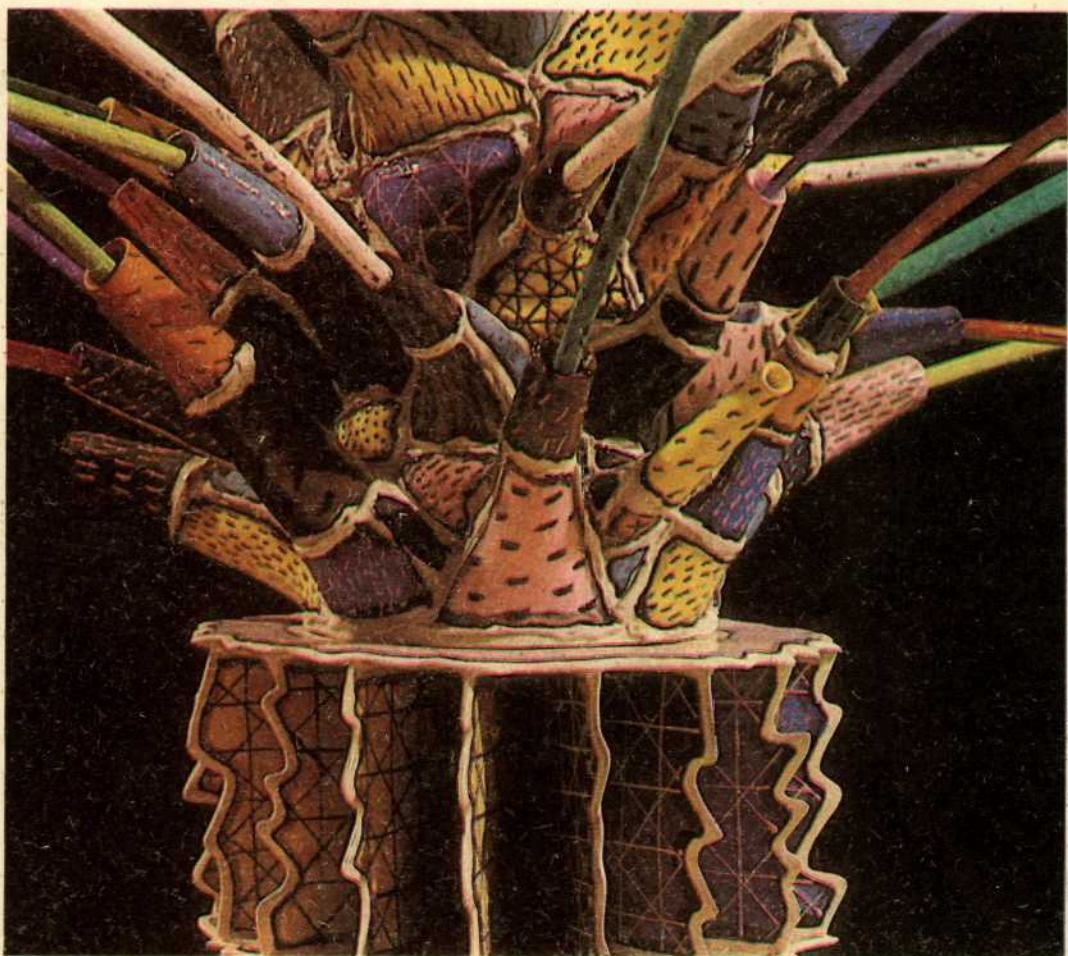

Vikerkaar

2/1991

William Butler Yeats: «Politika»; bukett ja essee iiri luulest; eestikeelne episood James Joyce'i «Ulyssesest»; katkend Desmond Hogani romaanist; majanduse õitsengu aastad Eestis; Evald Laasi eesti meeste värbamisest Saksa väkke 1. 02. 44; Jaan Undusk vana kiskja Grenzsteini endatapust; kultuurikiri Los Angelesest; Sergei Issupovi kunst

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri.
Ilmub alates 1986. a juulist. 6. aastakäik.

Veebruar 1991. Nr 2

Sisukord

- William Butler Yeats *Politika* 1
Iiri bukett
Patrick Kavanagh 2
Richard Murphy 3
John Montague 5
Seamus Heaney 6
Richard Ryan 8
James Joyce *Proteus* 10
Desmond Hogan *Veider tänav* 25
John Montague *Iiri luulelõimed* 33
Ants Juske *Sergei Issupovi keraamika* 50
Jaak Valge *Eesti Vabariik: normaalse majandusliku õitsengu aastad (1925—1929)* 52
Evald Laasi *Mobilisatsioon 1. veebruaril 1944* 60
Jaan Undusk «*Esimene eesti juudi-õgija*» 1 66
- Ester Markiš *Kuidas neid tapeti* 74
Hasso Krull *Jaani Kaplinski: teine ja pööratav aeg II* 81
- Elav ajalugu**
Prohvet Ahjast (ehk esteet kafeest) kirjanikkude kõrtsis omis asjus kõrtsi-esteetika vastu II 84
- Vaatenurk**
Olev Remsu *Suur elu & nõder kunst* 92
Luule Epner *Sillameister Valgemäe* 93
- Kaleidoskoop**
Edgar Kaskla *Kultuuri reaalsed piirid. Kultuurikiri Ameerikast* 95

Kujundus: Jüri Kaarma

Esikaanel: Sergei Issupov

Tagakaanel: Sergei Issupov

WILLIAM BUTLER YEATS

Politika

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

*«Tänapäeval avaldab inimsaatus oma tähenduse
poliitilistes terminites.»*

Thomas Mann

Kuis arutada saaksin ma,
Nähes seda plikat,
Hispaania või Venemaa
Või Rooma politikat?
Ent siin on reisind mees, kes teab,
Mis ja kuidas ütleb,
Ja seal on kogend politik,
Kes palju loeb ja mõtleb,
Ja ehk on tõesti õigus neil,
Et oodata on sõda,
Kuid, ah, kui saaks taas olla noor
Ja plikat kallistada!

1939

IIRI BUKETT

PATRICK KAVANAGH

Inglise keelest tõlkinud Krista Kaer
Süütus

Nad naersid seda, mis armas mul —
kolmnurkset küngast, mis kallakul
Big Forthi all. Nad ütlesid,
et kammitsevad mind taluteede
viirpuuhekid ja ma ei tunne maailma.
Aga mina teadsin, et armastuse uks ellu
on üks ja seesama igal pool.

Häbenedes seda, mis armas mul,
tõukasin ma ta endast eemale kui porimülka
ega hoolinud tema kannikesenaeratusest kirkast.
Kuid nüüd embavad tema kibuvitsakäed mind taas.
Vananaiste-suve hommikukaste
särab pleekinud kartulipealsetel —
kui vana ma olen?

Ma ei tea, kui vana ma olen.
Ma ei kuulu surelikku ellu.
Ma ei tea midagi naistest
midagi linnadest.
Ma ei sure,
kui ma nende viirpuuhekkide vahelt välja ei lähe.

Eepos

Ma olen näinud tähtsaid paiku, sündmusi
kus kaalul suured panused: kes saab
nüüd lõpuks selle kivirisus sööditüki,
kus seisid mehed, viglad käes.
Ma kuulsin Duffyt hüüdmas: «Põrguvärk!»
Ja võõni paljas vanataat McCabe
seal õigust nõudes hanguterast trotsis.
«Piir läheb mööda kive neid!»
Sel aastal oli mingi tüli Münchenis. Kumb

oli tähtsam? Ju Ballyrushi, Gortinisse
ma usku näisin kaotavat.

Kuid siis mu kõrvu jõudis Homerose vaimu sosin.

Ta ütles: Ma tegin säendsest külakismast
«Iliase». On jumalatel oma mõõdupuu.

PATRICK KAVANAGH sündis Monaghani krahvkonnas Inniskeenis 1906. aastal ja võib öelda, et kogu tema loomingu paremik on seotud sellesama Monaghani küngaste, kartulipõldude ja turbarabadega. Ta elas tavalist iiri talupoja elu, harides end maatöö kõrvalt raamatuid lugedes. Kui tema esimesed luuletused hakkasid ilmuma ajakirjanduses ja ilmus ka tema esimene luulekogu «Künnimees ja teised luuletused» (Ploughman and Other Poems, 1936), siirdus Kavanagh Dublinisse, kus elatus ajalehtedele ja ajakirjadele kaastöö tegemisest. Kuid koduste viirpuuhekkide vahelt väljaminemine tõi kaasa kibestumise, tunnustus oli aeglane tulema. Yeatsi järgsel Iirimaal oli luuletajatel raske mõjule pääseda. Kavanagh vastandaski ennast nii oma luuletustes kui proosas Keldi taassünni mütooloogilisele ja iirluse lahkamisele. Tema jaoks oli piisavalt luuleainet ka kõige igapäevasemas maastikus, vaiksuses põllunurgas või kevades künnivaos. Samal ajal ei olnud tal aga mingeid

illusioone elu suhtes, mida elas Iirimaa talupoeg. Tema jaoks ei olnud talurahvas gaeli traditsiooni viimane säilitaja ja kandja, tema nägi elu, kus puudus vaimus, kus hirm vaesumise ees võttis isegi võimaluse abielluda. Just sellest hingelisest, vaimsest ja seksuaalsest näljast kirjutabki ta oma poeemis «Suur nälg» ja kahes romaanis «Roheline narr» (The Green Fool) ja «Tarry Flynn». Leidmata ka Dublinis seda vaimust, mida ta otsis, pöördus Kavanagh oma elu lõpul tagasi Monaghani, mis oli talle ka juba võõraks jäänud. Kuid nagu tihti juhtub, sündis tema üksindusest, kibestumisest ja tunnustusjanust luule, mis on mõjutanud peaaegu kõiki hilismaid iiri luuletajaid. Ta võttis iiri luuletaja õlult Iirimaa ja maailma ajaloo koorma, «avas neile ukse vähiklusse», nagu on öelnud John Montague, ning näitas, et nagu jumalatel nii on ka poetidel oma mõõdupuu. Patrick Kavanagh suri 1967. aastal Monaghani.

K.K.

RICHARD MURPHY

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga
Leid

Ta leidis selle laukatamme juure vanas eas
Tuld roobitsedes ja pani ta
Mu kaminale lõriseva greifi
Ja poolpalja tinamehe vahele.
See on kui laukast tõusev haigur,
Jalad tilkumas pruuni vett,
Pea noolteravana ambumas taevast.

«Mida see sulle meenutab?» küsis ta.
Mõtlesin puudest tema isa mõisas,
Mille kettsaag võttis maha;
Nurmenukkudest, mida korjasin,
Enne hommikusööki kiviteel uites,
Et need ta tuppä enne ärkamist viia;
Ja kõigist lapsepõlve murtud lubadustest.

Ei, ei! See on vanem kui tähestikud,
Istandikud või jumalad.
Käänuline ja lihvitud kui meel, mis ei unusta eal,
Et oli laukahappes surnud, mädanematu:
Salamisi samblaüsas kõvenemas, kuni
Turvas põles ümbert, uithoovus tõstis üles
Ja ta toodi koju mind avatlema.

Pesa müüris

Kirbe kui turvas su juus mu padjal
Põleb kui samblakraavis mustlase lõke.
Enne kui lämbun, las imen tasa
Pihlaka tinktuuri sinu suult,
Suve punast leotist, mis peagi lahtub.
Luuderohupahm sööb mu südame müüri.
Tule kui meigas, oksale laskuv!

Hõljun hetkeks tuules ja õhkan ikka
Su näo kohal, kus ujub kaks luike.
Las suudlen su silmi sinises rahu,
Kui nende Connemara pilvi pole veel siin.
Kammitsas kits määgib me marjamaal.
Krants uriseb ketis. Tuli kustub koldes.
Kaltsuhunnik ja pudelid argivihmas.

Sinu maa ja minu, kas võib see veel olla alles?
Su keha viitadeta viirpuutee viib
Mu samblaste müüride ja varemes majani.
Säärane ilu kui sul on maa pealt kadumas.
Kuigi saabuvast ajast pole meie jaoks kodu,
Elame omaenese ajast koos. Nagu kääblik
Tee samblapesa mu pealuu sisse, armas.

RICHARD MURPHY on sündinud 1927. a Lääne-Iirimaal protestantlikus peres. Praegu elab Dublinis. Lokaalse koloriidiga lüürika kõrval on kirjutanud ka pikemaid ajaloolisi poeeme. Tähtsa-

mad raamatud: «Saarele purjetades» (Sailing to an Island, 1963), «Aughrimi lahing» (The Battle of Aughrim, 1968), «Kõrge saar» (High Island, 1974), «Kivi hind» (The Price of Stone, 1985). M. V.

JOHN MONTAGUE

Pühenduseks

Inglise keelest tõlkinud Krista Kaer

Kuni me kõnelesime, mu armas,
viidi katus ära me kohalt. Seejärel
asuti seinte kallale.

Aknaklaasid tõmmati raamidest
nagu hambad suust.

Aga sina rääkisid edasi.

Su viisakus oli mulle eeskujuks,
mis sundis mind üha vastama.

Kui siis jõudsime viimase silbini,
olles pea leppinud
mõlema seisukohtadega; nägin:
põrandalaudadest polnud jälgegi,
me seisime paljal savil.

Külgepoogitud keel

(Tumm,
hurmes, mahalöödud
pea nüüd läkastab
kõnelda teist keelt.

Just kui
mind kaua painanud unes
mingites enda mu
kogelemistes.)

Üks iiri
laps tihub koolis.
Korrutab inglise keelt
Iga vea puhul

Koolmeister
uue uuristab sälgu
pügalpulka mis
lapsel on kaelas

Kui kell
lehma kaelas kui
kammits kitse jalus
Pudistades

Häbenedes
iseenda nime
moonutatud silpe
Kurvalt koju jõudes

Leida
et kodukolde
turbahõngune suu
pikkamisi saab võõraks:

Hurtsiku sees
ja väljal nad veel
vana keelt kõnelevad.
Ei saa sa neil teregi öelda.

Kasvatada
teine keel enda suhu
on rängem kui
kaks korda sündida.

Sajandi pärast
üks lapselaps kõnes
komistab kadunud keele
silbiseaduste otsa.

JOHN MONTAGUE sündis New Yorgis Brooklynis 1929. aastal ning kasvas üles Põhja-Iiri maal Tyrone'i krahvkonnas. Ta õppis Dublinis, Yale'is, Iowas ja Berkeleys ning on alates 1960ndatest aastatest pidanud loenguid paljudes Euroopa ja Ameerika ülikoolides. John Montague on ka üks iiri luulet ja rahvamuusikat salvestava plaadifirma asutajaid. Ta on avaldanud kaks romaani «Pealiku surm» (Death of a Chieftain) ja «Kadunud märkmeraamat» (The Lost Notebook). Luulekogusid on ta avaldanud üle

kümne, sealhulgas «Pagenduse viisid» (Forms of Exile), «Mürgitatud maa (Poisoned Lands)» «Valitud valgus (A Chosen Light)». Ulsteri minevikku ja tänapäeva, müüte ja ajalugu seostav pikem proosa ja luule kompositsioon «Konarlik põllumaa» (The Rough Field), mis on saanud nime Montague kodukandi gaelikeelse nime järgi ning on oma viie kordustrukiga juba praegu iiri kirjandusklassikaks saanud. Montague on ka koostanud ja toimetanud mitmeid iiri luule kogumikke. K. K.

SEAMUS HEANEY

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga
Soomaa

T. P. Flaniganile

Meil pole preeriaid,
Mis õhtuti lõikaks suurt päikest —
Kõikjal, kus silm taandub
Pealetungiva silmapiiri ees,

On ta laulatatud mõne laukajärve
Kükloobisilma külge. Meie taradeta maa
On soo, mis ajab nahka
Päikesepaiste vaheajal.

Suure iiri ürgpõdra skelett
Tiriti turbast välja
Ja seati üles, rabav
Õhku täis kest.

Rohkem kui saja aasta eest
Laukasse vajunud või
Leiti taas, soolane ja valge.
Pinnas ise on leebe must või,

Mis sulab ja avaneb jalge all,
Juba aastamiljoneid nõnda
Ilma lõpliku määratluseta.
Siin ei leita kunagi sütt,

Ainult suurte kuuskede
Vettinud tüvesid, pehmeid kui pudi.
Pioneerid tungivad
Kaugele ja sügavale.

Iga kiht, mis avatakse,
Näib kord juba olnud asustatud.
Laukais on vist Atlandi nõrgvesi.
Märg keskpaik on põhjatu.

Ühinemisakt

I

Täna öösel, esimene liigutus, tuksatus
Nagu vihm oleks kogund raba kohal jõudu, et alla
Sadada ja ujutada üle, rebestada raba,
Lüüa haav, mis kisuks sõnajalavoodi valla.
Su selg on idaranna kindel joon
Ja teisele poole oma mägede astanguid
Sa sirutad käsi ja jalgu. Ma emban
Maakõrgendikku, kus me minevik on kasvanud.
Olen pikk kuningriik sinu selja taga,
Keda sa meelitada ei taha ja eirata ei saa.
Vallutus on vale. Saan vanemaks, aastatega
Loovutan su poolsõltumatu maa,
Kuid mu pärandus ta kurdudes
Tipneb tõkestamatult suurdudes.

II

Olen siiski veel võimukalt mees,
Jätan sulle maha valu ja vaeva,
Asumaaliku lõhestumise su sees
Rammimispalgi, seestpoolt surutava.
Meie ühtest võrsus visa viies kolonn,
Mille löögivalmidus kasvab ühepoolselt,
Mille süda su südame all on sõjatrumm,
Mis koondab jõudusid. Nürimeelselt
Ta väiksed parasiidirusikad peksavad juba
Su piiridel ja ma tean, nad on sihitud
Vee alt minulegi. Ühegi lepinguga
Ei salvi täiesti su haavatud ja rebitud
Keha ja su valu, mis ikka ja jälle
Jätab su nagu lahtikistud mulla marraskille.

Nägin kiivusest und

Kui käisime parkmetsas sinu ja veel
Ühe naisega koos, siis sosistav rohi
Ajas sõrmed me mõtlikust vaikusest läbi
Ja ootamatult puud meie eel
Avasid valendiku, kus istusime.
Valguse varjamatus meid jahmatas vist.
Rääkisime ihast ja kiivusest,
Me vestluse vabalt lehviv hame
Või valge piknikulina laotus
Looduses nagu käitumise õpik.
«Näita,» palusin me kaaslast: «Mu ammune ootus
On näha su rinnatähe kahvatut vilku.»
Ta nõustus. Ei saa need värsid, ah lemmik,
Ega mu kombekus ravida su haavatud pilku.

*SEAMUS HEANEY sündis 1939. aastal ja on suu-
rema osa elust veetnud Belfastis. Teda tavatse-
takse siduda sama põlvkonna Ulsteri luuletajate
Derek Mahoni, Michael Longley ja James Simmo-
niga ühisesse gruppi. Kõigile neile on olnud olu-
liseks luuleaineks Põhja-Iiri lähiajalugu, kohali-
kud inimesed ja maastikud. Luuletaja esimene*

*kogu «Loodusesõbra surm» (Death of a Natura-
list, 1966) võitis kolm olulist kirjandusauhinda.
Hilisemad raamatud (Door in the Dark, 1969;
North, 1975; The Haw Lantern, 1987) jt on
kindlustanud autori positsiooni kaasaegse inglis-
keelse luule tippesindajana. On tõlkinud Dantet
ja varasemat iiri luulet inglise keelde. M. V.*

RICHARD RYAN

*Inglise keelest tõlkinud Krista Kaer
Kurtus*

Minu õele

Ikka siis kui kuulen Mozartit,
mõnda lindu või tuules
kriiksuvaid mändide oksid
seisab ta sääl — ümberringi need helid
mis savina katavad vaikust.

Siis on nõnda et kuulen kui kõla
aiman surma hääletut häält
Ei see pole see kui ollakse ilma
vaid kui teadmist üldse
ei olegi . . .

Minek

Läänes hõljub õhu katedraal.
Läbi kõigi kabedate külade,
mis on kogunenud oma kivide alla,
kaiguvad kellad
koduselt ja imeliselt otsekui linnulaul.

Hekkide kirjuist elusaist südameist
ja küünide tolmuiseist unkaist
hakkab midagi kogunema
juba kamalutäite kaupa valguse poole.

Samal ajal hõljuvad külad
valgusulmades üle maailma ääre.

Teed on eksinud metsa,
kõige pilkasemates padrikutes
vaaruvad jaaniussid komistades
vastu puid ja vajuvad maha,
vigastatud tundlad kasutult tõmblemas.

Ükshaaval
tõusevad lendu linnad,
tähtkujudena aeglaselt hõljudes
hoiavad nad ühte ja määravad suunda.

Meie ilmamaast kaugele läände
rändab veri veel täna öösel,
aknad õõtsuvad tasa kohal tumeda vee.

RICHARD RYAN on sündinud 1946. aastal Dublinis. Ta on avaldanud kaks luulekogu «Karid» (Ledges, 1970) ja «Kaarnalaas» (Ravenswood,

1973). Iiri diplomaadina on ta töötanud Jaapanis, Londonis ning on praegu Iiri Vabariigi suursaadik Koreas. K. K.

JAMES JOYCE

PROTEUS

(Episood romaanist «Ulysses»)

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Sajandi suurromaan «Ulysses» (1922) kujutab ühte päeva kolme dublinlase elus, niisiis piiratud keskkonda, piiratud tegelaste hulka ja piiratud tegevusaega. Sellest hoolimata oli James Joyce'i plaaniks, mille realiseerimisele kulus seitse aastat, kujundada see sündmustik kogu inimolemise mudeliks. Selleks vormis ta oma teose väga mitmekihiliseks, allusioonide- ja sümboliterohkeks. Kõige olulisem on siin muidugi paralleelsus «Odüsseiaga» — igale «Ulyssese» episoodile vastab mingil moel teatav episood Homerose eeposest.

Tõlgitud episood kannab säärast pealkirja tahtliku analoogia tõttu Proteuse kirjeldusega «Odysseuse» neljandas laulus. (Joyce ise ei pealkirjastanud ühtegi episoodi, kuid oma kirjavahetuses ja jutujamistes armastas ta nimetada seda osa «Proteuseks».) Homerose eeposes on Proteus merejumal, kes pidevalt muudab oma kuju. Kui Telemachos palub Menelaoselt abi oma isa Odysseuse leidmiseks, siis Menelaos jutustab talle, et ta kohtas Proteust merekaldal ja pidas teda kinni, kuigi Proteus moondas end kõikvõimalikeks asjadeks, ning sundis sel moel merejumalat rääkima Odysseuse juhtunust.

Stephen Dedalus on kutsutud Pariisist koju ema haiguse tõttu ja nüüd elab ta vanas kindluse-tornis koos arstiteaduse tudengi Buck Mulligani ja selle inglasest sõbra Hainesiga. Stephenit kujutatakse kui üleolevat, kompromissitult kunstniku-hinge, kes põlgab argise maailma tavasid. Selles mõttes on ta ebatüüpiline inimene, kellele hiljem vastandatakse Leopold Bloom, kes on palju mugandum ja «normaalsem».

Nähtava vältimatu modaalsus: kui mitte midagi muud, siis vähemalt seegi, läbi minu silmade mõeldu. Olen siin, et lugeda kõikide asjade signatuure, merekudu ja mereadru, lähenev veetõus, too roostes paat. Tattroheline, sinihõbe, rooste: värvilised märgid. *Diaphane*¹ piirid. Kuid ta lisab: keha. Ta pidi siis teadma neid kõigepealt kui kehasid ja alles siis kui värvilisi. Kuis nõnda? Oma peakolu nende vastu koksates, nangunii. Olgu peale. Ta oli kiilakas ja miljonär,² *maestro di color che sanno*. *Diaphane* piirid. . . Milles? Miks milles? *Diaphane, adiaphane*.³ Kui sellest saab viis näppu läbi pista, siis on see värv, kui mitte uks. Pane silmad kinni ja vaata.

¹ *Läbipaistvus*. Stephen arutleb siin Aristoteelse tunnetusteooria üle.

² Pärimuse järgi oli Aristoteles kiilaspäine ja väga rikas. Itaaliakeelne fraas on Dante «Põrgust» ja

Käesolevas romaaniepisoodis kõnnib Stephen Dedalus (kes nagu Telemachoski otsib isa, ehkki sümboolses mõttes) üksinda Dublini rannal, mõlgutades asjade muutlikest vormidest ja näivuste kaudu tõe tunnetamise võimalikkusest. Kõigepealt mõtiskleb ta «nähtava modaalsusest» ja müstilisest käsitusest, mille järgi Jumal jätab kõigile oma teoste signatuuri; seejärel liigub mõte «kuuldava modaalsusele». Ta suleb silmad ja püüab tunnetada reaalsust ainult kuulmismeele kaudu. Jalutuskäiku jätkates hakkavad nähtud objektid ja inimesed segunema mälestustega perekondlikest suhetest, kooliajast, Pariisis pesitsemisest, mille katkestas ema raske haigus. Ta tunneb süüd ema surma pärast, sest ta keeldus palvetamast surivoodi äärel, kuna kartis, et see võib alandada tema uskmatuväarikust. Lisaks sellele ujuvad Stepheni teadvusesse kõikvõimalikud mõtted elust ja tegelikkusest, millest paljud pärinevad kooli ajal loetud müstikute teostest. «Proteus» peaks andma lugejale sissevaate Stepheni tunde-laadi ja tema teadvuses ning mitteteadvuses sisalduvasse. Samuti algavad sellest episoodist mitmed teemad, mida romaani järgnevatel osades edasi arendatakse. Stepheni väga teoreetiline, juurdlev ja spekulereiv vaim on teravas kontrastis romaani tõelise kangelase («Odysseuse») Leopold Bloomi praktilise, inimliku, meelelise ja konkreetse kujutlusega, mida kujutatakse romaani järgnevas peatükis. Teksti tõlkimisel ja kommenteerimisel olen abi saanud kommentaaridest raamatust «The Norton Anthology of English Literature». M. V.

käib Aristotelese kohta, ligikaudne tõlge: *Kõikide teadjate isand*.

³ *Läbipaistmatu*.

Stephen sulges silmad, et kuulda, kuidas ta saapad muljusid ragisevaid merëkarpe ja adrut. Sellest lähed sa niikuidagi läbi. Olen olemas, sammhaaval. Aja väga väike ruum läbi ruumi väga väikeste aegade. Viis, kuus: *nacheinander*.⁴ Justament: ja see ongi kuulduvat vältimatu modaalsus. Tee silmad lahti. Ei. Jessas! Kui kukun üle kaljuharja, mis ripub kõrgel üle vetevoo⁵, kui kukun läbi *nebeneinanderi* vältimatult. Mul läheb pimeduses päris ladusalt. Mu saarepuust mõök ripub vööl. Koba sellega nagu nemad.⁶ Minu kaks jalga on tema saabaste ninas, *nebeneinander*. Kõlab tahedalt: demiurgide vasara tehtud.⁷ Kas kõnnin igavikku Liivamäe randa mööda? Kraks, raks, priks, praks. Metsik mere raha. Koolipapa Deasy⁸ seda kõike teab.

*Tule liivamäele sa,
Madeline, va mära.*

Rütm hakkab pihta, kas näed. Ma kuulen. Marsib jambiline katalektiline tetrameeter. Ei, galopeerib: *deline, va mära*.

Tee nüüd oma silmad lahti. Hea küll. Üks moment. Kas vahepeal on kõik haihtunud ära? Kui ma teen lahti ja olen igavesti mustas *adiaphanes*. *Basta!*⁹ Eks näe, kas ma näen.

Näe nüüd. Seal kogu aeg ilma sinuta: ja jääb igavesti nii, lõputu maailm.

Nad tulid ettevaatlikult Leahy terrassi astmeid mööda alla, *Frauenzimmer*:¹⁰ ja laugel kaldal vajusid nende harali varvastega jalad lodevalt mudasesse liiva. Nagu mina, nagu Algy,¹¹ oma vägeva ema poole teel. Number üks vibutas ägedalt oma ämmaemanda kotti, teine torkis sirmiga randa. Vabal päeval värsket õhku hingamas. Mrs Florence MacCabe,¹² kadunud Patk MacCabe'i lesk Bride Street-ilt. Keegi tema ametiõdedest tiris minu, vinguva, siia ellu. Loomine ei millestki. Ei tea, mis tal kotis on? Lohiseva nabanööriga loode, ruske vatiga lämmatatud. Kõikide nõõrid põimununa ulatuvad ajas tagasi, kõige liha keermeline kaabel. Seepärast siis müstilised mungad. Kas sa saad jumalatesarnaseks? Vahivad sinu *omphalost*. Halloo. Siin Kinch. Ühendage mind Edenville'iga. Aleph, alfa, null, null, üks.¹³

⁴ *Üksteise järel*. Stephen tunnetab nüüd reaalsust ainult kuulmismeele abil, mis töötab ajalise järgnevuse kaudu.

⁵ Tsitaat «Hamletist» (I vaatus, IV stseen).

⁶ Stephen kõnnib ikka veel kinnisilmi, saarepuust jalutuskeppiga teed kobades nii nagu pimedad. «Tema saapad»: Stephen laenas hommikul Buck Mulligani ärakantud saapad. *Nebeneinander* — üksteise kõrval.

⁷ Demiurgid ongi need, kes on signatuurid oma loomele kirjutanud. Ainult kõrvade kaudu aistitav maailm «kõlab tahedalt», justkui oleks demiurgide vasarad ta teinud.

⁸ Mr Deasy oli direktor koolis, milles Stephen õpetas. (Eelmises episoodis kujutati Stephenit õpetamas.) Mr. Deasy hoidis raha merekarpidest tehtud hoiukarpides.

⁹ *Küllalt!*

¹⁰ *Naisterahvad*. Stephen näeb ämmaemandaid.

¹¹ Algernon Charles Swinburne, kes kirjutas: «Ma naasen oma suure armsa ema, / meestesõbra mere juurde.»

¹² Stephen kujutleb, et esimese ämmaemanda nimi on MacCabe.

¹³ Stephen arutleb nabanööri müstilise tähenduse üle, nähes selles põlvkondade ühendajat. Liidetud nabanöörid peaks ulatuma tagasi Aadama ja Eevani. Kinch on Stepheni hüüdnimi. Ta kujutleb end helistamas oma naba kaudu Eedenisse. *omphalos* — naba.

Aadam Kadmoni töö- ja elukaaslane: Heva, alasti Eeva. Tal ei olnudki naba. Vahi. Veatu kõht, punduvsuur pugu, pingul pärgamendist kilp, ei, valge mais, idamaine ja surematu, igavesest ajast igavesti kestev. Paturüpp.

Patupimedas rüpes olin ka mina, loodud, mitte sigitatud. Noist kahest, minu hääle ja silmadega mehest ja naisevaimust, kes lamab põrmus. Nad tõukusid ja tõmbusid, täitsid paaripanija tahtmist. Tema tahtmine määras minu juba enne aegade algust ja nüüd võib-olla ei lase Ta mul kunagi minna. Tema ümber on *lex eterna*.¹⁴ Kas see ongi jumalik substants, milles Isa ja Poeg on konsubstantiaalsed? Kus on vaene armas Arius, kes järeltõlke proovile paneks? Eluaeg kontransmagnifitsjuudidipõmmtantsiaalsuse eest sõdinu. Halva märgi all sündinud heresiarih. Kreeka veeklosetis tegi ta oma viimse hingetõmbe: eutanaasia.¹⁵ Peas pärlitega mitra, sau käes, troonisulus kinni, lesestunud Püha Tooli lesk, ülestõstetud omofoorioniga, tükkis tagapoolega.

Tuuleõhud hullasid ta ümber, vallatud ja näpistavad õhud. Nüüd nad tulevad, lained. Valgelakalised merehobud, suuraudu krõmpsutades, tuulevaljastega Mananaani¹⁶ ratsud.

Ei tohi unustada ta kirja ajalehte viia. Ja pärast seda? Laev, kell pool üks. Muide, ole selle rahaga ettevaatlik nagu üks tubli noor tobu¹⁷.

Ta samm jäi aeglasemaks. Siin. Kas minna tädi Sara juurde või mitte? Konsubstantiaalse isa hääle. Ega sa viimasel ajal pole trehvand oma kunstnikuvennikest, Stephenit? Ei ole? Oled sa kindel, et ta pole Strasburgi terrassil koos tädi Sallyga? Kas ta ei võiks nagu sellest pisut kõrgemat lendu teha, mis? Ja ja ja ja räägi meile, Stephen, kuidas elab onu Si? Oh vaene Jumal, kellega mind on küll kokku laulatatud. Boisisid heinalakast. Pisike purjus veksliaandja ja tema vend, kornetimängija. Väga kõrgeaulised gondeljeerid. Ja samuti kõõrd-silmne Walter, kes oma isa sööritab. Sir. Jah, sir. Ei, sir. Jeesus nutaks, ja pole ka ime, Kristuse nimel.¹⁸

Tõmban nende luugitatud maja ees kähisevat uksekella ja ootan. Nad peavad mind võlausaldajaks ja piiluvad oma peidupaigast.

— See on Stephen, sir.

— Lase ta sisse. Lase Stephen sisse.

Riiv tõmmatakse eest ja Walter võtab mu vastu.

— Arvasime, et sa oled keegi teine.

¹⁴ *Igavene seadus.*

¹⁵ Hereetik Arius suri Konstantinoopolis 336. a.

¹⁶ Kelti merejumal.

¹⁷ Eelnevas episoodis oli Mr. Deasy andnud Stephenile kirja ajalehetöötajate viimiseks ning maksnud talle õpetamise eest palka. Stephen oli leppinud Buck Mulliganiga kokku kohtumise kõrtsis «The Ship».

¹⁸ Stephen kõhkleb, kas minna oma onule ja tädile, Richie ja Sara Gouldingile külla. Ta kujutleb,

kuidas ta isa küsitleb teda külaskäigu kohta ja kuidas ta nõbu pärib tema isa, Simon Dedalus (onu Si) järele. Simon Dedalus põlgab oma naise sugulasi, Stephen aimab, et nende mainimine toob kaasa häädaldamise selle üle, «kellega mind on küll kokku laulatatud». Kogu järgnev stseen on Stepheni puhtkujutluslik pilt sellest, milliseks külaskäik võiks kujuneda.

Laias voodis patjade ja tekkidega ümbritsetud, ulatab onu Richie üle põlvedekünka oma tugeva käe. Laia rinnaga. Ta on pesnud oma ülakeha.

— Omkust, poiss.

Ta lükkab kõrvale lauakese, millel kritseldab arveid isand Goffi ja isand Shapland Tandy jaoks, registreerib kokkuleppeid ja läbiotsimisordereid pealdisega *Duces Tecum*¹⁹. Kiillaspea kohal mustast tammest raam: Wilde'i *Requiescat*²⁰. Tema järsk vilepõrin toob Walteri tagasi.

— Jah, sir?

— Viskit Richiele ja Stephenile, ütle emale edasi. Kus ta on?

— Vannitab Crissiet, sir.

Papa armas nunn. Musirull.

— Ei, onu Richie. . .

— Võid öelda mulle Richie. Sind kuradi mineraalveejoodikut küll. See solvab. Viskit!

— Onu Richie, tõepoolest. . .

— Istu maha või seaduse nimel ma löön su maha.

Walter kõõritab asjatult tooli otsida.

— Tal pole kuhugi istuda, sir.

— Pole kusagile toppida, sa tola. Too siis siia meie Chippendale'i tool. Kas tahad miskit hamba alla. Ära tee siin midagi oma kuradi teadusseaduslikku nägu. Heeringaga praetud rammusat peekonit? Oled sa kindel? Seda parem. Meil pole majas midagi peale seljavalutablettide.

*All'erta!*²¹

Ta põristab mõned taktid Fernando *aria di sortita*'st. Kogu ooperi hiilgavaim number, Stephen. Kuula.

Taas kõlab tema peenelt varjundatud meloodiline vile, õhupahvakutega samas rütmis löövad rusikad trummi polsterdatud põlvede vastu.

See tuul siin on armsam.

Kõdumajad, minu oma, tema oma ja ülejäänudki. Sa rääkisid Clongowesi sakstele, et üks su onu on kohtunik ja teine sõjaväes kindral²². Tule nende juurest ära, Stephen. Ilu pole seal. Ega ka Marshi raamatukogu umbses sosis, kus lugesid Florise Joachimi²³ luitund ennustusi. Kelle tarvis? Sajapealisele inimkarjale katedraali ümber. Inimsoo vihkaja²⁴ pages nende eest hulluse metsa, lakk kuupaistel vahutamas, silmad taevatähtedeks. Houyhnhnm, hobusõõrmetega. Piklikud hobusenäod, Temple, Buck Mulligan, Foxy Campbell.

¹⁹ *Võtke endaga kaasa.* Läbiotsimisorderite avasõnad. Richard Goulding oli jurist Mr. Goffi ja Mr. Tandyga samas firmas.

²⁰ Oscar Wilde'i luuletus.

²¹ *Vaata välja!* Fernando esimese aaria avasõnad Verdi ooperist «Trubaduur».

²² Stephen meenutab, kuidas ta Clongowesi kol-

ledžikaaslastele väitis, et tal olevat tähtsaid sugulasi.

²³ 12. saj itaalia müstik ja teoloog.

²⁴ Katedraali meenutamine tõi Stephenile meelde Jonathan Swifti, kes oli sellesama St. Patricki katedraali dekaan. Houyhnhnmid on üllas hoburass «Gulliveri reisidest». Seepeale meenuvad Stephenile hobusenäoga inimesed.

Laternalõuad. Abbas, vihane dekaan, mis süütegu pistis nende ajud põlema. Pahh! *Descende, calve, ut ne nimium decalveris*²⁵. Hall juuksepärg tema äraneetud peas näeb teda mind ronimas alla omal jalal kõndima (*descende*), monstrantsi haaramas, silmad kui basiliskil. Tule alla, paljaspea. Koor kajab vastu ähvardust, askeldades altariitibadel, turtsuv ladin pappide suust, kes liiguvad tropis, albad üll, tonsuuriga, võitnud ja kohitsetud, paksud rammusast nisust.

Ja samal hetkel võib-olla üks preester tõstab selle nurga taga üles. Killkoll! Ja kaks tänavat edasi lukustab teine selle armuleivaastjasse. Killadikoll! Ja kolmas pistab naistekabelis kogu euharistia põske. Killkoll! Alla, üles, edasi, tagasi. Aulik Occam mõtles juba sellest, võitmatu doktor. Ühel udusel inglise hommikul kõditas too põrgulik hüpostaas ta aju. Põlvili armulauaaleiba mäludes kuulis ta oma teise kella külge seotud esimest kella ristlöövis (ta tõstab enda oma üles) ja, tõusnud jalule, kuulis (nüüd tõstan mina) nende mõlema kelli (ta põlvitab) diftongina tinisemas.

Nõbu Stephen, sinust ei saa kunagi pühakut. Pühakute saar.²⁶ Sa olid õudselts püha, eks ole ju. Sa palvetasid Püha Neitsi poole, et su nina ei läheks punaseks. Sa palusid kuradit Serpentiini avenüül, et eeskõndiv tõntsakas lesknaine kergitaks oma seelikuid märjalt tänavalt veel pisut kõrgemale. *O si, certo!*²⁷ Müü oma hing selle eest, tee seda, skvoo kirevate hilpude eest. Kõnele mulle rohkem, veel rohkem! Howthi trammi katusel hüüdsid sa üksinda keset vihma: *paljad naised!* Mis sul on selle kohta öelda, ah?

Mille kohta mida? Mille jaoks nad siis veel on loodud?

Lugesid iga öö kahe lehekülje kaupa seitset raamatut, ah? Olin noor. Kummardasid endale peegli ees, astusid väarika näoga aplodeeriva publiku ette. Elagu neetud idioot! Hurraa! Keegi ei näinud: ära kellelegi ütle. Raamatud, mida kavatsesid kirjutada, tähed pealkirjadeks. Kas olete lugenud ta F-i? Oo jaa, kuid ma eelistan Q-d. Jah, kuid W on imeline. Oo jah, W. Kas mäletad oma epifaaniaid²⁸ rohelistel ovaalsetel lehtedel, sügavalt sügavaid, mille eksemplarid pidi saadetama pärast sinu surma kõikidele maailma tähtsamatele raamatukogudele, kaasa arvatud Aleksandria omale? Keegi pidi neid seal lugema mõne tuhande aasta, mahamanvatara²⁹ möödudes. Nagu Pico della Mirandola. Ah, väga vaala moodi.³⁰ Lugesid noid kellegi kunagisi kummalisi kirjutisi, terendab salamisi, et oled vastamisi kellegagi, kes kummatigi...

²⁵ *Tule alla paljaspea või sa jääd veelgi paljamaks.* See on lause Joachimi Vana ja Uue Testamendi Konkordantsist ja käib prohvet Elia kohta. Stephen kujutleb Joachimi äraneetud pead alla laskumas ja haaramas monstrantsi keset kummituslikku jumalateenistust.

²⁶ Keskajal kutsuti Iirimaad Pühakute saareks.

²⁷ *Oo jaa, muidugi!*

²⁸ Joyce'i termin nooruses kirjutatud proosa-luuletuste kohta. Stepheni kirjanduslike ambitsioonide kirjeldus on Joyce'il otseselt autobiograafiline.

²⁹ Muutustetsükkel india müstikas. Pico della Mirandola oli kabalistikast mõjustatud 15. saj müstiline filosoof.

³⁰ Poloniuse järelekiitmine Hamletile muutliku kujuga pilvi vaadates.

Sõmer liiv oli ta jalge alt kadunud. Ta saapad tallasid jälle krudisevaid tõrusid, teravaid molluskikarpe, kriuksuvaid kivikesi, mis põrkavad lugematutele kivikestele, laevaoherdi uuristatud laaste, kaotatud Armaada jäänuseid. Ebatervislikud liivalamendikud olid valmis imama ta sammuvaid taldasid, hingates ülespoole roisulehka. Ta ületas nad ettevaatlikult. Vööni maasse vajutatud õllepudel kerkis paakund liivataignast. Tunnimees: kohutava janu saar. Katkised vaadivitsad kaldal; kavalate võrkude rägastik kaldavallil; veelgi kaugemal kriidikritseldustega tagauksed ja kõrgemal rannal kuivatusnõör kahe ristilöödud särgiga. Ringsed: parkund tüüri-meeste ja meistermerekarude vigvamid. Inimkestad.

Ta seisatas. Olen tädi Sara teeotsa mööda lasknud. Kas ma ei lähegi sinna? Ilmselt mitte. Kedagi pole ümberringi. Ta pööras kirdesse ja läks üle tahedama liiva Tuvimaja³¹ poole.

— *Qui vous a mis dans cette fichue position?*

— *C'est la pigeon, Joseph.*

Patrice, sõjaväest puhkusel, lakkus koos minuga MacMahoni baaris sooja piima. Pariisi Kevin Egani, vana metshane poeg. Mu isa on lind, ta lakkus magusat *lait chaud*'d oma noore roosa keelega, pontsakas jänkunägu. Lakkus, *lapin*. Ta loodab võita grandloteriil. Naiste loomuse kohta on ta lugenud Michelet'lt. Kuid ta peab mulle saatma M. Léo Taxili *La vie de Jésus*'. Laenas selle oma sõbrale.³²

— *C'est tordant, vous savez. Moi je suis socialiste. Je ne crois pas en l'existence de Dieu. Faut pas de dire à mon père.*

— *Il croit?*

— *Mon père, oui.*

Schluss.³³ Ta lakub.

Mu Ladina kvartali müts. Jumala eest, me lihtsalt peame selle tegelase ilusasti riide panema. Ma tahan lillakaspruune kindaid. Sa olid üliõpilane, eks ole. Mida sa pagana päralt siis tudeerisid? Pee-ssee-enn. P. C. N., tead küll: *physiques, chimiques et naturelles*.³⁴ Ahaa. Süüa krossi eest lihahautist, Egiptuse lihapotte, rõhitsevate voorimeeste trügeluses. Ütle kõige loomulikuma tooniga: kui ma olin Pariisis, *boul' Mich*'³⁵ siis mulle meeldis. Siis mulle meeldis augustatud pileteid kaasas kanda, et alibit tõendada, juhul kui mind oleks mõne mörva pärast kusagil arreteeritud. Õiglus.

³¹ Vana hoone Dublini rannas, Ringsendis. Tuvi kui Püha Vaimu sümbol toob Stephenile meelde dialoogi Léo Taxili jumalavallatust raamatust «Jeesuse elu»: «Kes on pannud teid säärasesse rähhalasse olukorda?» — «See oli tuvi, Joosep.»

³² Stephen oli kohtunud Léo Taxiliga Patrice'i kaudu, kes oli Kevin Egani, Pariisis maapaos viibiva Iiri vabadusvõitleja poeg. Metshanedeks kutsuti tolle põlvkonna Iiri rahvuslikke võitlejaid. *Lait chaud* — soe piim. *Lapin* — jännes.

Jules Michelet (1798—1874) — prantsuse ajaloolane.

³³ Vestlus Stepheni ja Patrice'i vahel: «See on õudselt naljakas, kas teate. Ma ise olen sotsialist. Ma ei usu Jumala olemasolu. Ei maksa isale öelda.» — «Kas ta on usklik?» — «Mu isa, jaa.» *Schluss* — lõpp.

³⁴ Füüsika, keemia ja bioloogia.

³⁵ Suupärane lühend aadressist Boulevard Saint Michel.

Seitsmeteistkümnenda veebruari öösel 1904. aastal nägid kaks tunnis-
tajat vang. Üks teine sell tegi seda, teine mina. Müts, lips,
mantel, nina. *Lui, c'est moi.*³⁷ Paistab, et sa veetsid mõnusasti aega.

Uhke kõnnak. Kelle moodi sa püüdsid kõndida? Unusta: ilma-
jäetu.³⁷ Ema saadetud rahakaardiga, kaheksa šillingit, portjee lõi
postkontori ukse nina eest pauguga kinni. Nälg, hambavalu. *Encore
deux minutes.* Vaadake kella. Peab saama. *Fermé.* Palgatud koer!
Põruta ta kurat põmaki pihuks ja põrmuks, puista mehikese puru,
kõik pronksnööbid lendavad ping-pong laiali. Tükid kllõbisevad plöks
tagasi paigale. Olete terve? Oh, kõik on korras. Käepigistus. Saate
aru, mida ma mõtlesin? Oh, kõik on korras. Pigista üks käepigistus.
Oh, kõik on ainult tõepoolest kõik on korras.

Sa pidid ju tegema imet, mis? Misjonär Euroopasse pärast
tulihingelist Colombanust.³⁸ Fiacre ja Scotus oma taevasel järjel istu-
des loksutasid üle kapaääre, ladinaginal: *Euge! Euge!* Püüdsid
kõnelda aktsendiga inglise, pakigandja golm benni, kui tirisid oma
reisikotti üle Newhaveni ligase sadamasilla. Kommentaarid? Rikkaliku
sõjasaagi tõid sa kaasa: *Le tutu*, viis rābaldunud numbrit *Pantalon
Blanc et Culotte Rouge*'i³⁹, sinise Prantsuse telegrammi, näitamis-
väärese kuriositeedi:

— Ema suremas tule koju isa.

Tādi arvab, et sa tapsid oma ema. Sellepärast ta ei lubagi.⁴⁰

Tervita Mulligani mutti

Ja ma ütlen sulle miks.

Ta valvab, et iga Hannigan

Oleks viisakas ja viks.

Ta jalad marssisid äkki uhkes rütmis üle liivaluidete, piki
lõunamüüri kivilahmakaid. Ta vaatas neid uhkelt, kokku-
kuhjatud kivimammute kolpasid. Kuldne valgus merel, liival,
lahmakail. Seal on päike, sihvakad puud, sidrunkollased majad.

Rōskelt ärkav Pariis, toores päikesevalgus sidrunkollastel
tänavatel. Kuklite värskes sisu, konnroheline koirohi, hommiku-
palvuse viiruk lipitemas tuuleõhuga. Belluomo tõuseb oma naise
armukese naise voodist, pearätiga majaperenaine on juba jalul,
āädikhape taldrik käes. Rodot' juures Yvonne ja Madeleine taas-
tavad oma varisenud ilu, kuldhammastega lehetaigna küpsiseid

³⁶ Tema on mina — paroodia Louis XIV ütlusele
«L'État c'est moi».

³⁷ Meenutus juhtumist, kui rahahädas Stephen
sai emalt rahakaardi, kuid hilines postkontorisse.
Tagantjārgi vihas kujutab ta ette, kuidas ta tulista-
tab uksehoidjat ja siis oma tegu kahetsedes lepib
temaga āra. *Encore deux minutes* — veel kaks
minutit.

³⁸ 6. saj iiri misjonār Fiacre — 6. saj iiri pūhak.
Duns Scotus (ca 1265—1308) — skolastiline fiilo-
soof ja teoloog. *Euge!* — Hāsti tehtud!

³⁹ Prantsuse ajakirjad.

⁴⁰ Stephenile meenub, et Buck Mulligan oli õelnud,
et tema tādi ei luba Stepheniga lāvida, sest too
oli palvetamast keeldumisega kiirendanud ema
surma.

kröbistades, suud purust kollased. Möödavilksavad Pariisi mehed, nende rahuldatud rahuldajad, loksik konkistadoorid.

Lõunauinakud. Kevin Egan rullib trükivärviste sõrmedega püssirohusigarette⁴¹ ja lonksab oma rohelist haldjat nii nagu Patrice oma valget. Meie ümber kühveldavad kalkunid võrtsitatud ube kõrist alla. *Un demi setier!*⁴² Kohviauru juga klantsivast katlast. Ettekandja teenindab meid tema pealiigutuse peale. *Il est irlandais. Hollandais? Non fromage. Deux irlandais, nous, Irlande, vous savez?*⁴³ Ah oui! Ta arvas, et te soovisite hollandi juustu. Pealeamps, tead sa seda sõna? Pealeamps. Kunagi ma tundsin üht selli Barcelonas, kentsakas sell, ta armastas seda nimetada oma pealeampsuks. Hea küll: *slainte!*⁴⁴ Veinise hingeõhu ja urisevate kurkude virvarr lauaplaatide ümber. Ta hingeõhk hõljub me soustiplekiliste taldrikute kohal, roheline haldja kihv tolkneb huulte vahelt. Iirimaa, dalkassid, lootused, konspiratsioon ja Arthur Griffith.⁴⁵ Et ikestada mind oma ikkekaaslaseks, meie roimad, meie ühine üritus. Oled oma isa poeg. Tunnen seda häält. Tema parhriidest särk, verelilledega, väristab hispaania tutte tema saladuste peale. M. Drumont,⁴⁶ kuulus ajakirjanik Drumont, tead, kelleks ta nimetas kuninganna Victoriat. Kollaste hammastega vanaeideks. *Vieille ogresse*, kellel on *dents jaunes*. Maud Gonne, kaunis naine. *La Patrie*, M. Millevoye, Félix Faure,⁴⁷ kas tead, kuidas ta suri. Liiderlikud sellid. Fröken, *bonne à tout faire*,⁴⁸ kes hõõrub paljaid mehi Uppsala saunas. *Moi faire*, ta ütles. *Tous les messieurs*.⁴⁹ Mitte seda *monsieur*'d, ütlesin. Ülimalt liiderlik komme. Vann on ju kõige privaatsem asi. Ma ei laseks oma venda, isegi mitte oma lihast venda, kõige kiimalisem värk. Rohelised silmad, ma näen teid. Kihv, ma tunnen. Kiimaline rahvas.

Sinine süütenöör põleb käte vahel surmatoovalt ja selgelt. Lahtised tubakaribad võtavad tuld: leek ja kibe suits valgustavad me nurka. Toored põsekõõdud päevavargamütsi all. Tead, kuidas pealik plehku pääses: autentne versioon. Tõusis üles noore pruudina, tead, loor, apelsiniõied ja puha, ja pörutas maanteed mööda Malahide'i.⁵⁰ Ausõna. Kaotatud juhtidest, reedetutest, meeletutest põgenemistest. Valeriidid, maskeering, sobiv võimalus, läind ja kõik.

Hüljatud armastaja. Olin tollal trimmis kutt, ma ütlen. Ma näitan sulle mõnikord oma pilti. Ausõna, olin. Armastaja, naise armastuse

⁴¹ Kevin Egan töötas Pariisis trükitoõlisena.

⁴² Teatav vedelikumõõt Pariisi slängis.

⁴³ *Ta on irlane. Hollandlane? Mitte juustu. Me oleme kaks iirlast, iirimaa, kas saate aru? Oo jaa!*

⁴⁴ *Teie terviseks!* (gaeli k.)

⁴⁵ dalkassid — iiri klann, kellest põlvnesid esimesed kuningad (3. saj AD). Arthur Griffith (1872—1922) — iiri revolutsionäär.

⁴⁶ Édouard Drumont (1844—1917), prantsuse poliitik, äge antisemiit.

⁴⁷ Maud Gonne, kaunis näitlejatar, Yeatsi luule inspireerija, äge iiri nationalist. «La Patrie» — ajakiri, mida toimetas Lucien Millevoye, Prantsuse poliitik ja Maud Gonne'i armuke. Félix Faure — 19. saj Prantsuse riigimees.

⁴⁸ *Neiu iga töö peale.* Fröken — *preili* (rootsi k.)

⁴⁹ *Ma võtan ette kõik härrased* (vigane pr. k.)

⁵⁰ Egan oli Stephenile rääkinud, kuidas ta nõbu James Stephens põgenes vanglast pruudiks maskeerituna.

võitmiseks passisid nad koos kolonel Richard Burke'i, klanni teise mehega, Clerkenwelli⁵¹ müüride all ja nägid seal küürakil, kuidas kättemaksuleek need uttu paiskas. Klaasikillud ja varisevad tellised. Muretu Parii on ta pelgupaik. Pariisi Egan, keda keegi peale minu taga ei otsi. Peatub siin-seal, kipakas trükipress, kolm kõrtsi, Montmartre'i urgas, kus magab oma lühikesed ööd rue de la Goutte-d'Or'il, mis kirjatud kärbsemustatud nägudega minevikust. Armastuseta, maata ja naiseta, kellel on üsna mõnna ilma oma väljatõugatud meheta. *Madame*,⁵² rue Gît-le-Coeur, kanaarilindude ja kahe üürniku-jääraga. Virsikipõsed, sebraseelik, kepslev nagu plikakesel. Hüljatud aga ei noruta. Ütle Patile,⁵³ et sa nägid mind, üks ole. Üksvahe ma tahtsin vaesele Patile töökohta leida. *Mon fils*, Prantsuse sõdur. Ma õpetasin talle seda laulu. *Kilkenny poisid on paksud eputised*. Kas tead seda vana viisi? Ma õpetasin seda Patrice'ile. Vana Kilkenny: püha Canicius, Kõvavibu kindlus Nore'i jõel.⁵⁴ See viis on umbes sihuke. *Oo, oo*. Ta võtab mind, Napper Tandy,⁵⁵ oma käe kõrvale.

Oo, oo Kilkenny Poisid

Mu kõhn ja väeti käsi. Nemad on unustanud Kevin Egani, mitte tema neid. Kui mäletasime Siionit.

Ta on jõudnud veepiiri lähedale ja märg liiv latsus vastu ta saapaid. Uus õhk tervitas teda, kanneldas ta tornakatel närvidel, helguse seemneid kandev tuuleõhk. Nõndaks, ega ma ei jaluta Kishi tulelaevani välja. Ta jäi järsku seisma, jalad aeglaselt õõtsuvasse mutta vajumas. Pööra tagasi.

Pöördudes vaatas ta piki kallast lõuna poole, jalad jällegi vajumas aeglaselt uutesse lohkudesse. Kupliga tornituba ootab.⁵⁶ Valguskiired liiguvad aina kindlusevallide vahel, aina sama aeglaselt kui mu jalgade vajumine, roomates üle päikesekellaplatsi hämariku poole. Sinine hämarik, loojang, sügavsinine öö. Kupli hämaruses nad ootavad, nende eemalelükatud toolid, minu neljakandiline reisikott, kõrvalepandud taldrikutega laua ümber. Kes need koristaks? Võti on tema käes.⁵⁷ Ma ei lähe sinna magama, kui jõuab see öö. Vaikse torni suletud uks müürib sisse nende pimedad kehad, pantersahiib ja ta peni.⁵⁸ Hüüe: ei mingit vastust. Ta tiris oma jalad sellest käsnast ja hakkas mööda kivimuuli tagasi sammuma. Võta kõike, hoia kõike. Mu hing käib minuga kaasas, vormide vorm. Nii täis-

⁵¹ Londoni linnajagu. Stephen meenutab Egani juttu vägivallaaktist, mille tõttu too pidi Prantsusmaale pageina.

⁵² S. o Egani naine kodus Iirimaal. Rue Gît-le-Coeur — tänav, kus süda on surnud.

⁵³ Patrice, Egani poeg.

⁵⁴ Kilkenny — maakond Iirimaal, mis on nimeetatud püha Caniciuse iiripärase nime järgi ja asub Nore'i jõe kaldal, kus Kõvavibul (12. saj Iiri-

maa vallutaja, krahv Pembroke'i hüüdnimi) oli kindlus.

⁵⁵ James Napper Tandy (1740—1803), iiri revolutsionäär.

⁵⁶ St tuba, kus Stephen elas koos Buck Mulliganiga.

⁵⁷ Eelnevas episoodis küsis Buck Mulligan Stephenilt võtit.

⁵⁸ Inglane Haines ja Mulligan, kes elavad koos Stepheniga tornis.

kuu valvekorra ajal sammun ma rajal kohal kaljude, hõbemustas, kuuldes Helsingõri meelitavaid vooge.⁵⁹

Vood jälitavad mind. Ma näen siit, kuidas nad voogavad must mööda. Mine siis Poolbegi rada pidi tagasi kalda peale. Ta ronis üle kõrkjate ja libeda lõikeheina ning istus kivijärile, jalutuskeppi kiviprakku toetades.

Tursunud koeraraibe vedeles liiva mattunud paadiserva all. *Un choche ensablé*.⁶⁰ Louis Veuillot ütles Gautier' proosa kohta. Need rasked liivad on keelelood ja tuul on siia kokku kuhjanud soppa. Ja seal on surnud ehitajate kiviraunad, nirgitarandik. Peida sinna kulda. Proovi. Sul ju on pisut. Liivad ja kivid. Minevikust rasked. Härra Louti⁶¹ leلود. Vaata ette, et sa vasta kõrvu ei saa. Olen zee fana äge hiiglane, kez feeretab neid pagana mürakaid. Fiifaafamm. Ziin on iirimeezte fere haizu.

Punkt, elus koer, kerkis vaatevälja, üle liivalageda lippav. Issand, kas ta tuleb kallale? Austa ta vabadust. Sinust ei saa teiste isandat ega orja. Mul on kepp. Ole valvel. Veelgi kaugemal, üle sakilise veepiiri kalda poole jalutavad siluetid, kaks tükki. Kaks plikat. Seelikud pilliroos vaikselt üles kääritud. Tirilimpampaa. Sind nägin ma. Ei, koera. Ta jookseb nende juurde tagasi. Kelle juurde?

Lochlannide⁶² galeerid randusid siin, saagiotsinguil, verised laevaninad madalal sulatinalaine kohal liikvel. Taani viikingid. Tomahookide tunglad rinna vastas sädelemas, kui Malachi kandis kullast kaelust. Kuumal keskpäeval kaldasse jooksnud vaalad, vett-purskavad ja madalikel koperdavad. Siis tõttab nälgivast maalinnast kohale nahkvammustes kääbusekari, minu hõim, pihus nülgimisoad, rappid, hakkides rohelist traanimaigulist vaalaliha. Nälg, katk ja tapatalgud. Nende veri on minus, nende himud mu voogudes. Käisin nende vahel Liffey jääl, mina, vahetatud laps, puterdavate vaigutulukeste vahel. Ei rääkinud kellegagi: ei keegi minuga.

Koera lõrin tormas ta poole, peatus, tormas tagasi. Minu vaenlase koer.⁶³ Seisin vaid, kahvatu, hääletu, haugutu. *Terribilia meditans*.⁶⁴ Õnnekütid, seiklejad naersid mu hirmu. Seda sa siis igatsed, nende vaimustushaukeid? Teesklejad, usurpaatorid elavad oma elu. Bruce'i vend, siidirüütel Thomas Fitzgerald. Perkin Warbeck, Yorki valevõsu, valgeroosilistes siidpükstes, oma aja ime, ning kääbustest ja harjuskitest ümbritsetud Lambert Simnel, kroonitud lakei.⁶⁵ Kõikide kuningate pojad. Teesklejate paradiis tookord ja nüüd. Tema päästis

⁵⁹ Allusioon «Hamletile» (I vaatus, 2. stseen), kus Hamleti isa vaimul öeldakse olevat hõbemust habe.

⁶⁰ *Liiva mattunud tõld*. Louis Veuillot oli 19. saj. prantsuse ajakirjanik.

⁶¹ Stephen kujutleb kaldakive kohmaka hiiglase käteföönina.

⁶² St skandinaavlast. Stephen mõtleb Dublini asutanud viikingitest.

⁶³ Koer oli Joyce'i meelest proteuslik loom, st elukas, kes pidevalt moondab ennast, kel pole püsivat identiteeti.

⁶⁴ *Mõeldes hirmsaid asju*.

⁶⁵ Loetletud nimed tähistavad suurpetteureid ja usurpaatoreid Inglismaa ajaloos.

uppujaid,⁶⁶ aga sina värised peni klähvimise ees. Kuid õukondlased, kes pilkaside Guidot Or san Michele's, olid omas kijas. . . kijas. Me ei taha enam kuulda neid teie keskaegseid keerutusi. Kas sa teeksid sedasama, mis tema? Paat on lähedal, päästepoi. *Natürlich*, sinu jaoks sinna pandud. Kas sa julgeksid või mitte? Mees, kes uppus üheksa päeva eest Neitsikalju ligi. Nüüd nad ootavad teda. Räägi tõtt. Ma tahaksin. Ma püüaksin. Ma ei ole hea ujuja. Vesi külm pehme. Kui ma kastsin oma näo Clongowesi pesukaussi. Ei näe! Kes on mu selja taga? Ära siit, ruttu, ruttu! Kas sa ei näe, et tõus tungib igalt poolt peale, kattes peene kilena liivamadalad, merekarbika-kaokarva? Kui mu jalge all oleks maa. Ma tahan, et temal oleks tema elu alles ja minul minu oma. Uppuv mees. Ta ligimesesilmad karjuvad mu poole surmaõuduses. Mina. . . Koos temaga vajuda. . .⁶⁷ Ma ei saanud ema päästa. Vesi: kibe surm: kadu.⁶⁷

Naine ja mees. Näen ta undrukuid. Sabad vöö vahel, kindla peale.

Nende koer jooksis taanduval liival, külg ees, sörkis, vedas ninaga igast ilmakaarest õhku. Otsides midagi eelnevas elus kaotatud. Äkki ta võttis paigalt nagu hüplev jänes, kõrvad lidus, ajas taga madalal laperdava kajaka varju. Mehe läbitungiv vile lõikas ta kõrvadesse. Ta pööras ümber, kappas tagasi, tuli lähemale vilavail jalgadel sörkides. Ruugel tagapõhjal tippiv isahirv, loomulikud värvid, ilma sarvedeta.⁶⁸ Ta seiskus merevoo pitsäärel kangetel esisõrgadel, kõrvad mere poole sihitud. Tõstetud koonuga haukus ta lainemüha, merehooste karju. Nad väänlesid ta jalge poole, krussis, palju tutte lahti rullides, iga üheksas purunev, plartsatav, kaugelt kaugelt avamerelt, laine laine järel.

Molluskikarpide korjajad.⁶⁹ Nad kahlasid natuke vees ning kummardudes kastsid sinna oma kotid ja kahlasid neid taas üles tõstes välja. Koer jooksis klähvides nende poole, ajas end tagajalgadele ja kaapis neid, vajus neljale jalale, ja kerkis taas oma tumma kohmaka lipitsusega, mida ei pandud tähele. Ta püsis nende kõrval, kui nad sammusid kuivema liiva poole, hundikeele punane riba lotendamas suust. Tähniline kere liikus külitsi neist eespool ja tormas edasi vasikagaloppi. Raibe vedeles tal tee peal ees. Ta peatus, nuhtas, läks tast — vennast — kaarega mööda, nuuskis lähemalt, tegi ringi, kiiresti kui koer nuusutas üle kogu surnud koera mudase naha. Koerapealuu, koeranuuskimine, silmad maas, suure eesmärgi poole. Ah, vaene koerakere. Siin puhkab vaese koerakere kere.

— Raisk! Eemale, vana vörd.

Hüüatus tõi ta hiilides oma peremehe juurde tagasi ja tõmp saabastamata jalahoop saatis ta pehmelt üle rannariba, lendava

⁶⁶ Mulligan oli päästnud uppuja.

⁶⁷ Eelnevas episoodis oli juttu uppunud mehest, kelle keha polnud veel leitud. Stephen mõtleb uppumisõudusele ja talle meenub taas ema surm.

⁶⁸ Koera pidevalt muutuv välimus meenutab korraga vapilooma.

⁶⁹ Stephen saab aru, et kaks kuju rannal on mustlased, kes korjavad molluskeid.

kägara. Ta hiilis kaarega tagasi. Ei näe mind. Lonkis venivalt muuli äärt pidi, nuusutas üht rahnu ja kikkis tagajala alt kuses vastu seda. Sörkis edasi ja tagajalga tõstes kuses kiire soru vastu läbinuusutamata rahnu. Vaese rahva lihtsad rõõmud. Siis kraapisid ta tagakäpad liiva, siis kaevasid ja lartsusid ta esikäpad. Mattis miskit sinna maha, oma vanaema. Ta süüvis liiva, pritsis ja kaevas ja peatus, et kuulutada tuult, ja kraapis taas vihaste küüntega liiva jälle seisma jäädes, leopard, panter, sohis sigitatud, raibete peal väljas.

Enne kui mind eile öösel üles aeti, kas ma nägin sama und?⁷⁰ Oot. Lahtine koridor. Pordu-uulits. Käes. Harun al Rašid. Ma panen huupi. See mees juhtis mind, kõneles minuga. Ma ei kartnud. Sirutas oma meloni mu näo poole. Naeratas: kreemikas lõhn. Ütles, see on komme. Sisse. Tule. Punane vaip laotus. Kohe näed kes.

Nad rühkisid, kotid üle õla, punased egiptlased. Mehe sinakad varbad üleskääritud püksisäärte all paterdasid röskes liivas, luitund tellisevärvi kaelarätt kägistas karvast kaela. Teine järgnes naise-sammudega: jurakas ja tema jõlkuv lits. Tema seljas rippus riisutud saak. Lahtise liiva ja teokarbipuru koorik kattis ta paljaid jalgu. Ümber tuulepargitud näo lotendasid juuksed. Isanda kannul tolle küljesoojendaja, teel Roomalinna. Kui öö varjab tema kehaved, kutsudes ta pruuni räti alla kangialustest, kus koerad püherdavavad kõntsas. Ta sutenöör korraldab kõik ära. Mutsuta teda, suksuta lorba lahedas pruugis, oo, mu kobe pordik. Funbally uulitsas sel ööl: nahaparkimise hais.

*Valged käed, mulk punane
Korpus on sul kena.
Kobi muga kotile
Täna nuselema.*

Tusane rõõm, ütles selle kohta paksmagu Aquinas, *frate porcoppino*.⁷¹ Langemata Aadam ratsutas ja ei kiimelnud. Kutsu ta ära, las ta: *korpus on sul kena*. Mitte sugugi halvem keel kui tal, mungasõnad, palvehelmed vatravad neil vööl: vargasõnad, kõvad kullatükid latravad noil taskus.

Nüüd lähvad mööda.

Kõõrdpilk mu Hamleti-kübarale. Kui ma istuksin siin äkki alasti? See pole nii. Üle kogu maailma liivade õhtumaadele rändamas, kannul päikese leegitsev mõök. Naine rühib, komberdab, tümpab, tarib oma taaka. Läände triiviv, kuutõmmatud meretõus ta jälil. Merelooted, saartemüriaadid tema sees, mitte minu veri, *oinopa*

⁷⁰ Stepheni unenägu Bagdadi kaliifist ja kohtumisest melonit kandva mehega aimab ette kohtumist Leopold Bloomiga ja visiiti Dublini bordellikvar-talisse.

⁷¹ *Vend okassiga* — Aquino Thomase hüüdnimi.

ponton, veintume meri. Ennää kuu ümmardajat. Läbi une kuulutab märg märk tema tundi, palub tal tõusta. Pulmavoodi, lapsevoodi, surivoodi, hingeküünaltega. *Omnis caro ad te veniet.*⁷² Ta tuleb, kalbe vampiir, silmad läbi tormi, nahkhiirjad purjed veretamas merd, suu otsimas naise suud.

Siin. Ihud hammast selle selli peale, eks ole. Kus on mu märkmik. Suu vastu tema suud. Ei. Neid peab olema kaks. Liida nad kokku. Suu vastu tema suudlust.

Huuled huulitsesid ja suudlesid õhu lihata huuli: suu tema rüppe. Matta emakotta. Ta huuled vormisid hingeõhku, keeletult: oehhjahn: kataraktiiliste planeetide möire, maakerajad, lõkendavad, möirgavad raäraäraäraära. Paber. Pangaarved, kärtsuta need. Deasy-vana kiri. Käes. Teid vastutulelikkuse eest tänades rebi tühi ots ära.⁷³ Pööra-tes selja päikese poole, kummardus ta kaugele oma kivist kirjutuslaua kohale ja kritseldas sõnu. Juba teine kord olen unustanud raamatu-kogust paberilipakaid kaasa võtta.

Kummardudes langes ta vari üle kivide, lõppedes ära. Miks ta ei võiks ulatuda lõputult kõige kaugema täheni? Nad on tumedalt selle valguse taga, heleduses särav tumedus, Cassiopeia delta, maailmad. Mina istun seal, käes saarepuust augurisau, laenatud sandaalides, tinahalli mere ääres, nähtamatult, tavatute tähtede valitsuse all käin violetses öös. Heidan selle lõpliku varju endast, vältimatult inimkujulise, kutsu ta tagasi. Lõputu, oleks see minu, minu vormi vorm. Kes mind siin vaatab? Kes iial kusagil loeb neid kirjapandud sõnu? Märgid valgel väljal. Kusagile kellelegi sinu mahedamal häälel. Tubli piiskop Berkeley tõmbas templeiesriide oma kübarast välja: ruumiloor, mille väljale on joonistatud värvilised embleemid. Hoiä kõvasti. Värviliselt tasapinnal: jah, just nii. Näen tasapindselt ja siis mõtlen juurde kauguse, lähedal, kaugel, näen tasapindselt, idas, taga. Oh, näe nüüd. Langeb korräga tagasi, stereoskoopi tardunult. Plõksus on nõks. Kas leiate, et mu sõnad on tumedad? Tumedus on meie hingedes, kas te ei arva? Mahedam. Meie hinged, pattude häbihaavu täis, klammerduvad meie külge üha rohkem, armukese külge klammerduv naine, üha rohkem ja rohkem.

Ta usaldab mind, ta õrnad käed, pikaripsmelised silmad. Kuid mis sinise põrgu päralt peaksin ma loori taha viima? Vältimatu nähtavuse vältimatusse modaalsusesse. hing, naine, hing. Kes? Neitsi Hodges Figgisi vaateakna ees, kes otsis mõnda neist alfabeediraamatuist, mida sa pidid kirjutama. Uudistav pilk, mille talle heitsid. Käsi torgatud päevavarju pununud randmenöörist läbi. Ta elab Leesoni pargi ääres, oma mure ja pudi-padiga, kirjaneitsi. Räägi seda kellelegi teisele, Stevie. Kindla peale kannab ta neid

⁷² Jälle vihje ema surmale. Ladinakeelse lause tõlge — *Kõik liha tuleb sinu juurde.*

⁷³ Stephen rebib ära täiskirjutamata leheosa Mr. Deasy kirja küljest ja kirjutab sellele luuletuse.

pusimishaakidega sukatrippe, villaga nõelutuid. Räägi õunaklimpidest, *piuttosto*.⁷⁴ Kus su aru küll on?

Puuduta mind. Pehmed silmad. Pehme pehme pehme käsi. Olen siin üksi. Oo, puuduta mind kohe, nüüd. Mis on see sõna, mida kõik mehed teavad? Olen siin vaikselt üksi. Ja kurb. Puuduta, puuduta mind.

Ta heitis täies pikkuses siruli teravatele rahnudele, täiskritseldatud paberit ja pliiaitsit taskusse toppides, müts silmle vajunud. Nii-suguses poosis armastas Kevin Egan tukastada, sabatiuni. *Et vidit Deus. Et erant valde bona*.⁷⁵ Aaloe! *Bonjour*, teretulnud nagu kevadlilled. Selle lehe alt vaatas ta vauripsmete väreledes lõunasse liikuvat päikest. Olen pistetud sellesse palangulisse pilti. Paani tund, Fauni lõuna. Kummraskete siugtaimede, piima tilkuvate viljade keskel, seal, kus lehed laiuvad paatjal veel. Piin on veel kaugel.

Ja ära page mõtisklema.⁷⁶

Ta pilk mõtiskles laianinalistel saabastel, kergatsi kantuil *nebeneinander*. Ta loendas kortsus naha kurdusid, milles teise mehe jalad olid soojalt pesitsenud. Jalad, mis olid kareldes kõpsinud maad, jalad, mida ma ei salli. Kuid sul oli hea meel, kui Esther Osvalti king läks sulle jalga: tüdruk, keda ma tundsin Pariisis. *Tiens, quel petit pied!*⁷⁷ Ustav sõber, vennashing: Wilde'i armastus, mis ei söanda öelda oma nime. Ta jätab nüüd mu maha. Kelle süü? Nagu ma olen. Nagu ma olen. Kõik või üldse mitte.

Cocki järvelt hoovas vesi pikkade lassodena, rohekuldseid liivalaguune kattes, tõustes, hoovates. Mu jalutuskepp hulbib eemale. Ootan. Ei, nad kannavad ta edasi, madalate kaljude vastu marrastades, keerutades, edasi kandes. Parempüüa ta ruttu kinni. Kuula: neljasõnaline lainekõne: siisuu, hrss, rsssiis uus. Vete äge hingus meremadude, tagajalgel hooste ja kaljude seas. Ta loksus kaljukannus, liks, loks, laks: vaadis kinni. Ja väsidest ta kõne vaibub. Ta voogab pahinal, laialt voogab, hulpiv vahulammik, lahtirulluv lill.

Paisuva vetevoost alt nägi ta, kuidas väänlevad mererohud tõtsid loiult üles ja õõtsutasid rambeid käsi, kergitasid seelikuid, õõtsutasid ja rullisid ujedaid hõbelehvikuid sosisevas vees. Päevast päeva: ööst öösse: kergitasid, ujutasid üle ja lasid lahti. Issand, nad on tüdinud: ja sosistamise peale nad õhkavad. Püha Ambrosius kuulis seda, lehtede ja lainete õhkamist, kui nad ootsid oma aja saabumist, *diebus ac noctibus iniurias patiens ingemiscit*.⁷⁹ Sihitult kokku korjatud, siis asjatult lahti lastud, edasitulvav ja tagasilangev: kuu kangaspuu. Kuugi on tüdinud. Tüdinud nägemast armastajaid, liiderlikke mehi, tema imetluses säravaid alasti naisi, ikka rügab ta vett tarida.

Viis sülda sügaval. Veis viis sülda sügaval su isa luudest saab

⁷⁴ *Pigemini*.

⁷⁵ *Ja Jumal nägi. Ja nad olid väga head.*

⁷⁶ Värss Yeatsi luuletusest «Kes läheb Fergusega nüüd?».

⁷⁷ *Vaata, kui väike jalg!*

korall.⁷⁹ Ta ütles, kell üks. Leiti uppununa. Kõrgvee aegu Dublini madalikult. Mis kandis endaga lahtist kivipuru, kalaparvi, totraid setri. Põhjavoolest soolvalgena kerkiv surnukeha, maa poole võnklev, samm samm pringel. Seal ta on. Õngitse ta välja. Enne veel, kui ta vajub vetepõranda alla. Käes. Nüüd rahulikult.

Haisvas soolvees ligund kotitais laibagaasi. Urbsest maiuspalast paksukssöönud lepamaimude vilk välgatab kinninööbitud püksipilust. Jumalast saab inimene, kellest saab kala, kellest saab lagle, kellest saab mäekõrgune sulekott. Surnuhingust mina, elav, hingana, tallan surnu põrmu, õgin kõigi surnute kusest kõntsa. Röötsakil üle reelingu ta hingab taevasse oma roheline haua lehka, leepravalged ninaaugud norinal päikese poole.

Meremuutus on see, pruunid silmad soolsiniseks. Meresurm, kõigist teadaolevatest mõnusam. Vana Isake Ookean. *Prix de Paris*.⁸⁰ Imiteerimine ja kopeerimine keelatud. Sa tõestasid seda väga veenvalt. Meil oli tohtu mõnus olla.

Tule. Mul on janu. Pilved üleval. Musti pilvi pole kusagil, üks ole ju. Äikesetorm. Ta langeb lausheledalt, uhked mõistuse välgud, *Lucifer, dico, qui nescit occasum*.⁸¹ Ei. Mu sau, ta sandaalid ja kulund kaabu peas.⁸² Kuhu? Õhtu maadele. Õhtu leiab ennast.

Ta haaras kepididemest, vehkles sellega õrnalt, mängitas seda. Jah, õhtu leiab ennast minus, ilma minuta. Kõik päevad lõpetavad enda. Muide, millal on järgmine? Teisipäev tuleb pikim päev. Tervel röömsal uuel aastal, erakene hea,⁸³ trullallaa. Muru Tennyson, gentleman-poeet, *Già*.⁸⁴ Kollaste hammastega vanaeidele. Ja monsieur Drumond, gentlemanlik ajakirjanik. *Già*. Mul on väga halvad hambad. Ei tea, miks? Katsu. Ka see on välja tulemas. Merekarbid. Peaks minema arsti juurde, ei tea mis raha eest? Sellesama eest. Hambutu Kinch, üliinimene. Ei tea, miks nõnda või on sel äkki mingi tähendus?

Mu taskurätt. Ta viskas selle ära. Tuleb meelde. Kas ma ei võtnud seda üles?

Ta käsi kobas asjatult taskus. Ei, ma ei võtnud. Parema osta uus.

Ta kinnitas ninast urgitsetud kuivand tatitüki ettevaatlikult kaljukühmule. Las ülejäänut otsib see, kes tahab.

Selja taga. Võib-olla on seal keegi.

Ta pööras pead, piidles selja taha. Läbi õhu kõrgeid peelepuid libistav kolmemastine, purjed ristpuile rehvitud, koduteel, vastuvoolu, hääletumalt libisev, hääletu laev.

⁷⁸ Päevad ja ööd ta ägas kannatades oma eksimusi.

⁷⁹ Read Arieli laulust Shakespeare'i «Tormis».

⁸⁰ Pariisi auhind. Tõenäoliselt vihje Pariisi 1889. aasta maailmanäitusele, seal auhinnatud kaubad kandsid sellekohast etiketti. Stephen annab selle

auhinna oma mõttes uppumissurmale. Meremuutus on jällegi Arieli laulust.

⁸¹ *Lucifer, ma ütlen, kes ei teaks tema langemist.*

⁸² Ophelia meelesegaduselaulu parafras.

⁸³ Tsitaat lord Alfred Tennysoni luuletusest «Mai kuninganna».

⁸⁴ *Muidugi.*

DESMOND HOGAN

VEIDER TÄNAV

(Katkendid romaanist)

Inglise keelest tõlkinud Krista Kaer

Alan Mulvanney sündis 10. detsembril 1919.a. Ta kasvas üles linnas, mis oli tulvil udusid, pikkades palitutes möödalibisevaid mehi, valgetes kootud vestides poisikesi. Üks punase näoga autoriteetne tädi vaatas väikest Alanit ja ütles, et ta on «vahetatud laps». Haldjad olid jätnud ta tema ema õige lapse asemele. Tal olid tõesti üllatavalt hispaanialikud mustad lokid, kahvatu nägu ja alati värelevad, alati küsimisvalmid huuled. Ta hiilis üksi mööda Athlone'i ringi, seljas põõnaga sinine kuueke, käed selja taga. Ta esitas küsimusi poefassaade värvivatele meestele ja tänavapühkijatele. Ta sai tavaliselt helli vastuseid. Kõige rohkem meeldis talle toetuda vastu kino esikülge. Üks mees vahetas kinokuulutusi ja ütles talle vahetevahel midagi. Need olid ohtlikud ajad. Linna tulid Charlie Chaplin ja Lillian Gish. Naised tantsisid pööraseid tantse ja lehvitasid käsi. Muusika kõmises jõhkralt orelist, mida mängis jõhker paks mees. Ohtlikud asjad. Alan nägi ainult eesleid ja veokaarikuid, vanad daamid tulid maalt, põsenukid muistsetest juttudest läbi puuritud, silmad ummistumas nende kogemuste pagasi kummalisusest. Üks vana mustlasnaine ajas ükskord Alaniga pool tundi juttu. Ta lobises niisama, aga Alan tegi kindlaks, et ta oli olnud Sackville'i tänaval, kui lahvatas 1916. a revolutsioon. Dublinis hakkas püssilaskude kaja vaibuma. Üks riigimees lasti maha, kui ta missalt tuli. Alani ema nägu kumas karmilt. Ta ei tundnud kaasa.

Alanil oli neli venda, kuigi selle peale ei tulekski. Ta oli peres vanuselt teine. Tema isa töötab raudteejaamas. Tema emal olid tumedad juuksed ja ta seisis keset misjonipreestrite ja nunnade — nõbude, õdede, vendade fotosid — näol ühtaegu manitsev ja kelmikas ilme. Ta oleks nagu äkitselt paigale tardudes kõiksugu õnnetusi näinud. Alan jooksis selle kõige juurest minema.

Suve lõpul viidi ta tädi talusse Roscommonis. Seal kuulis ta lugusid madrustest, peata ratsanikest, dullahändidest — olevustest, kes viskasid teile vastutulelikult enne mõne sugulase surma pangetäie kaupa verd vastu vahtimist. Alan jooksis viljapõldudel ringi. Noored mehed tulid korraks Inglismaalt koju käima. Üks neist, Tommy Joe, magas Alaniga ühes voodis, suitsetas bravuurselt sigaretti ja teatas uhkelt, punane taskurätt pidžaamataskus, et ta käib ühe printsessiga kohtamas. Piimast tehti võid.

Ühel päeval kirikumüüride vahel põrkas Alan peaaegu kokku ühe noore sinisilmse hispaania jalgratturiga, kellel, nagu selgus, oli iiri

nimi. See juhtus natuke hiljem — kolmekümnendatel aastatel, kui Alan juba pikki pükse kandis. Mõnikord tuli Alan siia kevadel. Siis rikkus vihm hortensiate rahu. Veel mäletas ta sellest paigast vanaisa kella õrna tiksumist — sel olid inimese näojooned. Väikesest peast hiilis Alan tihti kella juurde ja katsus välja uurida, kas sellel hing ka on.

Kui Alan oli üheksa-aastane, tuli neile üks nõbu, Sevilla preester, magas temaga ühes voodis ning vehkis oma peenisega, nagu see oleks õisi täis puuoks. Kui preester pärast seda punavalgetes rõivastes missal teenis, seostas Alan alati valget katoliikluse puhtusega ning punast selle vastandi, lihalikkusega.

Samal aastal kirjutas ta oma esimese luuletuse. Ta kirjutas selle koolis — salamahti — kahvatusinise tindiga. Ta kirjutas selle tumedal laual, mille sisse oli lõigatud palju nimetähti. Luuletus oli lumemehest.

Ta viis oma luuletuse tädile, kes elas Athlonest natuke väljas. Lugenud luuletuse läbi, tegi tädi raamatu lahti ja näitas Alanile läikivaid pilte Kristuse sünnist. Alanile jätsid erilise mulje üks Hommi-kumaa tark, see mürr, kuld ja viiruk, mille värvid olid kuidagi pühalikud ja erilised.

Noorukieas kandis Alan kõige sagedamini sinepikarva kampsunit ja pikki pükse. Athlones marssisid sinisärgid; nende fašismilipp lehvis. Preestrid pidasid nendega Shannoni kaldal piknikuid. Alan jalutas nendest mööda. Ta käis tihti Shannoni ääres. Ta oli suur ja sale. Shannoni kaldal võib ära eksida. Alan avas ajalooraamatud. Ajalugu andis tema meelele oma värvingu. Tal ei olnud sõpru, ühtki õiget sõpra. 1933. aastal oli maailm üksildane paik. Luiged lendasid Shannoni ääres õhku. Luiged olid samastumise esimene samm: nendega samastusid sangarid ja märtrid. Alan luges nendest sangaritest raamatukogus. Hispaanias käis sõda. Piiskop õnnistas kindral O'Duffyt, kui too oma nekrutitega Hispaaniasse suundus. Alani ema torises mitmete asjade, patu ja seksi pärast. Mööda Shannonit kandus üks laip — vana daam, kes näis äkitselt noor nagu Ophelia. «Mida sa elus teha tahad?» pärisid tädid. Alan mõtles järele. Ta tahtis kirjutada.

Kristlikud vennad ilmutasid Alani suhtes vähe osavõtlikkust. Kuid tal olid unistused ja need tumedad silmad, mis ajasid mõned vennad teistest rohkem marru. «Ma ehitan punasest veinist maja,» ütles Alan ühel päeval endale, kuigi ta ei teadnud isegi, mida ta sellega mõtles. 1939. a septembris, oodanud enne viisteist minutit saialilledega ääristatud perroonil, lahkus ta Athlone'i jaamast, et Dublinis õpetajaks õppida.

Dublin oli siis sametine linn; tulvil mahedaid õhtuid. Alan sai toa ühes majas Griffithi puisteel. Tema majaperenaine, käterätt ümber pea mähitud, rääkis painava järjekindlusega Mayost, kust ta pärit oli. Põhjamüüril langesid pommid. Alan kirjutas romaani. See romaan sündis tema lapsepõlvest, Roscommonist ja ajalooramatutest. Romaani pealkiri oli «Rüütel aja taustal», ja see rääkis ühest noorest mehest

ja naisest, kes rändavad inglise kodusõja ajal valge hobuse seljas mööda Iirimaad, kaasas naise vend ja mehe kasuvend, mõlemad heledate juuste ja roosa nahaga, ning üks protestantlik piiskop, kes jutlustab rahu. Õnnetuseks protestantlik piiskop ja mõlemad poisid tapetakse ning nende surmas süüdistatakse neiu ja noormeest. Nad pagevad neiu lossi Connemaras, kus nad elatuvad meritigudest ja luikedest. Nende peale, kes luiki söövad, langeb muistne iiri needus ning armastajad lähevad lõpuks lahku, neiu abiellub Antverpenis, mees rändab lõunasse Andaluusiasse, kus ta võtab naiseks maroko tüdruku ja elab keset apelsinipuid ja purpurpunaseid juudapuid kõrge vanuseni.

Romaani kallal töötamise ajal mängis Alan tihti majaperenaisega kaarte. «Te peaksite õppima. Te peaksite õppima,» ütles majaperenaine talle. Aga kuni Alan temaga kaarte mängis, oli ta noormehe seltsi üle rõõmus. Ta kartis, et pommitajad tulevad tagasi. Tema poeg oli Birminghamis. Mõnikord palvetas ta valjusti. «Püha süda. Armas Neitsi Maarja.» Inglise linnadel rebiti süda seest. Inimesed käisid varemisi katedraalidest mööda. Ärtu emand sattus enamasti Alani kätte.

Mõnel õhtul sõitis Alan bussiga linna, kõndis, pikk palitu seljas, sall ümber kaela, mööda kõige värskemate sõjauudistega müürilehtedest, musta rõivastatud ootavatest naistest ja ähvardavast Liffeyist. Ta suundus kuhugi kõrtsi ja sättis end vanemate kirjandusnimeste vahele, kuulas nende juttu, suits hõljus õhus, targad sõnad jäid värvilisest klaasist akna alla õhku rippuma. Alanile ei pööratud kuigivõrd tähelepanu, temasse suhtuti peaaegu nagu suitsu.

Dublinis näriti ja jalutati St. Stephan's Green'il. Sõda oli inimestele isu teinud ja inimesed õgisisid kõike, mida pealinnas saada oli. Alan viivitas. Tema romaan võttis ilmet.

Kui Alani meel oli nukram ja mõttes mõlkusid Bulli müür ja Dollymounti kaldaäär, istus ta Lossihotellis ja jõi kuuma portveini. Mõelda Athlonest tähendas mõelda Shannonist, mõelda tõusvast veest. Tema pere elas idakaldal, just seal, kus kitsad terrassid koondusid jõe äärde, mis joonena Ida- ja Lääne-Iirimaad eraldas. Shannoni peal on luigid ja hotellid joovad väärikad vanad naised oma klaasikese punast veini.

Keegi eakas kirjanik hakkas Alani vastu huvi tundma, ta kutsus ta ühel õhtupoolikul teed jooma «Royal Hiberniani» restorani, kus oli neegerkelner. Pärastpoole, kui nad kirjaniku majakeses Rathgaris teed jõid ja kurgivõileibu sõid, püüdis vanamees Alanit oma nõrkade kätega võrgutada. Alanil oli teejoomise ajal palitu ikka veel seljas ja ta läks ära. «Vapustav. Vapustus maailmale,» pobises perenaine pommitamiste ja kaartide kohta.

Alan käis nüüd linnast väljas, kõndis mägedest alla Dublini poole, sõi rohtu, valge särk seljas. See oli üksioleku aeg. Ta läks kinno ja tuli jälle välja, eelistas lonkida keset värvidevoolu. Neil hetkedel oli iga nägu isemoodi ja erutav, pärinegu ta kas või punastest tellistest äärelinnast mäenõlvakul. Ühel päeval liigub üks nägu sellest rahvahulgast temale vastu, ütles ta endale. Silmad märkasid teda. Ükski nägu ei

sirutunud teda haarama. 1943. a hakkas Alan lühikeseks ajaks piipu suitsetama. Ta istus tõsise näoga. Inimesed panid teda rohkem tähele. Üks vürtspoe tüdruk läks tema pärast sootuks arust ära ja käis tal igal pool järel. See oli punapäine maatüdruk. Alani eneseusk kasvas, tegi istudes palitunööbid lahti ja laskis paista siniste ääristega valgel vestil. Oleks võinud vanduda, et ta on kuulus kirjanik või midagi muud sää-
rast, lohakalt seotud tviidriidest lips sviitri peal. Dublin hakkas teda märkama. Ta sai omaseks — nagu kevadised lehed Griffithi puisteel. Ta sulas linnaga kokku.

Ja ühel ööl — nagu Kesk-Iiri järve kohal kisevdav lind — lõpetas ta oma romaani. Aga siis tegi ta midagi kummalist. Ta võttis käsikirja kaenlasse, tõi koju ja pani sahtlisse luku taha. Võib-olla pelgas ta selle seksuaalset sisu, ühteheitmist mehe ja mehe, mehe ja naise, luige ja luige vahel. Võib-olla otsustas ta lihtsalt, et elu on suurem kui kunst ja kirjutamiskunsti võib hävitada üksainus käeliigutus, mis ülendab elamise kirjutamisest tähtsamaks. Nii või teisiti, nüüd, kus Alan oli jälle Athlone'is ja õpetas lapsi, hakkas ta muutuma. Võib-olla oli asi sõjas, võib-olla selles, kuidas naiste parfüümid videvikuga ühte sulasid, aga kui ta Dublinis oleks Lossihotellis üksi kuuma portveini joonud, hakkas ta siin tantsupidudel käima. Tantsusaali ilmus ta oma parimates rõivastes. Tema ema triikis pühalikult poja valgeid särke. Ta arvas, et Alan otsib naist.

* * *

Eugene kõnnib mööda Dublini tänavat. On 1965. a jõulupühad. Seljas on tal pikk palitu. Ta on tulnud mägedest. Neonvalgus pritsib tema ümber, see ümbritseb teda, ja kui ta seal niiviisi kõnnib, näen ma järsku üht teist nägu, ühes teises ajas, Alan Mulvanneyt. Miks ma neid kahte inimest seostan? Süütus, haavatavus. Eugene'il on tedretähed. Alanil ei ole, tema nahk on klaar, mustad juuksed on läikivad nagu hispaanlasel, kuid teatud punktis sulavad nende näojooned ühte. Kui nende kaksikkogu läbi Dublini kõnnib, kavatsevad nad nagu midagi öelda — huuled värelemas — kuigi nad on üksi. On 1941. a jõulupühad, on 1965. a jõulupühad ja siis paistabki nende sarnasus — mingi varjatud pinge, kortsud laubal, nõutus. Alan tuleb romaani kirjutamast. Oli raske õhtu. Perenaine lobises liialt oma Inglismaal elavast pojast. Musta mõõnavee ääres kaarduvad Põhjamüüri tuled. Alan sõitis bussiga. Tema perenaine oli arutanud valjuhäälselt võimalust, et tema poeg satub pommide alla, ning pöördunud arusaamatul põhjusel palves Jeanne d'Arci poole, et see ta poja päästaks. Jeanne d'Arc. Selles majas on tuba, kus Alan loob, on luiged ja rüütlid, aga teispool luikesid ja rüütleid teistsugune keel, alternatiivne keel. Milleks kogu see igatus teistest erineda? Maaailma mõrvatakse. Tungitakse helluse võlvkäikudesse. Aga on ju vaja vastu panna, eks ole? Nii loobki Alan käigu pealt romaani. Ajalehepealkirjad, ühe vanamehe nägu lööb sä-

rama. Alan näeb vanu mehi kesk võõramaa linnade varemeid. Ühel päeval ei jää enam ühtegi inimest, ütleb ta endale. Häving saab maailma üle võidu. Kui mitte . . . Eugene'i meeles valitseb nüüd valgusmõll. Tema üksildus on kestnud kuid. Ta on seda reisi oodanud, aga nüüd, kus ta on siin ja läheneb Liffey'le, unustab ta iseenda ja oma probleemid ning nagu võluvael meenub talle luuletus, millest ma talle rääkisin, see luuletus hukkumisele määratud lumemehest, mille oli kirjutanud minu ema sõber. 1941. a, kui Alan Liffey'le läheneb, meenub ka temale see lumemees. On 1941. a jõulupühad, 1965. a jõulupühad, kaks noort meest kõnnivad Liffey'ist eemale, jättes maha paiga, mis on täis kahtlusi, valu, aga ka erutust.

* * *

1916. aastal, kui Pearse ja Conolly Iirimaa mehi relvade juurde kutsusid, vastasid neli läänekandi noormeest nende kutsele. Ütleme, et need olid Peader, Oisin, Sean-Og ja Maolhachlainn. Nad pärinesid Iirimaa äärmisest lääneorust, varjatud siniste lahtede, lagunened paatide, kalapüügi ning mustade ja tõrksate põldude maalt. Oma kodukandis, maa kohas, kus veel iiri keelt räägiti, elasid nad haruldaselt õnnelikult — aga nad tundsid, et nende ürgne, perekondlik kohus on Iirimaa eest võidelda. Täis võitlusihä, loopisid nad kõigest jõust viskekeppe — otsekui saaksid nad mõnele pahaaimamatule iiri kuninglikule konstaablile vastu pead virutades Briti impeeriumile mõju avaldada. Oli ilus sinine hommik, kui nad teele asusid. Oisin oli heeringavõileivad sisse pakkinud — niiskunud heeringas lämbus sepikukäärude vahel. Taskustest paistsid pudelid nagu jänesekõrvad. Maolhachlainn jäi teistest maha. Ta imetles Connemara tanumate ääres kasvavaid siniliiliaid. «Me ei jõuagi kohale,» kuulutas Peader, kõige vanem, otsekui kavatsesid nad eeslite võiduajamisele minna. Nad möödusid väikestest kabelitest, kõrtsidest, mille ees isuvad vanamehed mõõtsid neid silmaga pilgutamata pealaest jalatallani. Nende tee viis tõesti taplusse Iirimaa eest. Kõrtsisildid olid iirikeelsed. Nad olid ikka veel Connemaras. Kunagi olid nende esivanemad Cromwelli meeste eest vaevaga lääne poole rühkinud; terved perekonnad. Drogheda ja Arklow'loomakarjad. Nad olid edasi veninud, kaasas läikivad lauad ja ehteasjad. Nüüd läksid need poisid käidud teed tagasi. Nad kavatsesid saksid välja ajada — kohe selsamal nädalal, kui vaja! Üks vana daam tõmbas oma musta salli ümber õlgade ja muigas. Neli noort meest tegid esimesel õhtul Garra-oes peatuse ja jõid ookeani kaldal Concubhari kõrtsis.

Galway linn oli täis signinat ja saginat, mustlasi, vasikaid, kaarikute ette rakendatud ponisid, kõvakübaraga eakaid ärimehi, iiri kuninglikke konstaableid ja ringiluusivaid sõdureid, kelle silmad läikima hõõrutud kiivrite all tihti välkuma löid. Kaerajahu hunniku alt sibas välja üks hiir. Kas ta on mässaja? Ühe sõduri pilk sööstis sinnapoole. Poisid lonkisid uhkelt läbi Galway. Nad olid särgid seljast võtnud. «Me tuleme

veel tagasi ja tähistame seda,» ütlesid nad. Sean-Og tahtis Claddaghi tädile külla minna, aga teised vedasid teda edasi. Nad jätsid maha seda-sorti inimeste linna, kes kõigisse kaartesse Britanniale alandlikke kummardusi tegid, ja liikusid edasi; kui kõik nende tahtmist mööda läheb, siis muutub Galway linn üsna pea, varsti ei saa sealsed daamid enam connemaraalastega upsakalt käituda. Iirimaa muutub. Ta saab vaeste inimeste omaks.

Galway krahvkonna teedel oli vähe märke revolutsioonist või revolutsioonilisest tegevusest. Vanad naised sõitsid kaarikutes, mida vedasid uimased eeslid. Pikad piibud suus, tahtsid poisid neile raukadele hõigata, et ärgake üles, revolutsioon on käimas. Nad magasid lagedal väljal. Oisin laulis laulu selles, kuidas Ema Iirimaa virgub ja Peader kirjeldas üht filmi, mida ta oli Galway kinos näinud. Ta oli neist ainus, kes üldse kinos oli käinud, ja filmid näisid neile kõigile tõelise imena: «Jumal olgu kiidetud,» tunnistas üks ja teine lisas, ta on kuulnud, et Hollywood olevat uus Soodom ja Gomorra, ning et ta langeb lähemal ajal tuleroaks. Ja kolmandale tõi see jutt meelde Loti naise. «Kas teate, ma tunnen talle kaasa. Sellele, kes vaatab tagasi.»

Ajaloo oli nende maa helesinine, tulvil legende, siis tulid hispaanlased ja Cromwelli mehed. Galway linn oli Galway krahvkonna kalliskivi; Oisin, kes neist kõige paremini ajalugu tundis, jutustas oma sõnades ümber lookesi Galway linnast, linnapeadest, krahvidest, sellest, kuidas linnarahvas oli nii paljudel pöördelistel aegadel kokku tulnud, ja sellest, et raha võim oli alati püsima jäänud. Nad meenutasid seda, kuidas nad ise hommikul Galway linnast läbi läksid, eeslid kandsid liivakaldal mererohtu ja mehed püüdsid lõhet, Galway oli üsna samasugune, nagu see võis olla tookord, kui nende rahvas ida poolt tuli. Loughreas peatusid nad ühel rohuplatsil. Seitsmeteistkümnendal sajandil olid Cromwelli sõdurid siin pagevatele iirlastele väikesi maatükke mõõtnud.

Ida olete mult võtnud

Lääne olete mult võtnud

Läinu ja tuleva olete teie minult võtnud.

Ja suur on mu hirm, et Jumalagi olete mult võtnud!

Kilreekilli kõrtsi ees laulis üks tüdruk iiri keelest tõlgitud laulu. Poisid tõstid õllekruusid ja jõid tema terviseks. Sõda tuli lähemale, aga nüüd näis see rohkem loodusõnnetuse kui sõjana, Cromwelli sõdurite ja hispaanlaste konfliktina, selle maa ajaloo kohal püsisid vaenulikud varjud. Noormehed ei osanud oma mõtetes täit selgust saada, aga idasuunas teed jätkates teadsid nad, teadsid poolenisti, et ajalool on oma ohvrid, et Cromwelli sõdureid saab niisamuti eksiteele viia nagu kõiki teisi. Lõpuks arvas ju Cromwell, et Droghedat rüüstates täidab ta jumala tahtmist.

Nüüd asusid nad võõrale pinnale. Eluasemed tõsisemad, keerlev suits umbusklikum. Siin sulas Iirimaa Inglismaaga kokku. Siin olid

iirlased ammu alla andnud. Läänekandi mehed tundsid end alaväärtuslike, koledate, kohmakate ahvidena. Nad vedasid jalgu järel — nagu dinosaurused. Aga nad olid nõuks võtnud Dublinisse jõuda ja ajalugu parandada. Sinnamaani jõudnud, mõlkus neil kõigil peas tagasimineku mõte; kepiloopimine, tantsimine ja joomine ahvatlesid neid võrratult enam kui mässamine. Nad pidasid kalliks oma käsi ja jalgu; nad tahtsid jälle kord riili tantsida. Neile meenusid preestri sõnad kiltkivihallis kodukabelis: «Õnnistatud olgu rahutegijad; sest neid hakatakse kutsuma Jumala lasteks.» Üks eesel vaatas neid ahastava pilguga. Mõtteis pöördusid nad üksmeelselt tagasi, kuid rühkisid sellegipoolest õhevil edasi. Varsti tuleb Athlone, suur sild, verekivi, tõeline rajajoon Ida- ja Lääne-Iirimaa vahel; nad hakkasid pomisema surmaeelseid palveid. Nad tapetakse kindla peale.

Aga enne, kui neid poisse tappa jõuti, segas saatus vahele. Linnas, kus viiskümmend aastat hiljem elasime mina, Eugene ja Cherine, kohtusid need poisid pargis ööbides mustlastega ja hakkasid koos nendega pidutsema, tantsima, laulma, jooma ja lõkketule ääres juttu vestma. Pidusid nädal aega ja selle aja peale sai revolutsioon Iiri maal läbi. Poisid, neli isehakanud kangelast, taarusid purjuspäi koju.

* * *

Väljas, vaimuhaigla kõrge kitsa akna taga nägin ma Alanit, tema lokiis musti juukseid, pikka palit, unistusi ajaloost, erootilisi unistusi. Tema silmis paistis tema romaan. Näis igati õige, et Alan selle sahtlisse lukustas, sest tema ajal pöörduti maailma poole vaikselt: nüüd nad lärmasid, need selle maailma inimesed, kes nõudsid eneseväljendust — jalgratastega tüdrukud kõrkjatest täpistatud hilissuviste kanalite ääres, noored paarid, kes kolmekümnendatel aastatel üle läikivate tant-supõrandate liuglesid. Alanile oli osaks langenud seda maailma väljendada ning ta oli teinud seda ajaloolise kujundi kaudu. Alani mustad juuksed sukeldusid nüüd tagasi aega, mil Munsteris juttude järgi veel külluses metskurvitsaid ja põldpüüsid ringi hüples, mil aristokraatide aedades lokkas ohjeldamatult kuldvihm ja astelhernes kuldsest värvist joobus. Pikk palitu seljas, oli ta seisnud sajand hiljem Kerry rannal ja jälginud, kuidas aristokraadiperekond, jätnud maha aia täis kuldvihma ja punast viirpuud, lükkas öösel paadi kaldast lahti ja sõitis Euroopasse. Alan oleks pidanud nendega kaasa minema. Poedina oli ta nende lahkumist leinanud, istudes ise nende varemalt uhke eluaseme varemete ja pori keskel. Kaheksateistkümnnes sajand leidis ta eest reipana, punapäise Kerry luuletajana, kes teenis Lääne-India saarestikku purjetaval laeval reisiraha tasa. Kuid ta tuli oma kodusse Kerryssse, uppunud vaaside keskele surema. Üheksateistkümnenda sajandi algul, ikka veel õisi kandva punase viirpuu all, oli Alan noor «võsakoolmeister», kes õpetas kriimudele ja paljasjalgsetele kodututele

lastele Vergiliust ja suurt Sokratest. Sajandi teisel poolel kandis ta suutaani. Ta oli noor vaimulik Maynoothi äsja avatud katoliku seminaris. Kahekümnendal sajandil sai Alanist noor, lokkispäine rahvakooliõpetaja Athlone'is, ta oli kirjutanud ühe romaani ja rääkis tundides ajast, mil Munsteris veel külluses metskurvitsaid ja põldpüüsid ringi hüples. Kogu selle aja läks Alan edasi, kuigi ta teadis, et teda aetakse taga. Ümbruskond õhutas teda salakavalalt surma minema. Nad olid talle juba ammu püstoli kätte andnud ja käskinud ennast ära tappa. Nad ei tahtnud teda. Ta ärritas neid, nende mälu. Minu ema, väike koolitüdruk, aitas Alanil vastu panna. Aga lõpuks oli see talle liig. Ta pistis jooksu. Pikk palitu seljas, põgenes ta läbi Shannoni-äärse sädeleva, kollase kapsakõdu. Ta vaarus üle tenniseväljaku, peitus varjualusesse, vahtis tundide kaupa läbi akna vihma. Sinise- ja valgetriibuliste kampsunitega pikajalgseid poisid löid päikesesärastel väljakutel rekettitega palli, kui Alan mööda külatänavat hiilis ja kivimüürini joosta katsus. Genova kohvikus kahmas ta möödaminnes ühe kohvi. Ta jooksis mööda peatänavat, möödus kinost, mille ees oli 1939. a suve lõpul viimast korda Punast Hugh O'Donnelit nähtud — edasi kinokuulutuste tulbani, siis tulbani, kus sooviti õnne fašistide hiljutise võidu puhul Hispaanias. Tal oldi kannul. Ta libises nende käest puiesteede labürinti Shannoni kaldal. Kui ta jälle peatänavale ilmus, olid poodide esiküljed, tänavate ilme moodsamaks muutunud. Ta kuulis jälitajate saabaste rudinat. Välgusähvatusena ilmusid ta ette selle noore mehe punased juuksed ja sinised silmad, kes oli end 1933. aastal Roscommoni krahvkonnas ära tapnud, kujutlustes oli see noormees palju kordi taaselustunud. Seekord oli ta Alaniks muutunud. Ta oli ümber piiratud. Ma nägin Alanit rohu sees lebamas, nägin tema musti loki juukseid, pikka palitut. Tema peas oli kuuliauk. Alan Mulvanney oli tapetud.

DESMOND HOGAN, sündinud 1952. aastal Galway krahvkonnas. Elab Londonis. Kirjutanud kolm romaani «Ikoonimeistrid» (The Ikon Makers), «Lehed hallil taustal» (The Leaves on

Grey), «Veider tänav» (A Curious Street) ja kaks jutukogu «Teemandid mere põhjas» (The Diamonds at the Bottom of the Sea) ja «Liiri lapsed» (Children of Lir).

K. K.

JOHN MONTAGUE

IIRI LUULELÕIMED

I

«Gaeli keel on mu rahvuskeel, kuid see ei ole minu emakeel.»

W. B. Yeats

Küllap unistab iga luuletaja oma maa luule ideaalantoloogias, kus oleks kõik peamine välja öeldud ja määratletud. Ja ükski kirjandus ei vaja säärast kevadist suurpuhastust rohkem kui iiri kirjandus: meil on kalduvus laulda kirjatööle kiidulaulu ainult selle pärast, et see käsitleb kohalikku või rahvuslikku teemat, ning see on saanud takistuseks kõigile järjekindlatele katsetele rakendada siinkirjutatu hindamisel luule standardeid. Meie kindlustundepuudusel on mõjuvad ajaloolised põhjused. Kui ma olin kümme aastat välismaal elanud, jõudsin ma järeldusele, et erinevalt proosakirjanikest on luuletajal peaaegu võimatu keelt vahetada. Ja ometi juhtus see iiri luules üheksateistkümnendal sajandil, pärast seda, kui näis, et rahvuslik traditsioon lõpebki Raftery¹ vemmälvärsiga. Nii et Mangani², Walsh³, Ferguson⁴ ja Callanani⁵ töodes leiame rahvusliku tundelaadi, mis püüab uuesti sündida; vist ei tundugi imelik, et selle hääl on kaeblik nagu meediumi hala? Iiri luule tegelik seisund üheksateistkümnendal sajandil ei ole mitte vaikus, nagu on väitnud Thomas Kinsella⁶, vaid sandistatus. Mangani

ainus tõeline teema on kaotus ning Ferguson⁴ kõige algupärasemas ballaadis «Tirawley uelslased» Lynotti klannile esitatud valikut kastreerimise ja silmade väljatorkamise vahel võib pidada alistatud rahva häda sümboliks; paljud hiljem iiri keeles loonud luuletajad Carolanist⁷ Rafteryeni olid füüsiliselt pimedad nagu Ameerika lõunaosa-riikide kuulsad bluusilauljadki.

Sellest ajast peale on iiri keelest tõlkimine meie luuletajate jaoks loomulik tegevus. Isegi Yeats⁸, kes oskas iiri keelt halvasti, andis nooruses oma õnnistuse Hyde'i «Connachi armastuslauludele» ja Kuno Meyeri versioonile «MacConglinne'i nägemusest», ning nelikümmend aastat hiljem, tublisti edenenuna, laenas ta motive O'Connori esimestest tõlgetest. Pärast Iiri Vabariigi loomist muutus enamik iiri luuletajaid (kaasa arvatud need, kes said hariduse Ulsteri katoliiklikes koolides, nagu mina ise ja Seamus Heaney⁹) teatud määral kakskeelseks. Aga anomaalia jääb püsima: inglise keeles kirjutatud iiri kirjandus on selles mõttes ebamugavas olukorras, et suurem osa selle minevikust on teises keeles. Et selles võib ka jõud peituda, loodan ma hiljem näidata, aga et seda dilemmat õigesti hinnata, tuleb alustada päris algusest, rohkem kui tuhande aasta eest.

Varase iiri kirjanduse puhul hakkab kõigepealt silma, kui tähtsaks luulet peeti. Suulises kultuuris on «scop» või «fili» ajaloolase ja preestri segu, informatsiooni ja nõiaväe varamu. Nii leiame, et Amergin, mileelaste ametlik luuletaja, kõnetas oma patroonide nimel pidulikult Eiret; võiks öelda, et sel päeval saigi ametlik iiri luule alguse. Aga andumus Iirimaaale on ainult osa religioosest universuminägemusest, loodusekummardamise üks külg. Isegi kui Robert Gravesi¹⁰ fantaasiaküllane «Amergini laulu» rekonstruktsioon kõhklusi tekitab, jääb meile ette-

¹Raftery, Anthony (O Reachtabhra, Antoine) (1784?—1835?). Lapsepõlves põetud haiguse tagajärjel pimedaks jäänud, rändas Raftery viiulit mängides ja värsse luues Mayo krahvkonnas ringi. Üks viimaseid iiri rändluuletajaid.

²Mangan, James Clarence (1803—1849). Kõige kuulsam luuletus «Tõmmu Rosaleen» (*Dark Rosaleen*), milles ta näeb vana gaeli traditsiooni kohaselt Iirimaa kauni kurva naisena, kes ootab mere tagant päästjat.

³Walsh, John (1835—1881). Rahvuskooli õpetaja ja luuletaja.

⁴Ferguson, Samuel (1810—1886). On kirjutanud nii humoorikaid värsse kui ka pikki, gaeli legendidel põhinevaid poeme.

⁵Callanan, Jeremiah John (1795—1829). Kogus mõõda Iirimaa ringi reisisid laule ja legende, kuid kahjuks tema käsikirjad hävisid.

⁶Kinsella, Thomas (1928), tuntud mitte ainult luuletajana, vaid ka gaeli luule tõlkijana ja kirjandustegelaseks.

⁷Carolan, Furlough (O Cearbhalláin Toirdhealbha) (1670—1738), üks kõige kuulsamaid iiri harfimängijaid, kes oli ühtlasi helilooja ja luuletaja.

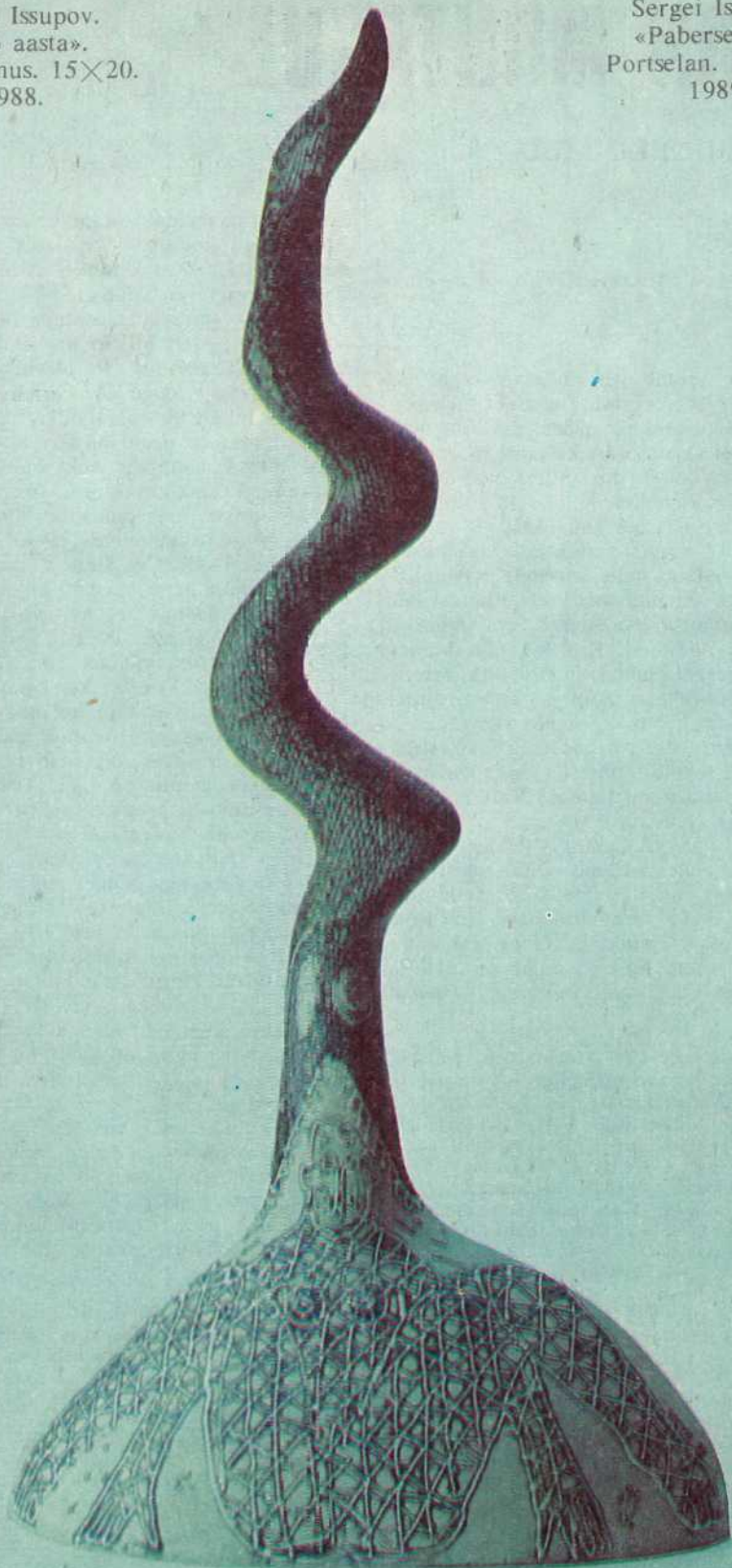
⁸Yeats, William Butler (1865—1939), luuletaja, näitekirjanik ja esseist.

⁹Heaney, Seamus (1939), üks viljakamaid ja tuntumaid tänapäeva iiri luuletajaid ja esseiste.

¹⁰Graves, Robert (1895—1985), luuletaja, romaanikirjanik, kriitik ja tõlkija.

Sergei Issupov.
«Mao aasta».
Kõrgkuumus. 15×20.
1988.

Sergei Issupov.
«Paberserviis».
Portselan. 100×35.
1989.

kujutus sellest pattulangemisele eelnenud, peaaegu muhameedlikust paradisiist, mis on üks iiri luule korduvaid teemasid «Etäini kosimisest» «MacConglinne'i nägemuseni» ning keskaegses inglise keeles kirjutatud «Cockaigne maani».

*Rahulikult võib sõuda Bran!
Ei ole kaugel enam Naiste Maa...*

Ja siin tuleks ära märkida veel üks varase iiri luule aspekt: see on ainus kirjandus Euroopas ja võib-olla ka terves maailmas, milles leidub ridamisi naisluuletajaid. Kui arvestada hädavajalikku ja tundeküllast suhet luuletaja ja muusa vahel, on naisluuletaja psühholoogiliselt alati kõrvalekaldena tundunud. Miks siis pidasid anekdad iiri naised luulet alati loomulikuks väljendusvahendiks? Ma arvan, et põhjus seisnes naiste diskrimineerimise puudumises: esimene naisluuletaja, kellest me kuuleme, Liadan Corcaguineyst, oli luuletajate gildi täisõiguslik liige, mis võis tähendada kuni kahe-teistkümmene aasta pikkust õpiaega. Luuletaja Curithir läks talle kosja kui võrdsele ning kuigi Liadan ta usulistel põhjustel tagasi lükkas, kõlab naise kaebelaul tänapäevani meie kõrvus.

Iiri luules on olemas pikk kaebelaulude rida, mis kulmineerub üleva «Itkuga Art O'Leary pärast», mille kirjutata tema naine Tume Eileen alles kaheksateistkümnenda sajandi lõpus. Aga naisluuletajale omistatud varastest iiri luuleteostest parim ei ole mitte hala ühe armastatu, vaid paljude pärast. Oleks õigem öelda, et see on hala terve inimkonna pärast, valjuhäälnu protest vananemise vastu, mis on kirjutatud mitu sajandit enne Villoni. «Beare Vanamoori» tagapõhjaks on paganluse ja kristluse, ihulise naudingu ja meelearanduse läbi pääsemise võitlus. Selle dramaatilise luule struktuuri moodustavad luuletaja kord vaibuvad, kord tõusvad ahastuselained, mille harjadeks on äkitselt meenunud uhkuse sõõstud; iiri kunsti ringikujulise esteetika kohaselt lõpeb teos samamoodi, nagu algab. Tuhat aastat hiljem kõlab seesama üksildus Maurya monoloogis «Meresõitjatest»¹¹.

Väites, et üheks peamiseks teemaks iiri kirjanduses on tüli loodusliku ja organiseeritud religiooni, instinkti ja piirangute vahel, ei unusta ma seda, et just varane kirik, «väikeste kloostrite tsivilisatsioon», nagu Frank O'Connor seda nimetas, võttis endale kohustuse see suuline kultuur kirja panna.

¹¹«Meresõitjad» (*Riders to the Sea*), John M. Synge'i näidend.

«Püha Patricu tulekuni oli Irimaal üksnes kolmele antud kõnelemise õigus: ajaloolasele jutustamiseks ja lugude rääkimiseks; luuletajale ülistuslaulude ja satiiriks; brehoni seadusetundjale vanade traditsioonide ja pretsedentide põhjal otsuse tegemiseks. Aga pärast Patricu tulekut on kõik nende inimeste kõned valge keele, see tähendab pühakirja ikke all.»

Vanad Seadused, i. 18

Selle ajastu võlus on oma osa ka ajaloolisel ironial, sest kuigi need mungad võisid olla innukad kristlased, olid nad ka üha rohkem teadlikud sellest, et nad on iirlased. On olemas kolme liiki käsikirju, mis sisaldavad seda, mida võiks nimetada «Iiri teemaks». Esimesse liiki kuulub nende munkade looming, kes lahkusid tihti Irimaalt, et «paganduse puhast märtrielu» elada. Nende kaasaskantavate raamatute serval, millega nad pimedaja keskaegse vastu võitlesid, lööb äkitselt õitsele mõni ilmalik luuletus, õrn nagu haiku:

*Musträstas, pole tähtis sul,
Mis põõsasse sa pesa lood
Väike erak, kes kelli ei löö,
Su selge vidin rahu toob.*

Aga suurem osa käsikirju nagu «Pruunikashalli lehma raamat» ja «Leinsteri raamat» koostati sellistes kloostrisululates nagu Clonmacnoise Shannoni kaldal või Terryglass Lough Dergi ääres. Mõlemas käsikirjas võib leida variante suurest «Täinist», «Cooley karjavargusest», mis on kõige eepose-lähedasem teos iiri kirjanduses. See võib olla päris veider pilt: kummargil päi istuv munk (pea iiri kombel eest paljaks aetud) kopeerib Cú Chulainni, rauaagekse sõjavankris ringikihutava peadeküti skandaalsete tegude kirjeldusi. Mõnikord annab see tagasisaade veel kummalisemaidki tulemusi: mida tuleks arvata sellisest ajaloo ja müüdi segapunt-rast nagu «Vallatute raamat», mis kirjeldab tuima tõsidusega esimest orgiat Irimaal, esimest abielurikkumist...? Olgu nende Victoria-aegete järglastega, kuidas on, alg-iirlased igatahes küll puritaanid ei olnud.

Kolmas käsikirjade rühm kuulub ajaloo seisukohast võetuna keskaega. Pärast normannide sissetungi ja kloostrikoolide lagunemist jäi iiri traditsioonide säilitamise kohus jälle nende «fili'de» järeltulijatele, kellel oli kristluse-eelses ühiskonnas nii tähtis koht olnud. «Täpiline raamat», «Lecani kollane raamat» ja «Ballymote'i raamat» olid iiri teadmiste suurepäraseid kokkuvõttes, mida koostasid valitsevate perekondade jaoks nende luuletajatest õpetlased.

Küllap olid luuletajd nende pikkade aastate jooksul, mil munkade kirjaoskus oli nende mõjuvõimu kahandanud, sageli kättemaksumõtteid haudunud. «MacConglinne'i nägemuse» kangelane on vaimulikust võllaröög ning nii seda teost kui ka «Cockaigne'i maad» võib pidada satiiriks iiri klostrielu rõhutatud lihtsuse pihta, ja teises keskaegses meistriteoses «Sweeney hullus» (mida Robert Graves peab esmaklassiliseks mõistujutuks poeetilise loomusest) läheb luuletaja-kuningas pärast seda, kui vaimulik on ta ära neednud, puude otsa elama.

Varase iiri kirjanduse üks püsisuurus on peaaegu müstiline suhtumine loodusesse: tüüpiline iiri pühak ei ole mitte Patrick, vaid hoopis Columcille¹², sest ta on luuletaja kes on füüsiliselt armunud oma maasse nagu hull Sweeney või feenid¹³. Patrickut nähakse kui vana Kavalpead, Rooma usku levitavat piiskoppi; tema ja Oisini, paganliku maailma viimase esindaja vastasseis on teise keskaegse meistriteose «Vanameeste kahekõne» ja Ossiani laulude dramaatiliseks keskmeks:

*Pea, pea ja kuula puulatvade häält
vaata päikest, mis heledam veel
kui Jumala vari siin karika sees.
Nüüd unusta palvust kuulutatav kell
oh, Patric, neid kurbi palveid võib kuulda
öö hakulgi.*

II

*.. kui oleks kuiv me teadmisläte
kes tooks siis ülikute ette
kõik nende üllad sugupuud
ja Gaeli põlvnemiste lood?*

Võib-olla on meil kõigist iiri luule vormidest kõige raskem hinnata bardiluulet, mis ulatub kolmeteistkümnendast sajandist seitsmeteistkümnenda sajandini. Bard oli jääga elukutseliste kirjanike kasti liige; ta isegi ei esitanud oma luuletusi avalikkuse ees ise, vaid tegi selle kohustuseks «reacaire'ile» ehk etlejale. Bardi eesmärk oli oma üliku teenimine ning ta õppis kaua ja pingsalt meetrikat. Üks viis selle õpiaja kirjeldamiseks oleks selle võrdlemine seitsme talvega pimedas toas:

«Mis puutub luuleseminari või kooli... see oli avatud ainult neile, kes pärinesid

poetide soost ning olid oma hõimu seas kuulsad... Tegemist oli õdusa madala onniga ning selles olid väikestes eraldi ruumides asuvad, üksteisest parajal kaugusel voodid... Polnud aknaid, mis oleksid lasknud päeval sisse paista, polnud üldse mingit valgust peale küünalde, mis toodi sisse ainult siis, kui vaja... Põhjus, miks eelpool mainitud õpingud viidi läbi pimedas, seisnas kahtlemata selles, et püüti vältida tähelepanu hajumist, mida valgus ja mitmesugused selle käes nähtavale tulevad esemed tavaliselt põhjustavad.» (Clanricarde memuaarid, London, 1722. a.)

Agas tunne võib särada ka läbi luuletehnika soomussärgi ning ühes kõige tuntumas bardi luuletuses näeme, kuidas see tehniline vilumus toetab inimeksistentsi klassikalist metafoori — Platoni koopakujundit. Ühe tolaegse juhtivama õpetlase arvamuse kohaselt «näib Gofraidh Fionn O'Dalaighi¹⁴ luuletus vanglas sündinud lapsest olevat paljude sajandite vältel kõige populaarsem religioosne luuletus Iirimaa», ning selle suursugune mõtteterade küllus esindab iiri meelelaadi üht jäävat aspekti, mis leiab hiljem väljendust ka iiri preester-luuletaja Geoffrey Keatingi¹⁵ töodes. Kuid siiski oleme me vastuvõtlikumad neile mõnele isiklikule luuletusele, mida bardid endale lubasid, kuigi kui Giolla Brighde MacNamee palvetab, et ta poja saaks, loodab ta ühtlasi saada intellektuaalse pärija; ühe kuulsa poediperekonna nimi on Mac An Bhaird, mis tähendab bardi poega (nüüd Ward).

Õukonda lahutab kurtuaasest luulest ainult üks graatsiline samm. Koos selle suunaga, mida on nimetatud normanni-gaeli armastuslühirikaks, ilmub iiri luulesse kosmopoliitlikum joon, mille jäljed viivad provantsaali *amour courtois*'i juurde. On huvitav võrrelda selliseid luuletajaid nagu Gerald Fitzgerald¹⁶ ja Pierce Ferriter¹⁷ (mõlemad

¹⁴Ó Dálaigh, Cofraidh Fionn (1320?—1387?), tuntud normanni-iiri luuletaja, kelle mõni luuletus kuulub tänapäevani iiri suulise luuletraditsiooni.

¹⁵Geoffrey Keating (Céitinn, Seathrún) (1573?—1649?), normanni päritolu vaimulik, luuletaja ja ajaloolane, kelle pärimuse kohaselt mõrvasid Cromwelli sõdurid. Tema peateoseks on «Iirimaa ajalugu» (*Foras Feasa ar Éirinn*), kirjutatud 1629. ja 1631. a vahel.

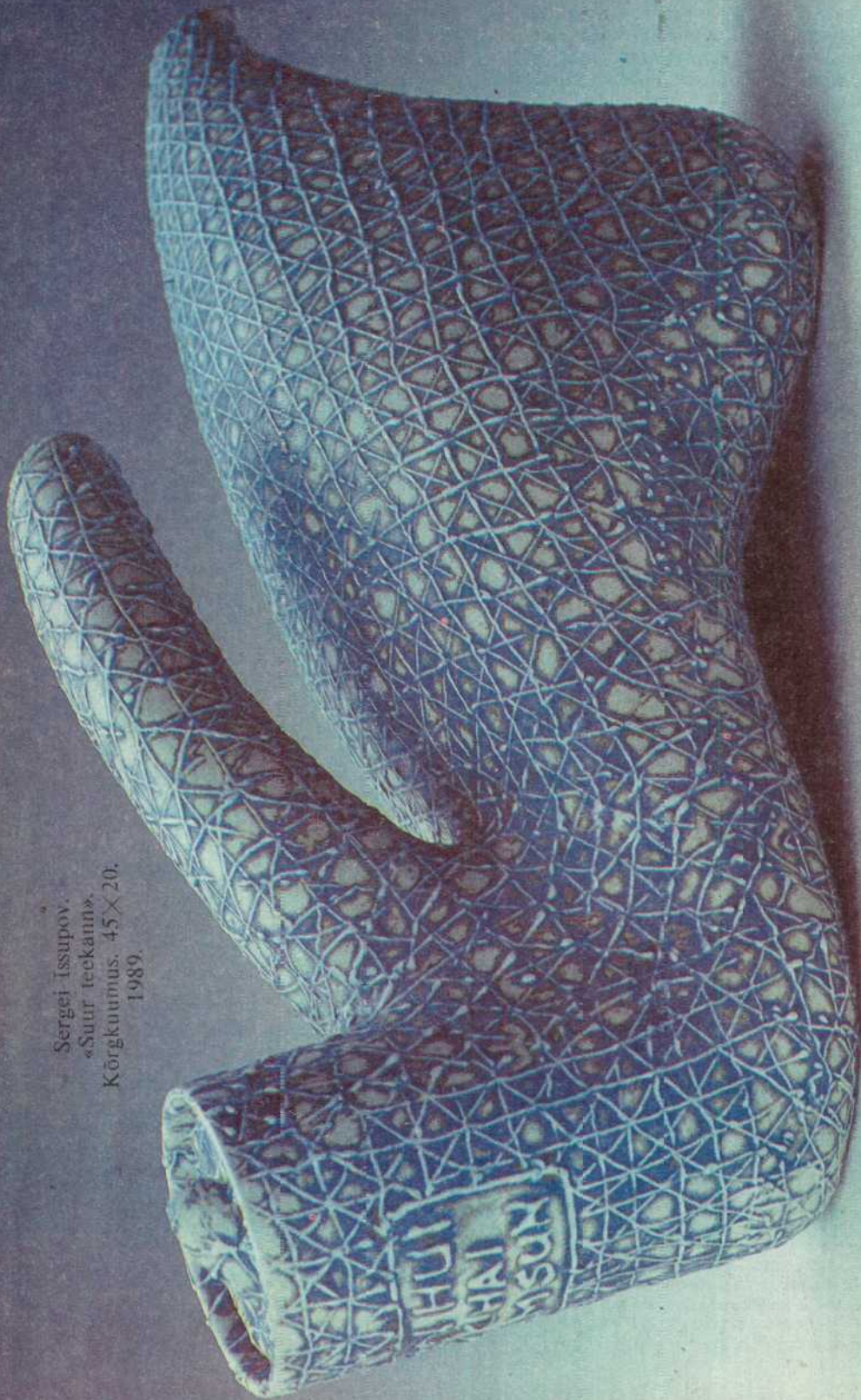
¹⁶Gerald Fitzgerald (Gearóid Iarla) (1335?—1398), juhtiv kuju normanni-iiri dünastiate gaeliseerimises. Tõi iiri keelde prantsuse kurtuaasse luule traditsiooni.

¹⁷Ferriter, Pierce (Phiaras Feiritéir) (1610?—poodi 1653), 17. sajandi irikeelse luule suurkuju. Kirjutas nii kurtuaasse traditsiooni kohaselt kui ka assoneerivas värsimõõdus.

¹²Columcille (Colmcille, Püha Columba) (521—597), üks tähtsamaid iiri pühakuid. Kuninglikku päritolu vaimulik, kes laiendas iiri tüüpi katoikluse mõju ka Põhja-Inglismaale.

¹³feen — Iirimaa iseseisvust taotleva Inglismaa-vastase salaaühingu liige.

Sergéi Issupov.
«Suur teekann».
Kõrgkõnnus, 45 × 20.
1989.

Sergei Isupov,
«Pudehid dzinnidega».
Fajanss, glasurirabune maal,
1988.

on bardide traditsiooni omaks võtnud nor-
mannid) nende inglise kaasaegsetega Sur-
reyst Sucklingini — eriti kui arvestada, et
paljud parimad Elizabethi-aegsed luuletajad
nagu Raleigh ja sir John Davies aitasid
hävitada ühiskonda, mis lõi nii nende enda
luule sarnast luulet! Aga siinkohal võrdleme
me takistamatut kasvu närvutatud kasvuga:
parim tolleaegse luule tõlkija tänapäeval,
kadunud lord Longford (ja kui paljuütlev
on fakt, et see periood paelus teda ja inglasi
Robin Flowerit) ütles:

«Kui me meenutame, et iiri kultuuri
süsteemaatiline hävitamine käis täie hooga
juba enne, kui Shakespeare ja Spenser
kirjutama hakkasid, pole mingit põhjust arva-
ta, et Iirimaa ei oleks soodsatel tingimustel
kirjanduses niisama palju saavutanud kui
suurem saar... ainulaadne kultuur, mille
potentsiaal on niisama huvitav nagu tema
saavutused, hävib täiuseni jõudmata ning vii-
mane bard laulab tema hukust. . .»

Hilises bardide luules kohtame seda teatud
seisuse pikaleveninud surmalaulu, mis on oma
intensiivsuses monotoonne nagu peremeest
tagaleinava koera ulg. Võib-olla aitab
tausta paremini mõista üks detail — alles
seitsmeteistkümnenda sajandi keskpaigast ala-
tes on meil olemas kindlad andmed enamiku
luuletajate kohta: me teame, millal Pierce
Ferriter üles poodi, aga me ei tea, millal ta
sündis. Ja ometi näib, et keset kogu seda
vaenutsemist ja segadust — Spenseri¹⁸
kuulsad «Muutlikkuse laulud» kirjutati Iiri-
maal — ei olnud luuletajate ühesugusest
ettevalmistusest hoolimata kunagi mingit
kahtlust, kes neist olid meistrid:

*See kelm on laulik, ütles nüüd!
On vaal ja kilu ühte rüüd
lind pesa teeb, kõik pesad need.
Näe, tihanegi pesa teeb.*

Nii oli Haldjamaa kuningannat kohanud
ka Tadgh Dall O'Huiginn¹⁹, muusaga poeet,
nagu Graves seda mõistis:

*Kaks korda on ta tulnud. Imb, kes laastas mu
laupa
Igatsuseurmaga ja haavas murega mu palgeid.
Kaks korda on ta tulnud ja ta tuleb kord veel
Ja ikka ma ootan, sest ta on imeliselt hurmav.*

¹⁸Spenser, Edmund (1552?—1599), inglise luule-
taja. Peateos: «Haldjakuninganna» (*The Faerie
Queene*).

¹⁹O-Huigin, Tadgh Dall (1550?—1617?), pime
bard, kes oli siiski oma loomingu suhteliselt
õukonnast sõltumatu. Üks suuremaid luuletajaid
oma sajandil. Mõrvati satiiri pärast, mille ta kir-
jutas.

Kuid sajandi lõpuks on aislingite või
nägemusluuletuste neidiseest saanud vang,
keda huvitab ainult üks asi: vabadus. Aga te-
ma kaeblikud karjed peavad võistleva uue
kirjandusega, mis on kirjutatud tema vangis-
taja keeles.

III

*«Irlus ei ole eelkõige sünni, vere või keele
küsimus; see on pigem seisund, milles inimene
on seotud iiri oludega, mis teda tavaliselt
muserdavad.»*

Conor Cruise O'Brien

Inglise keeles kirjutatud iiri kirjanduse
kasv on paralleelne selle keele levikuga.
Spenserist Hopkinsini on rida inglise luule-
tajaid Iirimaal kannatanud, kuid me võime
neid ainult kaudselt siia kuuluvaks nimeta-
da, kuigi jõgede kohta käiv lõik «Haldja-
kuningannas» trotsib igat kitsarinnalist iiri
luule definitsiooni. «Cockaigne'i maa» sen-
suaalne nägemus on aga otseselt varase iiri
kirjandusega seotud: ma ei pea silmas lihtsalt
laensõnu, vaid poemi goliardlikku vaimu,
mis on nii lähedane MacConglinne'ile. [. . .]

Aga kuni Ulsteri asustamiseni ja Crom-
welli sõdadeni jäi inglise keel Pale'i²⁰
piiridesse ning selle esimeseks oluliseks
kirjandustulemuseks on Richard Stanihursti²¹
heksameetriline Vergiliuse tõlge. Nagu hili-
semgi dublinlane James Joyce nii kannatas
ka Stanihurst logomaania all, mis avaldus
väga meeldival kujul [. . .] Tema moonuta-
tud Elizabethi-aegse inglise keele allitera-
tiivsed ja aglutinatiivsed sõnad teevad tem-
mast selle sõnalise pedantsuse esiisa, mis
tantsiskleb läbi iiri kirjanduse.

Aga Stanihurst on kõrvalekalle, erand,
ning oleks naeruväärne pretendeerida mõne-
le juhusliku iiri tagapõhjaga kirjanikule, kes
on eksinud inglise keelde nagu Shirley,
MacFlecknoe või Roscommoni krahv Went-
worth Dillon. Õige anglo-iiri kirjandus saab
alguse alles kaheksateistkümnendal sajandil.
Innukad rahvuslased on tihti esitanud ja sama
tihti kõrvale jätnud küsimuse, kas Swifti²²
ja Goldsmithi²³ saab iiri kirjanikeks pidada.
Mulle näib, et kirjanik kuulub iiri kirjandusse,
kui tema puhul ilmneb kohaliku kogemuse
surve ning hilisemad kirjanikud peavad tema
mõju viljastavaks.

²⁰Pale — inglase asundusala Iirimaal.

²¹Stanihurst, Richard (1545—1618), tõlkinud
Vergiliust ja kirjutanud Iirimaa ajaloo.

Võtame Jonathan Swifti. Ta sündis Dublinis, sai hariduse Kilkennys ja Trinity Kolledžis ning tema kiriklikud ülemused saatsid teda üha uuesti Iirimaaale; see tugevdas temas seda kõrvaltvaataja suhtumist inglise ühiskonda, mis võib seletada, miks nii paljud anglo-iiiri kirjanikud on paistnud silma just komöödia ja satiiri žanris. Tema loomingus ilmneb väga tugevalt ka füüsilise vastikuse tunne, mida mõni kriitik on Joyce'ist mõeldes iirlaste iseloomulikuks jooneks pidanud. Kuid just see raev, mida ta tunneb patrioodina vastu tahtmist, teebki temast meie esimese inglise keeles väljenduva hääle:

*Nii laskis hullumaja ta
Säästude eest rajada.
Ja tõestas siis satiiriga,
Just seda vajab Iirimaa.*

Mulle ei meenu ühtegi head moodsat iiiri luuletajat, keda Swift ei oleks mõjutanud. Yeats nimetab teda osaks oma rahvuslikust pärandist, Clarke²⁴ avaldab talle austust oma luuletuses «Jutlus Swiftile» ning Joyce ja Kavanagh²⁵ kasutavad tema enda isiku dramatiseerimise tehnikat Dublini kontekstis oma satiirilises luules:

*Mis ime kui sealt ära kargad,
kus kõik on orjad, lollid, vargad.*

või sajandeid hiljem Joyce'i «Gaasilambis»

*See armas maakoht, mis on iga
Kunstniku maapakku neednud.
Ja ehtsa iiri huumoriga
Kõik oma rahvajuhid reetnud.*

ja «Paddiaadis»

*Chestertonlik Paddy-konn
Oma laukas rahul on.
See talle upsakust on lisand,
Et Yeats on püssi põõsa visand.*

Goldsmithi puhul pole lugu nii selge, kuigi Yeats asetab ta oma «esivanemate trepile».

²²Swift, Jonathan (1667—1745), Dublini Püha Patricku kiriku dekaan. Kõige tuntum teos «Gulliveri reisid», kuid kirjutatud ka satiirilisi esseesid, luulet ja ajaloo-alaseid töid.

²³Goldsmith, Oliver (1728—1774), kirjutanud elulugusid, näidendeid, romaani «Wakefieldi kirikuõpetaja», esseistikat ja poeme («Mahajäetud küla», «Rändur»).

²⁴Clarke, Austin (1896—1974), peetud Yeatsi järel iiri suurimaks luuletajaks.

²⁵Kavanagh, Patrick (1906—1967), luuletaja ja romaanikirjanik.

Robert Gravesi sõnade kohaselt «pakub ta inglise külaühiskonna lagunemisest kõnelevaks esseeks maskeeritud nutulaulu Iirimaa hädade pärast, mis on kaasaegsete menestrelide laulude järgi vormitud». Brian Merriman²⁶ ei olnud menestrel (ta oli matemaatika õpetaja), aga kui me võrdleme tema «Keskõist kohut» «Mahajäetud küla», siis avastame, et ta oli klassitsistlikum, kui on üldiselt tunnustatud, ning Goldsmith oli omakorda iirilikum. Mulle tundub, et senini pole märgitud, et neli parimat poemi — ma mõtlen nii «Laurence Bloomfieldi» kui «Suurt nälga» — mida iirlased kaheksateistkümnenda sajandi lõpust saadik on kirjutanud, on kõik ühe ja sama külalöömise variatsioonid. Nii et kuigi «Mahajäetud küla» vorm on hilisklassitsistlik, käib selle sõnum ikkagi Iirimaa kohta (nüüd, mil Iirimaa on Euroopa Majandusühenduse liige, näib lõpp eriti asjakohasena). Ja «Ränduri» alguses analüüsib Goldsmith veel teistki suurt iiiri teemat, mis on kõlanud kirjanduses Columcielle'ist Joyce'ini — intellektuaalse pagulase koduigatsust:

*Kus ka ei käi ja mida ka ei näe,
Mu süda sinust lahku eal ei läe.*

Nii et kaheksateistkümnendal sajandil eksisteerivad kaks traditsiooni kõrvuti, üksikute viisakate vahetustega; ma mõtlen Swifti tõlget «O'Rourke'i pidusöömingust» ja Goldsmithi esseed Carolanist. Ja nad heidavad üksteisele valgust; nagu Goldsmithi tõenäolist mõju Merrimanile, pean ma teravitatavaks ka mõtet, et Swift on O'Rathaille'i²⁷ kaasaegne ja tuleb pärast O'Brudairi²⁸ — kolm vihat meest, kes muretsevad oma erineval moel maa olukorra pärast ja söimavad neid, kes on võimul. Juba seitsmeteistkümnenda sajandi lõpul kompab O'Brudair

²⁶Merriman, Brian (Brian MacGiolla Meidhre) (1747—1805), matemaatikaõpetaja, ühe viimase iiiri keeles kirjutatud meistriteose autor. Poemid «Keskõine kohus» kirjeldab ta, kuidas poedil tuleb haldjakuninganna õukonnas vastust anda selle eest, et ta ei ole veel abiellunud, ning kuulata, mida arvavad noored naised iiiri meestest. Poem on humoorikas, mahlakas ja elavas keeles kirjutatud ning nii originaal kui ka tõlkeid on põhjustanud palju väitlusi ja skandaale.

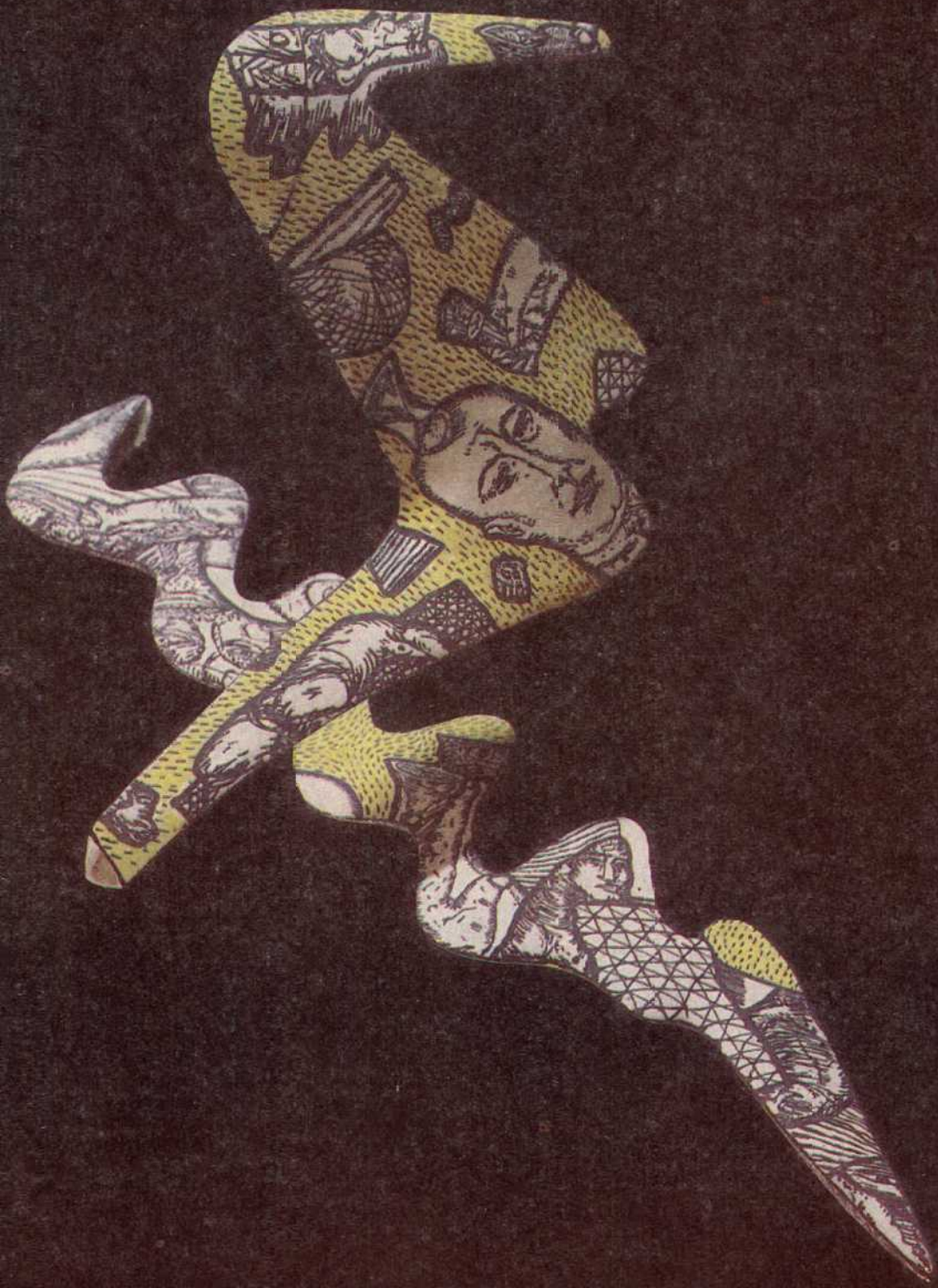
²⁷O'Rathaille, Aodhagán (1670—1728), kuulus oma kaebelaulude poolest, milles ta nutab taga hävivat gaeli aristokraatiat, ning satiiriliste luuletuste poolest, millega naeruvääristab uusi maamõnikke.

²⁸O'Brudair, Daibhidh (1625?—1698), hea päritolu ja hea haridusega luuletaja, kes püüdis kiiresti lagunevas iiiri-normanni maailmas siiski midagi vanadest traditsioonidest säilitada. Suri tagakiusatuna.

Sergei Issupov.
«Sõjaväeserviis».
Fajanss, glasuuriaine maal.
1988.

Sergei Issupov.
Teekann «Soe päev».
Portselan. 40×30.
1990.

«rentsiluule» võimalusi, kuid enne gaeli traditsiooni põranda alla minekut kuuleme me veel aristokraatliku kaebelaulu kõla:

*Malbed märjasilmsed naised
Jätke juba halamine
Jooge Art O'Leary heaks
Enne kui kaob ta kalmukooli,
Kus ei õpita tarkust ja laulu,
Vaid kantakse kive ja maad.*

IV

*Poeedi laevastik läks merele, kus otsa leidis
eest
Poeedi au üksainus laud tõi välja lainte seest.*

William Allingham²⁹

Alles üheksateistkümnendal sajandil hakkas kujunema spetsiifiliselt iiri kirjandus inglise keeles. London oli ikka veel inglise keeles kirjutajate kirjanduslik pealinn, kuid oli tekkinud vaevumärgatav ajalooline nihe. Kui Swift ja Goldsmith olid klassitsistliku traditsiooni juhtivad kirjanikud, siis ühinemisakti (1801) psühholoogiline mõju seisnes selles, et meie luuletajad sattusid teisejärgulisse või sõltuvusse seisundisse, nagu oli Aubrey de Vere³⁰ Wordsworthi suhtes, Moore Byroni suhtes ja Allingham Tennysoni suhtes. Kui riskida teha mingit kokkuvõtet, siis meie angliiserunud kirjanikud ei eksisteerinud veel täieõiguslikena ning meie anglo-iiri kirjanikel tuli alles õppida enda eest kostma.

Agas ometi hakkas ka vanem kirjandus jälle tagasiteed leidma. Esialgu toimus see romantilise taassünni kontekstis; MacPhersoni³¹ võltsitud Ossiani lugudele järgnes pedantsem käsitlus Charlotte Brooke'i «Vana luule säilmetes» (1789):

«Briti muusa ei tea veel, et tal on selle saarel vanem õde; tutvustagem neid teineteisele! ... On tõesti hämmastav, millised mitmekesised ja laiahaardelised võimed on selle unarusse jäetud keele valduses. Tundeluules kannab selle hingus kõige ilusamat ja südantliigutavamat lihtsust. ...»

Nii oligi kõik valmis Tom Moore'i³² tulekuks, kelle kerge võlu varjas paljusid

kunstilisi patte. Ta võttis endale rahva- viisid, mida Edward Bunting nii suurte pingu- tustega oli kogunud, ega maininudki tema nime, kuigi talle maksti iga tema iiri meloodia, võõrastetoa jaoks piisavalt magusaks muu- detud rahvaviisi eest sada naela. Ta oli väikekodanlik snob, kes armastas südamest aadlikke, kuid laskis hävida memuaaridel, mis Byroni tema hoolde usaldas. Ja ometi oli ta esimene katoliiklikku päritolu iiri kirjanik, kes saavutas rahvusvahelise kuulsu- se, keda tõlkis Lermontov, imiteeris Gérard de Nerval ja jumaldas Goethe. Võimalik, et tal ei olnudki jõudu, et mingit teemat välja pidada, kuid tema kurblikult kajavad avaread on niisama musikaalsed nagu Audeni värsid, kes teda imetles:

Vaikigu, Moyle, sinu vete koha. . .

või

Õrnalt helab harf, kui möödas on taplus

Tema kunstilistes puudujääkides võiks süüdistada seltskonda, kus ta liikus, kuid Burns, kellele avaldati samalaadset survet, jäi traditsioonilähedasemaks. Tõde on selles, et Moore on hilisklassitsistliku stiili esindaja, kes kõigub sentimentaalse ja satiirilise, «pisara ja muige vahel.

Mangani puhul puutume me kokku tõelise poeetilise loomusega, mis on oma iirilikkuses niisama kaitsetu nagu O'Rathaille. Ja taas kordub ka see imelik nähtus, mida ma olen juba üheksateistkümnenda sajandi iiri luule puhul ära märkinud: nagu meedium räägib ta harva omaenda häälega, ta laseb minevikul oma suu läbi kõnelda. «Need melanhoosel kõrvalekalded», nagu ta neid nimetas, kuigi need olid pigem pühendused kui tõlked, on esimene tegelik katse iiri luulet inglise keeles edasi anda. Rõõmusööstud ja kurbus- hood järgnevad üksteisele nagu välgusäh- vatused kõrbe kohal; Briani palee purusta- takse, Conni suguvõsa printsid surevad pagen- duses, ilma et keegi neid leinaks, Maguire klanni pealik põgeneb keset tormi, nagu «maasikakarva». Kas mõjutas tema Poe'd («The Southern Literary Messengeri» toi- metajale oleksid olnud kättesaadavad ajakir- jad, kusi Mangan oma luulet avaldas) või oli lugu vastupididi? Ühes luuletuses «Siber» leidis ta Baudelaire'i-väärilise võrdkuju kan- natada saanud psüühikale ning retoorilisusest hoolimata on «Nimetus» ehtsat jõudu.

Samuel Ferguson elas palju väiksema paine all, kuid ta oskas tõenäoliselt rohkem iiri keelt kui Mangan ning teadis kindlasti rohkem iiri muusikast. Nii et kuigi tema saaga kohandused on aegunud ja sõnasõna-

²⁹Allingham, William (1824—1889), Londoni prerafaellitide rühmaga seotud luuletaja, kes on avaldanud mitu köidet luuletusi, näidendi ja päeviku.

³⁰De Vere, Aubrey (1788—1846), iiri maaomanik, kirjutanud poeme, värsstragöödiad ja sonette.

³¹MacPherson, James (1736—96), šoti luuletaja, kes väitis, et tema «Ossiani laulud» on tõlgitud III sajandil kirjutatud originaalid.

³²Brooke, Charlotte (1740—1793).

³³Moore, Thomas (1779—1852).

lised, kõlavad tema versioonid iiri rahvalaulest ehedalt:

*Sind kosin, kuigi raha ega kuube pole mul
Sind kosin hämarhallil kastemärjal hommikul
Oh, kahju, et me pole kaugel Casheli linnas,
Sest siin me pulmavoodiks oleks paljad
kuuse plangud.*

[...] Ferguson oli täis oma ajastu vastuolusid: ta oli Ulsteri unionist, kes abiellus Guinnessi pärijannaga, sai aadlitiitli ning leiutas ka Keldi Videviku:

*Nad kaevad läbi vaikse õhtuhelgi,
Kael piimjalt püsti, pahklud paljad;
neist jäävad ojad unelaulu valla
Ja viirastavva õhku kaljunukid.*

«Haldjapuid» nimetatakse ka ulsteri ballaadiks; autori šoti veri ja iiri huvid oleksid teda otsekui iseenesest selle vormi juurde juhatanud. Teistest üheksateistkümnenda sajandi luuletajatest vaevas Darley'd³⁴ nukrameelsus, mis on ainult juhuse tahtel iiri päritolu. Ja mulle meeldib väga Thomas Caulfield Irwin³⁵, kes vältis seda probleemi, kirjutades täpselt ja tihti sensuaalselt loodusest:

*Tokkroosi puhma ümber hiiliv
Kollane pikapihtne vapik
Teeb häält: kord nagu pudin lapsik
Siis nagu raspeel, õhku viiliv.*

Sajandi teise poole kõige professionaalsem luuletaja oli kahtlemata Allingham, ning tema värrsromaani «Laurence Bloomfield», uurimus iiri maaomanikest, väärib uustrükki nii kirjanduslikel kui ajaloolistel põhjustel. Tunnistades küll üheksateistkümnenda sajandi iiri luule sõnaohtrust, tuleb siiski mõista, et selle mõju on veel nüüdki tugev: Kinsella tunnistas hingesugulust Manganiga; Richard Murphy jätkab Samuel Fergusoni usaldusväärset meisterlikkust ning John Hewitt³⁶ näeb ennast Allinghami järglasena.

V

*Laul kestab kauem kui lindude vile,
Sõna on kestvam kui maailma rikkused.*

Kui vaadelda Carolani ja Yeatsi lahutava ajavahemiku iiri luulet, siis ei pääse ühelgi juhul mööda rahvalaulu tähtsusest. Iiri keele

³⁴Darley, George (1795—1846), anglo-iiri ajakirjanik, näitekirjanik ja luuletaja.

³⁵Irwin, Thomas Caulfield (1823—1892), luuletaja, kirjutanud ka Swifti eluloo.

³⁶Hewitt, John (1907), Ulsteri protestantliku päritoluga luuletaja ja kriitik. Kirjutanud tundlikku loodusluulet, kuid käsitletud ka katoliiklaste-protestantide vastasseisu Ulsteris.

languse käigus liikusid sellised luuletajad nagu Owen Roe või Raftery laulule lähemale, et jõuda oma viimase publikuni hüttides. Peaaegu samal ajal hakkasid iiri laulud inglise keelde imbuma: 1792. aastal oli Belfasti Ühinenud Iirlaste Ühing sponsoriks viimasele harfimängijate kokkutulekule, kus Buntingil tekkiski mõte koostada oma esimene «Vana iiri muusika kogu», mille Moore talt varastas. Nii Callanan, Walsh kui Ferguson püüavad leida vastet iiri värsiehituse «sulniduse ja ohjeldamatuse põimingule».

Samal ajal hakkab see avaldama mõju uuele võrsele, ingliskeelsele ballaadile. John Holloway on väga veenvalt väitnud, et need anonüümsed laulud on üheksateistkümnenda sajandi anglo-iiri luule tõeline saavutus ning oma võsakoolmeisterliku häälduse ja pingsa tundelihtsusega võivad nad mõjuda väga liigitavalt. Kuigi ei sündinud midagi võrdväärset suurtele gaeli armastuslauludele, kurtuaasse traditsiooni viimasele säilmele, olid tänavaballaadi teemad mitmekesisemad: joomalaulud, värbamislaulud, spordilaulud, poliitilised laulud — ja tärkasid otse rahva elust. «Kui iiri keel oli hääbumas,» ütleb selle ala juhtiv asjatundja Colm O'Lochlainn, «siis oli ingliskeelne iiri tänavaballaad kompromiss iiri kultuuri ja uue inglise tava vahel.» Pärast Goldsmithi on peaaegu iga iiri luuletaja proovinud neile omalt poolt midagi lisada, «parandades» mõnikord olemasolevat ballaadi nagu Padraic Colum³⁷ laulu puhul «Ta kõndis laadal ringi» või kirjutades päris uue ballaadi nagu Donagh MacDonagh³⁸. Nende ballaadide mõju meie kahele kõige suuremale moodsale kirjanikule Yeatsile ja Joyce'ile näitab, et nad võivad olla peajuureks ka kõige andekamatele.

VI

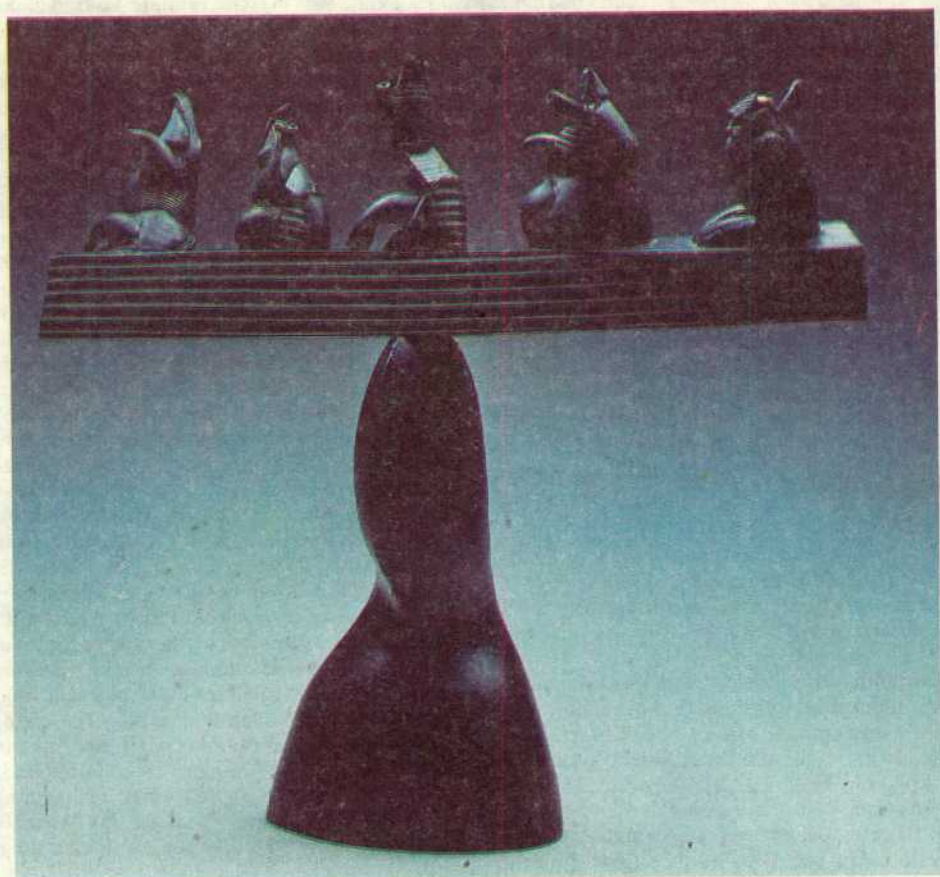
*«Kõik inimesed kuuluvad kõikjal rohkem
oma ajastusse kui oma rahva hulka.»*

W. B. Yeats.

Enfin, Yeats vint. Tema pikk, imeline karjäär illustreerib seda, kuidas saab muuta kõik iirlaseks olemise esmapilgulised puudused voorusteks. Ta hakkas kirjutama ühel hullelmal perioodil inglise luules, kuid tema inglise kaasaegsete estetismist päästis teda rahvuslus ja vastupidi. Tema varaste tööde edu tõi kaasa terve iiri luule koolkonna

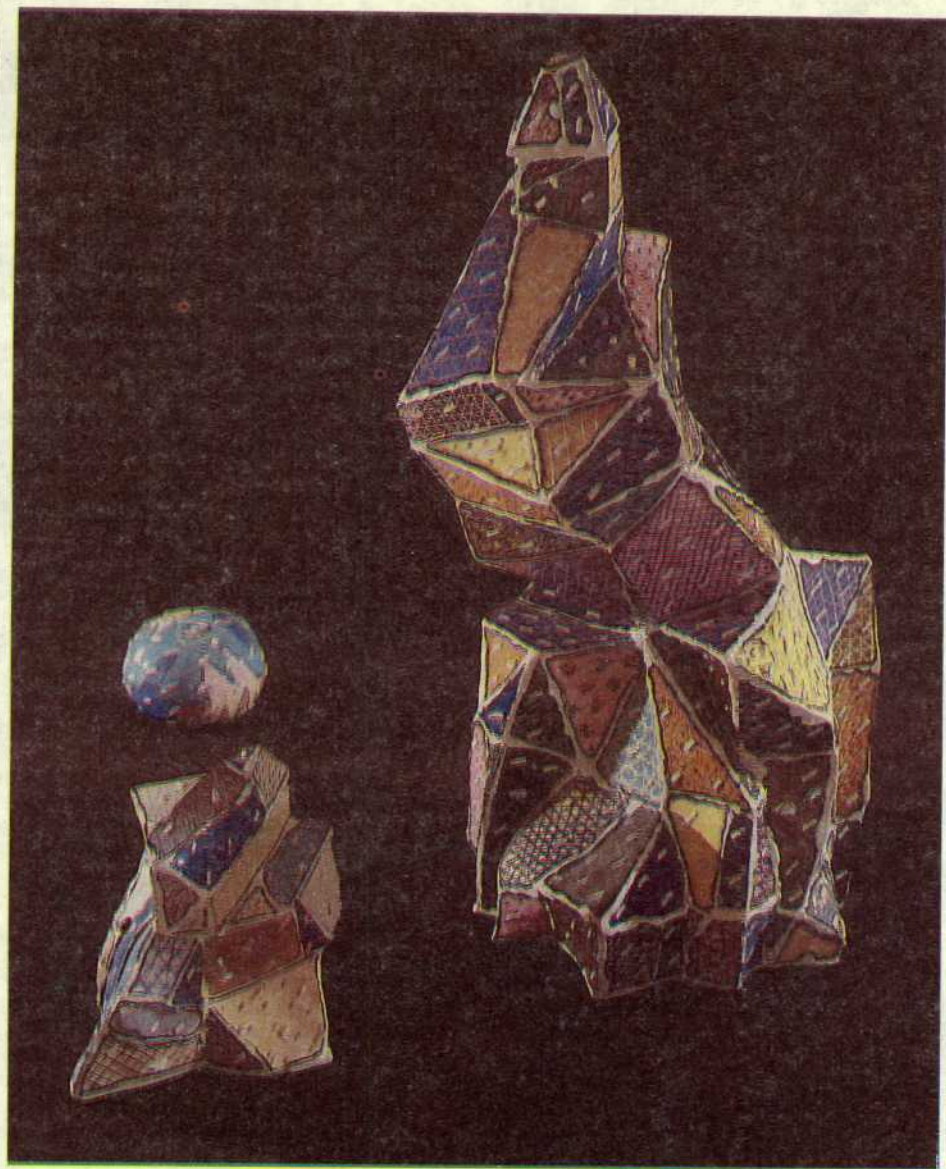
³⁷Colum, Padraic (1881—1972), luuletaja ja üks esimesi iiri rahvusliku teatri näitekirjanikke.

³⁸MacDonagh, Donagh (1912—1968), luuletaja ja näitekirjanik.

Sergei Issupov.
«Mitmenaisepidaja.»
Kõrgkuumus. 40×50.
1988.

Sergei Issupov.
«Korb».
Portselan. 100×35.
1989.

tekke, kuid AE³⁹ antoloogia «Uued laulud» (1904) peamine saavutus oli ilmselt tõuke andmine stiilimuutusteks. Nendest, kes jätkasid luuletamist, kirjutas Padraic Colum pastoraalset lüürikat (seda stiili arendas järjekindlamalt Joseph Campbell, Ulsteri imažist) ja Seamus O'Sullivan pöördus kaheksateistkümnenda sajandi lõpu Dublini vinjettide juurde. Seda, kelles ta vastureaktsiooni äratas, olid edukamad; meenuvad Synge⁴⁰, Joyce'i ballaadid ja satiirilised luuletused, tema vähesed väga isiklikud lüürilised värsid.

Agaku kiiresti Yeats jällegi peamist tabas ning nende pöörasuse oma stiili sulatas! Ta väldib iiri luule stereotüüpe keldi melanhooliast võllaroa maskuliinse võluni, sest ta jääb alati professionaalseks poeediks, kelle peateema on inimlik kujutusvõime kogu selle keerulisuses. Nii et Iirimaa oli ainult üks mitmest sümbolist, mida ta vajaduse korral määratles kas rahvaloomingu, rahvusluse või anglo-iirluse seisukohast; Iirimaa peamine väärtus seisnes tausta loomises. «Kogu Iirimaa ajaloo taga ripub suur gobelään, isegi kristlus pidi sellega leppima ja end seal kujutada laskma.»

Robert Graves järgib Yeatsi eeskujul, pidades ennast anglo-iiri luuletajaks, kuigi vaid mõne juhusliku ballaadi rütm reedab tema isa, teisejärgulise Victoria-aegse luuletaja ja isa Prouti traditsioonilise laululooja mõju. Tema truudus Iirimaale ilmneb pigem päritud huvis keldi kirjanduse vastu, mis on näha «Valges jumalannas» ja mujalgi (ta on kirjutanud pika essee «Sweeney hullusest»), ning eelkõige tema usus luuletajasse kui võlurisse, keda juhib muusa — luuletaja seda rolli oleks tema kaasaegsete seas tunnistanud üksnes Yeats.

Austin Clarke'i elutööks võib pidada sihilikku püüet lepitada kaht traditsiooni, tema on meie esimene täielikult inglise keeles kirjutav iiri luuletaja. Õppinud Thomas MacDonaghi⁴¹ juures Dublini Ülikoolis,

³⁹AE (George William Russell) (1867—1935), müstiline luuletaja ja kunstnik. Ta oli Yeatsi kõrval üks iiri kirjandusliku taassünni suunavaid mõjusid.

⁴⁰Synge, John Millington (1871—1909), esimene tõeline iiri näitekirjanik, kes kasutas oma näidendites iiri legende, pärimusi ja olustikku. Kuna tema Abbey teatris lavastatud näidendid ei kujutanud iiri elu kõige meelitivamas valguses, on Synge'i nimega seotud ka iiri teatriloo kõige suuremad skandaalid. Kuulsaim näidend: «Üle Lääne kangemees» (The Playboy of the Western World).

⁴¹MacDonagh, Thomas (1878—1916), inglise kirjanduse õppejõud Dublini Ülikoolis. Kirjutanud luulet ja näidendeid. Kuulus 1916. aasta ülestõusu organisatsioonide ja juhtide hulka ning hukati inglaste poolt.

arendas ta mõtet peaaegu endassesulgunult terviklikust ja äratuntavalt iirilikust luulelaadist. Ta elustas ka poeedi kui satiiriku rolli; tema lemmikkuju on rändav vaimulik, MacConglinne'i moodne vaste. Ta võib olla väga tundeüllane, nagu oma tihedas religioosses lüürikas, aga ka kaunitil vaba, kui ta kiidab linna, mida ta nii väga armastab, nagu «Jutuluses Swiftile». Kuigi teda võidakse lõpuks ka autobiograafiliseks luuletajaks pidada, seisneb tema vahetu ajalooline tähtsus selles, et ta pühendas end — nagu MacDiarmid Šotimaale — kavatsusele luua inglise keeles iseseisev iiri luule, ning tema töö on leidnud seega nii poolehoidu kui ka ägedat vastupanu.

Nii ei tekitagi imetlust, et kõige siku-pärasem Clarke'i järel esilekerkinud luuletaja otsustas, et ta ei taha iirlusega üldse mingit tegemist teha. Patrick Kavanaghi suurepärase, kuid melodramaatilise protesti külaelu frustratsiooni vastu, «Suur nälg» (1942), on üks meie aja parimaid poeme ning selle vabastavat mõju teistele kirjanikele R. S. Thomasest Seamus Heaney'ni pole senini veel õigesti hinnatud. Ja kaks korda elu jooksul lõi ta kõrge tasemega lüürluulet: lihtsad tunded mälestused nagu «Kartuleid pitsimas» ja sonetid, mida ta kirjutas pärast kopsuoperatsiooni. «Ma tunnen, et minus on midagi püsivat ja see tuleb ainult liikuma panna,» kirjutas ta kord vennale ning võib-olla olid tema materdav viha ja kuulus kohtuasi lihtsalt üks moodus sette segamiseks; ärplemine varjas annet, mis oli niisama üksildane nagu John Clare'l.

Kõiki neid kirjanikke ühendab põlgus kaasaegse kirjanduse vastu; meenub Yeatsi «Ben Bulbeni jalamil» marurahvuslik lõpp ja Clarke'i sõda selle vastu, mida ta nimetas «modernismiks». Denis Devlin⁴² oli luuletaja, kes oleks võinud avardada meie arusaamist luulest, aga tema vastumeelsus avaldamise vastu tähendab seda, et tema töid tuntakse ikka veel vähe ning need ei ole kättesaadavad. Teda mõjutasid põhjalikult hispaania ja prantsuse kirjandus (ta lõi kaasa isegi pöörases kavas tõlkida moodsat prantsuse luulet iiri keelde) ning tema poemide sari «Lough Dergist» «Taevase võõra» ja «Armastuse värvideni» näitab intellektuaalse kire võimet, mis on niisama keeruline nagu Claudelil. Kuigi oleks vale tema maailmapilti isegi euroopaliku traditsiooniga piirata: üks tema paremaid luuletusi on Kampuchea Ank'hor Vati templist. Tema kui kolmekümnendate aastate iiri luule kadunud põlvkonna kõige pühendunuma luuletaja looming

⁴²Devlin, Denis (1908—1959).

näitab, kuidas teadlikkus iiri kirjanduslikust ja religioossest traditsioonist võib saada hüppelauaks terve maailma kogemusse.

Clarke'i iiri luulelaadi ja Kavanaghi veiderdamise järel tuleb Kinsella tõsisid. Tema suureks saavutuseks on luule kui oskustöö taastamine. Tema pingeline andumus luulele kujutab — «Teise septembri» elegantsist «Öökõndija» ja «Märkmete surnute maalt» sünge tiheduseni — rabavat kontrasti Kavanaghi lustlikkusega. Ta võib kirjutada täpselt ja soravalt nagu «Chrysalideses», kuid see on kõigest sissejuhatus võrreldes tema valusalt keerulise muutlikkuse analüüsiga sellistes luuletustes nagu «Ballydavidi kai». Tema senises loomingu ilmneb iiri luule peamine paradoks: oma individuaalse tundlikkuse terviklikkusele lootmises on see igati moodne, ent ometi kummitab seal iiri katoliikliku kasvatusel nukrus, ning hoolimata Ameerikas veedetud aastatest ja masendavast teadlikkusest tänapäeva kurjust, võib ta siiski parnaslaste meetrikasse ja väljenduslaadi langeda.

Nii et viiekümnendatel aastatel hakkasid iiri luuletajad ilma erilise pingutuseta kirjutama luulet, mis oli vaieldamatult iiri luule (selles mõttes, et seda mõjutas maa, kust nad pärit olid, selle kliima, ajalugu ja keelised iseärasused), kuid samal ajal ka moodne luule. Kinsella läbimurdena mõjuv edu julgustas teisi ning järgmise aastakümne keskpaigaks hakkasid iiri luuletajad, eriti Ameerikas, moodsa luule antoloogiatesse imbuma, nii et kriitik M. L. Rosenthal võis oma uurimuses «Uued luuletajad» ühe osa iiri luulele pühendada. Laiema lugejaskonna teke ei tähendanud vanemate sidemete katkemist; Kinsella tõlge «Täinist» on teetähis anglo-iiri luule mineviku taasavastamisel ning Pearse Hutchinson⁴³ kirjutab mõlemas keeles. Isegi «Aughrimi lahing» erapooletus kõlas, kus Richard Murphy⁴⁴ uurib suhet ajaloo ja isiksuse vahel, nagu see lõunast pärit protestandi ette kerkib, on võimalik nautida vanema traditsiooni pool- ja siseriime:

*There was ice on the axe
When it hacked the king's head.
(Jää oli kirvel,
Kui see raius kuninga pead.)*

Järgmine luuletajate põlvkond tärkas sel unustatud ja ajalookoorma all ägaval alal,

Põhja-Iirimaal. Iiri Vabariigis on ilmunud kriitikat selle kohta, et Ulsteri kirjanikud kipuvad nägema Londonis oma kirjanduslikku pealinna, ning on tõsi, et Longley⁴⁵, Mahoni⁴⁶, Heaney ja Simmonsi⁴⁷ luuletusi ühendab epigramlik puhtus, mis näitab briti rangemalt piiritletud luulelaadi mõju. Aga samal ajal on nad väga erinevad: Heaney on loomult sensuaalne kirjanik, väga lähedane varasele Frostile, teised aga järgivad rohkem MacNeice'ilt⁴⁸ päritud nukra vaimukuse traditsiooni. MacNeice on selle provintsi luuletajatele üldse omamoodi eeskujuks. Kõigi Põhja luuletajate juures rabab see, kui hästi nad kirjutavad, kuigi ma loodan, et sattudes silmitsi oma ühiskonnas toimuvate muutustega, hakkavad nad ka eksperimentaalsemat lähenemisviisi kasutama.

Aga Heaney juurdlev andumus maajumalannale ning Mahoni nõrke metafüüsiline intellekt asetavad nad juba praegu kõige andekamate iiri luuletajate sekka. Lõunas sellist selgelt määratletavat põlvkonda ei ole, kuigi Michael Hartnett⁴⁹ on kõige tõsisem ingliskeelne luuletaja, kes on seni ilmunud Munsterist, kus gaeli luule traditsioon oli kõige tugevam. Suurepärase tõlkijana laiendab ta iiri loomelaadi, väites, et anglo-iiri kirjanik peab tundma gaeli värsimõõtu niisama hästi nagu inglise värsimõõtu. Nooremate luuletajate puhul jääb mulje võistlevast stiilide paljususest, millest eraldub ainult mõni nimi nagu Richard Ryan⁵⁰ Lõunas ja eelkõige Paul Muldoon⁵¹ jällegi Põhjas. Noorest Kinsellast saadik pole teist sellist elegantset ja intelligentset luuletajat ilmunud.

Mulle näib, et iiri luuletaja on ülimalt mitmetähenduslikus olukorras: tema seljataga on puudulikult avastatud minevik ning tema ümber on terve moodne maailm. Me võime leida paralleele sellega, kuidas kaasaegsed inglise luuletajad Audenist Geoffrey Hillini on anglo-saksi maailmaga kokkupuutepunkte leidnud, kuid meie kirjandus on meile lähedasem ja mitmekesisem. Kuid traditsioon ei tohiks olla anakronistlik kaitse kogemuse eest ning keelevahetuse

⁴⁵Longley, Michael (1939), Belfastist pärit luuletaja ja kirjandustegelane.

⁴⁶Mahon, Derek (1941).

⁴⁷Simmons, James Stewart (1933).

⁴⁸MacNeice, Louis (1907–1963), Belfastis sündinud luuletaja, kes elas ja kirjutas enamasti Inglismaal.

⁴⁹Hartnett, Michael (1941).

⁵⁰Ryan, Richard (1946).

⁵¹Muldoon, Paul (1951).

⁴³Hutchinson, Pearse (1927).

⁴⁴Murphy, Richard (1927).

tõttu on meil ligipääs inglise keelt kõnelevale maailmale — ilma selle kaitsva suhtumiseta inglise keelesse, mis on inglise luuletaja puhul loomulik. Stephan Spender on võrrelnud inglise kirjaniku praegust teisejärgulist seisundit tema võimsa ameerika kaasaegse suhtes anglo-iiri kirjaniku olukorraga, kes oli sunnitud seisma harkisjala «kahes erinevas tsivilisatsioonis, mille oli ühine keel». Aga see on olnud meie probleem juba pikka aega, nii et iiri kirjanik on parimal juhul loomupärane kosmopoliit; Yeatsi «Cromwelli needuses» võib küll O'Rathaille kaja kuulda, kuid tema loomingus on sama kesksel kohal ka «Teine tulemine». Ja see on meile parimaks eeskujuks tulevikus, mil me balansseerime pastoraalse ja aatomiajastu vahel, ning kui

luuletaja on inimene, kes muudab hingelised lüüasaamised sõnade abil võitudeks, siis on meil sellel rajusel, kurjast vaimust vaevatud viimasel sajandiveerandikul paremad väljavalitud kui paljudel teistel:

*Vanemaks saades kuulsin, kuidas räägiti
Ulsteri paikkondlikkusest, me provintsi
kirjandusest.
Kui läksin Lõunasse, kõneldi mulle hardunult
Iiri Renessansist, Sinn Feini luulest.
Nüüd on kumbki vool umbes, me kuulume
maailmale.*

*Inglise keelest tõlkinud Krista Kaer
Värsid tõlkinud Mart Väljataga*

ANTS JUSKE

SERGEI ISSUPOVI KERAAMIKA

Aegade jooksul on meie kunstiinstituudid (nüüd siis Tallinna Kunstiülikoolist) läbi käinud palju üritajaid üle kogu Venemaa arvaruste. Siin kanda kinnitada pole õnnestunud paljudel, veel vähem on neid, kes on jälje jätnud eesti kunsti. Omajagu on siin põhjuseks meie kunsti elementaarne kaitserefleks idapoolsete mõjude suhtes: jättes kõrvale vene metropolide avangardsema kunsti, võib öelda, et mõõtmalt vohav keskmine maitse on leebelt väljendades küsitava väärtusega. Oleme ju kõik näinud õudust tekitavaid kohvikuinterjööre ja nõukogulikke kitsišedõõvreid, millega on täidetud nn kunstisalongid (*hudožestvennoje salonõ*). Nii olemegi praadinud omas rasvas: idapoolseid mõjusid kartes ja läänepoolsete ees suletud olles. Tundub, et kõige enam kannatab sellise isolatsiooni tõttu eesti tarbekunst. Viimase hindamiskriteeriumid on kujunenud peamiselt lähtudes temast endast. Peaaegu üldse puudub hinnangutes võrdlusmoment ja pole siis ime, et räägime oma tarbekunstist peamiselt superlatiivides — milline tehnika, milline peen maitse, millised toredad kunstnikud! Küllap kuuleme edaspidi neid hinnanguid ka teiste käest, eriti nüüd, väliskontaktide arenedes, kuid kohalik publik on kuidagi väsinud. Tase võib ju kõrge olla, kuid kunstilise mõtlemise stagnatsioon on probleem ka kõige kõrgema kvaliteedi puhul.

Nii ongi juba pikemat aega oodatud isikupärase kunstilise mõtlemisega noore

tarbekunstniku tulekut ning pole sugugi juhuslik, et ta tuli hoopis teisest kultuurist. Võime ju pidada kalliks oma rahvusliku tarbekunstikoolkonna väärtusi, kuid väike veresegamine on alati vajalik. Sergei Issupov tuli tõepoolest komeedina meie kunstitaevasse (andestatagu mulle see banaalsevõitu metafoor). Üksikuid Issupovi keraamikakomplekte vilksatas juba paar aastat tagasi noortenäitustel, 1990. aasta tõi aga kunstniku loomingu laiema teadvustamise tänu personaalnäitusele Raemuuseumis ja «ON»-grupi esinemisele Kunstihoones. Kõigel sellel on üpris keeruline eellugu. Juba Sergei Issupovi sattumine Tallinna on pooljuhuslik. Lõpetanud Kiievi kunstikooli, üritas ta kahel korral minna õppima Leningradi, kuid ebaõnnestunud. 1983. aastal, kui dokumendid jäid Leningradi vastu võtmata, selgus, et Tallinnas on neid võimalik veel järgmisel päeval vormistada. Nii jõudis Sergei viimasel hetkel Tallinna kunstiinstituuti, kuid ka siin ei õnnestunud esimesel katsel sisse saada. Järgnes aasta töötamist «Dvigatelis» ning 1984. aastal avanesid kõrgkooli ukсед. Usun, et selline pooljuhuslik sattumine Eestisse tuli Issupovile ainult kasuks. Sellest aga allpool eraldi. Küll aga polnud juhus see, et Issupov valis just keraamikaeriala. Nimelt on Sergei Issupovi mõlemad vanemad keraamikud ning juba 5. klassist alates on ta olnud vanematel abiks mitmesugustel tehnilistel töödel. Peale selle on ta keraamikahuvi kõrval ka palju joonistanud,

teinud oforte ning tugevat graafilist alget võime näha ka mitmete tema keraamika-komplektide juures.

Õmaette teema oleks Issupovi keraamika tehniline pool. Meie võimalused on teadagi kasinad, kuid Issupov on selles suhtes ilmutanud lausa kadestamisväärset leidlikkust. Ukrainamaalt leidis ta näiteks ühe sõjatehase, kus valatakse detaile rakettidele erilise materjalist — duniidist, mida kaevandatakse ainult ühes karjääris. Peale tugevuse annab see materjal ka ilusa faktuuri, mida võime näha kunstniku ühe lemmikmotiivi — elevandi mitmetes variantides. Tihti kasutab ta tehnilist portselani, millest on tehtud meie valamud, jms. Issupovi keraamika jaguneb nagu kahte ossa, mille üleminekuid pole alati lihtne jälgida. Ühelt poolt on see puhttarbeline keraamika (kannud, tassid, taldrikud). Esemefunktsionaalne vorm on kunstnikule tihti peale vaid ettekäändeks. Täpselt samuti nagu abstraktne maalikunstnik alustab natuurist ning pidevalt improviseerides muutub algvorm vaevu loetavaks. Tarbeesemete vorm on Issupovile niisiis loomingulise mängu lähtepunkt. Kohati muudab ta näiteks kannu proportsioonid niivõrd groteskseks, et objekti võiks nimetada kannu karikatuuriks. Olulist osa mängib värv ja joonistus. Tarbeesemete näeme fantastilisi mustreid, mis tekitavad parallele sürrealistide või laste automatistlike joonistustega. Sama tunnet süvendavad kujutluslikke elemente kandvad joonistused. Hea tahtmise juures võime siit leida isegi väikesi jutustusi, mille sisu pole aga sugugi kerge lahti mõtestada. Ilmselt polegi see vajalik, sest need *story'd* on autori enda fantaasia vili, millega ta teeb oma loomeprotsessi veelgi mängulisemaks. Teise poolusena võime Issupovi keraamikas näha juba täiesti abstraktseid skulpturaalseid objekte, millel pole tarbelisusega mitte mingit pistmist. Need on nagu väikesed keraamilised skulptuurid, mille puhas vormimäng on väärtus iseenesest. Kõige uhkemateks asjadeks Issupovi loomingus peaksin aga suurejoonelisi keraamilisi installatsioone.

Mängulisus, improvisatsioon, fantaasia

jms mõisted, mida saab Sergei Issupovi keraamika puhul kasutada, räägivad tõelisest loomingulisest vabadusest. Tehnikas on ta juba selline professionaal, kes ei pea materjali kallal higistama — ta võib materjaliga üleolevalt ringi käia, mis jätabki võimaluse oma ideede sundimatuks realiseerimiseks. Usun, et sellele on kaasa aidanud Eestis valitsenud suhteliselt vabam õhkkond. Kiievis näiteks pakkusid noored kriitikud Issupovile teha näitus uue tarbekunstimuuseumi ruumes. Viie kuu pinga töö tulemused aga jooksid peaaegu tühja. Näituse avamisel selgus, et kultuuriministeriumi ametnikud ütlesid näituse kohta «njeprilits'nõi» ning elektriavarii ettekäändel jäi see avamata. Tõsi, hiljem sai rubla eest ja tutvuse kaudu tagauksest näitusele, kuid kultuuribürokraatia käitumine tundub enam kui kummaline. Meil siin pole küll selliseid asju juhtunud. Issupov peab loomingulise vabaduse üheks eelduseks seda, et ta on sattunud nagu kahe kultuuri, kahe traditsiooni vahele: ta pole enam Ukrainas, aga veel mitte ka Eestis. Juured on küll vajalikud, kuid kui nad on liiga sügavale maasse kinnitatud, võib see loomingut pärssima hakata. On muidugi raske öelda, mis saab Sergei Issupovist edasi. Kiievis 1989. aastal toimunud perekonnanäitusel kõitsid noorima Issupovi tööd inglase kunstikaupmeeste tähelepanu. Tulemuseks oli osalemine Londoni maineka kunstikaubamaja «Liberty» jõulumüügil, huvi tundsid Issupovi väljapaneku vastu ka Londoni galeristid. 1990. aastast jääb aktivapoolle osalemine rahvusvahelisel keraamikasümposioonil Oslos, kus ta oli ainus NSVL-i esindaja. Väljas olid 30 kunstniku tööd ning eneseteadvuse lisas tubli annuse fakt, et kõrvuti elavate klassikutega olid eksponeeritud Picasso tööd. Nii võibki oletada, et Issupovi edasine karjäär kulgeb kuskil rahvusvaheliselt mainekas keraamikakeskuses, kus pole üldse vaja mõelda tehnilistele probleemidele. Eks näis! Seni on Sergei Issupov otsustanud pärast Tallinna Kunstiülikooli lõpetamist veel ühe aasta Tallinnas stažeerida ning usun, et meie kohus oleks teha kõik, et ta jääks rikastama meie tarbekunsti üldpilti.

JAAK VALGE

EESTI VABARIIK: NORMAALSE MAJANDUSLIKU ÕITSENGU AASTAD (1925—1929)

Kui mõni vanatalu peremees ja Tallinna vabrikutöoline omavahel maailmaasju arutades eesti ja tsaariaega võrdlema juhtusid, võis üsna tavaline olla ühine järeldus: majanduslikult oli elu Vene keisrivõimu all kindlam. Neil võis olla õigus. Kuid kindlustunnet ei saanud neile enam keegi tagasi anda, ei oleks aidanud allumine Vene riigile ega keiseri. Maailm ise oli teistsugune — hrapam ja ebakindlam kui enne sõda.

Kahe suure sõja vaheline aeg maailmajanduses näib väikeste tõusulainete jadana, mida eraldavad kokkuvarisemised. Majanduslik kasvutempo aeglustus ning ei pea olema marksist, et käsitleda aastaid 1919—1939 paigalseisu või kriisijastuna.

Niiis sattus Eesti Vabariik oma eksistent-sis majanduslikult raskesse aega. Kahekümnendate aastate teine pool oli aga erandi erand — need olid kahe maailmasõja vahelisest ajast ainsad «normaalse õitsengu aastad».¹

Sõjajärgse taastamisperioodi lõpuna vaadeldakse tavaliselt aastat 1925. See on majanduslikult ja ka poliitiliselt õnnestunud täärmin. Kuni 1925. aastani olid liitlased jagelenud Saksamaaga ja ka omavahel ning poliitiline atmosfäär oli tuline. Vastastikuste kahtlustuste pilved hakkasid hajuma peale Dawes'i reparatsiooniplaani aktsepteerimist (1924) ja Locarno pakti allakirjutamist (1925). 1925. aastal oli Euroopa majandustoodang sama suur kui 1913. aastal ja maailmakaubandus ületas esmakordselt sõjaeelse taseme. Samal aastal pöördus Inglise naelsterling, üks maailma finantssüsteemi põhilisi tugesisid, tagasi kulla alusele. Valitsevaks sai arvamus, et rahvusvaheline majanduskord ei vajagi rekonstrueerimist, vaid ainult lappimist ja seda võib sõjaeelse mudeli järgi taastada. Oluliseks peeti süsteemi elementide välist sarnasust sõjaeelsega ning niiivi kujunes maailma majanduskord sõjaeelse majandussüsteemi «haledalt ebakindlaks teiseidiks».² Esialgu paistis aga

kõik laabuvat ning Euroopa majanduse kogutoodangu juurdekasv 1929. aastani oli 4—5% aastas. Seda, tõsi küll, suuresti tänu Ameerika finantsabile.

Ehkki Eesti situatsioon erines mõnevõrra Kesk- ja Lääne-Euroopa riikide omast ning võnked ei olnud päris kattuvad, võib ka siin kahekümnendate lõppu pidada normaalse õitsengu ajaks. Juba kümnendi teise poole alguseks oli iseseisva Eesti majandusel sündmusterohke tee seljataga. Üle oli elatud tormiline *gründertumi*-aeg, ihalus Vene tungude järele ja tööstuslik orientatsioon. Väara krediitpoliitika tagajärjel rivist väljaläinud rahanduse stabiliseerimine, mida Euroopa pärastõja-aegseid kogemusi arvestades on võrreldud sõja võitmisega, teostati põhiliselt 1924. aastal. Hilisem rahaminister Leo Sepp nuris küll, et Otto Strandman uue majanduspoliitika liidrina olevat haiget majandust opereerima minnes sellele rahustavate pillide asemel poliitilist tärpentini andnud,³ kuid et margakursi stabiliseerimisega kaasnes ka teatud mõttestampide mürmine, rõhuasetus põllumajanduse kasuks ja lõplik suund Euroopa turule, siis oli šokk ilmselt vältimatu. Kypsuse tunnuseks võiks pidada sedagi, et 1. detsembri riigipöördekatse ei destabiliseerinud poliitilist ega majanduslikku olukorda, vaid kiirendas ühe niigi loojangule suunduva, kuid kümnendi algusaastail siiski veel võimsa poliitilise jõu langust.⁴

Eesti erakondade majanduspoliitikast

Kahekümnendate teise poole parlamendivalimiste üldtendentsiks oli sotsialistide ja Põllumeestekogude mõju kasv keskrühmade arvel. Samal ajal jätkas Eesti ühiskonna vaadete spekter liikumist paremale. Põllumeestekogud said IV Riigikogusse 1929. aastal peaaegu neli korda rohkem kohti kui 1919. aasta Asutava Kogu valimistel ning sotsialistide seisukohad kahekümnendate aastate lõpul sarnanesid enam kahekümnendate aastate alguse tööerakondlaste kui sama aja iseendi seisukohtadele. Keskerakon-

¹ W. A. Lewis. Economic survey 1919—1939. London, 1970, lk 12.

² W. Ashworth. A short history of the international economy since 1850. London, New York, 1987, lk 239.

³ II Riigikogu. X istungjärk 1926. a, v 1218.

⁴ Vt J. Valge. Eesti Vabariik: majanduslik iseseisvumine. «Horisont» 1990 nr 5, lk 2—10.

Karl Ast (Sotsialistlik Töölise Partei). Härra Teemant ja teised lugupeetud härrad, kes teie meilt järjekindlust nõuate, siis pidage meeles, et sotsialistlik järjekindlus on põllumeeste kogudele sedasama, mis rotile kihvt (III RK, 7. ij. 1162).

Anton Teetsov (Põllumeestekogud): Siis peatuksin teise küsimuse juures, mis ei meeldinud mitte ainult põllumeestele, vaid ka härra Oinasele on lambakasvatuse... Agronoomid ütlevad, et lambakasvatusele maksame juurde, kui palju aga oinastele maksame, seda ei tea ma (III RK 5. ij., 190).

nad suruti aga paremale kokku. Parteide arengut kande rahvas oli erakondade ideoloogiast vähe mõjutatud. Poliitilise elu arengutasemest tingituna ilmsid peaaegu kõikides erakondades populismihud ning valijate häält püüdes jäid üldriiklikud ja -ideoloogilised huvid pahatihti teisele kohale.

Mõjukaim vasakpoolne erakond — Eesti Sotsialistlik Töölise Partei väljendas palgatöölise huve, nõudes elukalliduse alandamist, progresseeruvat tulumaksu, palkade alammäära, kollektiivlepinguid ja üldtöötaja seadust. Mihkel Martna väitis, et töölised oleksid paljudes asjades ilma kaitseta, kui Vene seadusi ei oleks; sotsiaalsete garantiide mõttes elatavat ikka veel nendest raasukestest, mis Vene valitsuse laudadelt maha on kukkunud.⁵

Agraarprogramm oli üsna väikekodanlik, nõuti eluasemete loomist maotöölisele, rentnike ja käsitöölise kaitset ning laenuprotsendi sundalandamist.

Erakonnasiseselt konkureerisid radikaalne vool Mihkel Martnaga ja reformistlik

suund Aleksander Oinasega eesotsas. Viimane väitis, et sotsialismi ei saavutata, aidates kaasa kapitalismi lagunemisele, kapitalismiga tuleb võidelda selleks, et tema vilju kasutada.⁶

Kommunistidega vahekordi õiendades märkis Jaan Vain, et Venemaal tekib tööstussaaduste turg võib-olla alles tulevikus ning föderatsioon temaga annab ainult putukaid särgikrae vahele.⁷

Sotsialistide parempoolseks naabriks oli kümnendi teiseks pooleks juba üsna selgelt kodanlikuks parteiks kujunenud Tööerakond. Nende majandusnõuded kandsid 1924. aasta margavõitluse pitserit, toonitati kokkuhoidlikkuse ja Eesti rahaühiku pariteedi säilitamise vajadust. Tööerakond oli järjekindlamaid agraarse orientatsiooni ja taanistamise poliitika propageerijaid. A. Juhkam nimetas metallitööstust Eesti miljonite surnuaiaks.⁸

⁵ II Riigikogu. IX istungjärk 1925. a, v 1361.

⁶ E. Laaman. Erakonnad Eestis. Trt., 1934, 39.

⁷ II Riigikogu. VIII istungjärk 1925. a, v 1004.

⁸ II Riigikogu. VII istungjärk 1925. a, v 271.

Kümnendi lõpuaastatel seisti koos sotsialistidega teravilja kaitseseaduse vastu, mida püüdsid läbi suruda Põllumeestekogud.

Kui Tööerakond soovitas riiklikku vahelesegamist majandusellu ühiskondliku harmoonia tagamiseks, siis teist keskparteid — **Rahvaerakonda** — sundis selleks Jaan Tõnissoni nõrkus suurte ettevõtete vastu, eesti soost rahameeste puudus ja erakonna «rahvuslik põhiheli». Viimane ei lubanud väliskapitalile suuri panuseid teha. J. Tõnissonil olid aga majanduspoliitilised küsimused tihti tagaplaanil ning ka Rahvaerakond ise jäi tema poliitiliste vastaste arvates «maast liiga kõrgele ja igapäevasest tõelust liiga kaugele». Valitsuskooalitsioonides osaleti sellegipoolest ja majanduselu kujundamisel avaldati tihti tasakaalustavat mõju.

Seoses 1924. aasta rahanduskriisiga oli **Põllumeestekogudes** tekkinud kaks teravalt vastandlikku suhtumist suurtööstusesse. 1925. aasta lõpuks oli kõik selge ning võitnud suunda iseloomustab Johan Holbergi vahehüüe Riigikogus suurtehaste edasise saatuse kohta: «Pange põlema!»¹⁰ Pendli teise äärmuse kaldumine välistas Põllumeestekogude muutumise üldkoodanlikuks parempoolseks parteiks ning ei lasknud Eesti poliitilisel spektril tervikuna klassikalises vormis välja kujuneda. Erakonnad esindasid pigem kutsehuvisid kui ideoloogiaid: Põllumeestekogud jäid edasi agrarierakonnaks, väljendades jõukama talurahva, eeskätt vanapõllumeeste huve. Kümnendi lõpul hakati seoses teraviljahindade langusega maailmaturul põllumajandusele kaitsetolle ja monopolistlike siseturuhindade kehtestamist nõudma. Üldparempoolsuse tunnuseks oli võitlus majandusarengut pidurdavate sotsiaalsete abinõude vastu. Põllumeestekogude juhtivad tegelased elasid üle rea korruptsioonisüüdistusi, mis aga erakonna populaarsust ei kahandanud, pigem vastupidi.

Asunike, Riigirentnike ja Väikepõllupidajate Koondis oli Eesti maareformi kaasandeks. Tegemist oli tüüpilise kihihuvi esindusega ning erakonna poliitilised vastased kinnitasid, et asunikel oma programmi tegelikult ei olegi, on ainult hinnakiri.¹¹ See võimaldas neil lähedasti kompromisse teha ja igast koalitsioonist maksimumi välja pigistada.

Kümnendi teisel poolel iseloomustas erakondade majandusvastuolusid taandumine ning ähmastumine. Eesti üldised arengusuunad ja -võimalused olid selgunud, tegemist oli normaalse õitsengu aastatega ja polnud tarvis rinda pista teravate majandusproblee-

midega, mis oleksid parlamendi ja erakonnad löhki vedanud nagu suure majanduskriisi ajal. Rahvusvabameelse partei delegaadi Ernst Webermani nõue seada riigieelarve koostamisel esikohtadele «Eesti meriasjandus, Eesti laevandus ja Eesti kalaasjandus»¹² jäi hüüdjä häälele kõrbes ja vaid Weberman ise pälvis hüüdnime «mere agronoom». Teised erakonnad meenusid pikka aega J. Tõnissoni valitsuse rahaministri Anton Teetsovi nägemust tuleviku-Eestist kui arenenud lambakasvatusega maast. Nende meenutustega ei tahetud Teetsoville just tunnustust avaldada.

Eesti rahaühik «konverteeritavaks»

1924. aastal õnnestus küll Eesti mark stabiliseerida, kuid pinged rahaturul jäid esialgu püsima. 1925. aastat ilmestas Harju Panga kokkuvarisemine. Selle asutajaliikmete hulgas oli mitmeid prominentseid Põllumeestekogude tegelasi, sh Konstantin Päts, Johan Laidoner, Eduard Aule ja Georg Westel. Mitmete ebaõnnestunud kombinatsioonide tulemusena oli pank sattunud raskustesse. Olukorra päästmiseks oli mitmeid, ka seaduslikkuse piiril balansseerivaid võimalusi, võisid ju huvitatud isikud endile ise Eesti Pangast laenu anda ja üritada rahanduspoliitikat soovitud suunas mõjutada. Skandaal ei jäänudki tulemata. Siiski lõpetas Harju Pank pankrotiga, viies kaasa kümneid miljoneid riigi ja kodanike raha.¹² Juutum löi omariikluse algusest tasapisi tekkima hakanud usalduse hoiupankade vastu mõneks ajaks kõikumata. Ehkki kuritarvitussüüdistused jäid õhku ripuma, ei näe me K. Pätsi järgneva seitsme aasta jooksul ei ministri ega riigivanema kohal.

Pingeid rahaturul leevendas 1925. aasta hea põllumajandussaak ja korralik turukonjunktuur. Ka tollipoliitika aitas kaasa ning väliskaubandusbilans muutus aktiivseks, andes aastatel 1925—1927 üle miljardi marga ülejääke. Ühtlasi suurenesid riigi sissetulekud ja riigikassa seisukord kindlustus. Tasapisi hakkas taas ka erapankade olukord paranema, nende osatähtsus rahaturul tõusis ning krediidiolud muutusid normaalsemaks.

Nõrgaks kohaks jäi aga emissioonipank. Eesti Pank oli riiklikuks universaalpangaks, mis täitis ühekorraga emissioonipanga, kaubanduspanga ja mitmesuguste pikaajaliste krediitide panga ülesandeid, kusjuures laenuportfellis olid ülekaalus ebalikviidsed ja pikaajaliseks kujunenud laenud, mis takistasid olemasolevate ressursside juures täita nii emissioonipanga kui ka rahaturu reguleerija ülesandeid. L. Sepp võrdles Eesti Panka

⁹ J. Ploompuu. Eesti poliitilised parteid ja nende päris püüded, 1.5.

¹⁰ II Riigikogu. X istungjärk 1926. a, v 149.

¹¹ E. Laaman. Erakonnad, 80.

¹² II Riigikogu. VII istungjärk 1925. a, v 353.

valedele rööbastele pandud veduriga: selle juhivad küll masinat hästi määrida, kuid ei saa sõidusihti muuta.¹³ Võis tekkida, ja kahekümnendate aastate esimesel poolel oligi tekkinud olukordi, kus sõidusihti tegelikult muuta ei tahetudki — universalism sünnitas diletantismi ja subjektiivseid otsuseid.

Üleminek universaalpangast keskemissioonipangaks polnud kerge. 1927. aastal saadi reformi läbiviimiseks Rahvasteliidu kaudu välislaen — 1 350 000 Inglise naelsterlingit. Eesti Pank muudeti tolle aja mõistes moodsaks emissioonipangaks, tema peaulesandeks määrati raharingvoolu ja krediidi korralduse kaudu pangatähtede väärtuse kindlustamine. Laenudest eraldati pikaaegsed, mis osteti valitsuse poolt välja ja anti üle 1. jaanuaril 1928. aastal asutatud Pikalaenu Pangale. Alates 1. jaanuarist 1928 sai Eesti seaduslikuks maksevahendiks kroon, 100/248 grammi puhast kulda, mis vastas 100le endisele margale. Sellega pandi Eestis maksimaalvaluuta standard, s.o süsteem, kus käibelolev paberraha oli piiramatult ümbervahetatav kulla või kulvaluuta (kulla alusel oleva välisvaluuta) vastu.

Välislaenu võib võrrelda pangetäie veega tühjale pumbakaevule, mis peab pumba jälle käima panema. Eestis pani küll. Vääring sai kindla aluse ning korraldus valuutaturg. Eesti Pank vabanes illikviidsetest laenudest. Loodud hädavajalikest pikakrediidiasutustest võisid saada vastavat laenu tööstus, kaubandus, laevandus jt majandusalad, mis seni olid sunnitud rahuldama oma pikakrediiditarvet lühikrediidiasutustes. Pikaajalisi laene võimaldas põllumajandusele 1926. a asutatud Eesti Maapank ja majaoomanikele Eesti Hüpoteeqipank.

Rahareformi üheks peaesmärgiks peeti tingimuste loomist väliskapitali juurdeõmbamiseks. Detailsed arvanded välisinvesteeringute dünaamika kohta siinkirjutajal puuduvad, kuid rahaminister A. Teetsovi sõnade kohaselt olevat väliskapitali sissevool suurenenud ajast, mil välismaal sai teatavaks, et rahareform on kindlalt otsustatud!¹⁵

Mis puutub usalduse kasvamisest sissemaal, siis iseloomustab seda üks tollal laialt räägitud lugu. Pärast rahaseaduse vastuvõtmist tulnud ühte aktsiapanka maa-meest ja pärinud Rootsi krooni ostukursi ja hoisusumma protsendi järele, soovides Rootsi kroonid Eesti rahaks ümber vahetada ja hoiule panna. Küsimusele, kus raha on,

Leo Sepp (Põllumeestekogud): *Küsitakse, kas see uus laen ei kujune mitte uueks kraani lahtikeeramiseks? Pean ütleva, et paari viimase aasta jooksul kraanihooldmine väga lihtne on olnud, sest tühjast pumbast ei tule niikuinii midagi. Õige kunst ei ole mitte ainult kraani kinni keerata, vaid seda õigel ajal ja õiges kohas joosta lasta ja alles siis kinni keerata, kui liiale minnakse. (III RK, 4 ij., 17). Eesti Pank võiks üldse 50—60 ettevõtet kogu meie rahvamajanduses riiklikuks teha, kui ta tahab... meil on võib-olla suurem nõukogude vabariik kui ida pool ja meie võiksime seda veel suuremaks teha, aga võib-olla läheb ettevõtete juhtimine siis veel halvemaks kui praegu. (II RK, 10. ij., 1218).*

vastanud ta, et eks ikka siinsamas pangas, läinud seifi juurde ja võtnud sealt mõni tuhat Rootsi krooni, mis seal aastaid kasutamata ja protsente kandmata igaks juhuks seisnud... Ühel või teisel kujul toimiti nii tõesti, palju kordi ja paljudes pankades.

Tööstus: kohandamine omariikluse tingimustega

Kui hinnata *gründertumile* järgnevat 3—4 aastat Eesti tööstuses tööliste arvu ja kogutoodangu põhjal, näib see ajajärk võrdlemisi vaiksena. Tegelikult toimus üsna tormiline sisemine ümberstruktureerimine olemasolevatele arengueeldustele kohandamiseks, seda nii tööstusharude kui ettevõtete suuruse mõttes. Investeeringud olid neil aastatel märksa tagasihoidlikumad kui *gründertumi*

¹³ II Riigikogu. VIII istungjärk, v 628; III RK, II istungjärk, 516—528.

¹⁴ III Riigikogu II istungjärk, v 1816.

¹⁵ III Riigikogu V istungjärk, v 35.

ajajärgul ning koos sellega läks tegevus tagasi tsemendi-, metalli- ning osalt ka keemia- ja puutööstuses. Suleti Mayeri keemiatehas, tegevust piirasid aktsiaseltsid «Dvigatel», «Volta», «Tegur» ja «Lellep». Kuulsuse-tult lõppes veneaegsete laevaehituskolosside eksistents. Läänes nende toodang ei läinud ja Idas seda ei tahetud. On öeldud, et kui Eesti Vabariik hakanuks Vene-Balti ja Peetri laevaehitustehast tsariajal kavandatud ma-taabis enda tarbeks ekspluaterima, saanuks temast üks maaiima kõige militari-seeritumaid riike. Millekski muuks ei oleks siis küll raha jätkunud ja E. Webermani üleskutse pidanuks kõlama: «Eesti meriasjan-dus, kalaasjandus, laevandus ja merirööv!» Sigtuna-ajad olid aga pöördumatult möödas ja Peetri ning Vene-Balti laevaehitustehas läksid likvideerimisele.

Idanaabri majanduslik ja sõjanduslik mõte oli siiski üllatavalt järjepidev ja 1941. aasta kevadel alustas Kopli poolsaarel tööd NSV Liidu Laevaehitustööstuse Rahvakomis-sariaadi käskkirjaga moodustatud ehitustrust nr 42, sihiks Vene-Balti tehase taastamisega seotud ulatusliku programmi täitmine. Kuna-gise Tallinna suurima ettevõtte probleem lahenes lõplikult 1944. aasta septembris, mil Saksa sapööbrid õhkisid tehase hooned, ellingud ja kaid.¹⁶

Eelpool loetletud tööstusharude tegevuse tagasimineku kompenseeris iseseisvuse alg-aastail siseturu varustamiseks asutatud töös-tusetevõtete jõuline areng.

Tagasihoidlikkus investeerimistegevuses tulenes suuresti krediidioludest. Kuna Eesti Pank püüdis hoiduda investeerimiskrediitide laiendamisest, olid peamiseks laenuallikaks erapangad, kuid needki olid pärast toimu-nud vapustusi investeerimiskrediitide and-misega tagasihoidlikud. Seisak tekitas juba arvamusi, et Eesti tööstus on olemasolevad arenguvõimalused ära kasutanud ja nor-maaltaseme saavutanud. Selle seisukoha kum-mutas 1928. aasta, mil ilmnis selgelt, et tegelikult oli peapõhjuseks krediidipuudus. Investeerimistegevuse elavnedes algas ka tööstustoodangu tõus. Suurtööstuse (üle 20 töötajaga ettevõtted) netotoodang ületas 1928. aastal eelmise aasta taseme peaaegu 20% võrra. Kaasa aitas ka suhteliselt sood-us maailmaturu konjunktuur. Üldsummas investeeriti tööstust 20 miljoni krooniga, seda peamiselt 1928. ja 1929. aastal.¹⁷ Soositud olid ning edukalt arenesid tekstiili-tööstus, toidu- ja maitseainetööstus ning põlevkivitööstus. Viimane väärrib kaheküm-

nendate aastate teise poole tähtsaima saavu-tusena tööstuses eraldi märkimist.

1924. aastaga võrreldes oli põlevkivi kaevandamine 1929. aastaks rohkem kui kaks korda suurenenud ja ulatus 518 000 tonnini. Põlevkivi üldtoodangust (1928. aasta andmed) läks 55% tööstusetevõtetele, 34% vedurikütteks ning 11% õliajamiseks. Kolm ettevõtet — Riigi Põlevkivitööstuse õli-vabrik Kohtlas, aktsiaselts «Eesti Kiviõli» ja «Eestimaa Õlikonsortsium» Sillamäel toot-sid 1929. aastal juba üle 11 000 tonni toor-õli. Samal aastal alustati bensiinivabriku ehitamist Kohtlas ning vähem kui kahe aasta pärast ilmus väikemüügiele imporditud märksa odavam kodumaine bensiin ja petrooleum, millele joosti tormi.¹⁸

Põlevkivi kasutuselevõtt kütteinena aitas säästa kodumaa metsi ning väliskaubandus-bilanssi. Näiteks Lätis kasutati kiviüt-t 20ndate lõpus suurtööstuse energiaallikana 2/3, Eestis aga vähem kui 1/4 ulatuses.

Põlevkivitööstuse väljaarendamine oli ohus 1925.—1926. a, mil arutati NSV Liidu naftale monopolõiguse andmist Eesti turul vastukaalaks Eesti karja- ja kalasaadustele müügivõimaluste loomisele Leningradis.¹⁹ Mitmed mõjukad poliitikud, näiteks Otto Strandman, olid niisuguse tehniku sõlmi-mise poolt. Küsimuse aeglane areng hoidis aga eksisammu ära ning paar aastat hiljem võis vaevalt kedagi leida, kes Nõukogude naftamonopolist Eestis juttu sõندانuks teha.

Kokkuvõttes võiks selle perioodi tööstuse arengut iseloomustada hoovõtuna õiges suu-nas liikumisel. Igal asjal on aga oma hind ja kiirendus kulutab energiat. Arenevate tööstusharude toetamine tollikaitsega tõstis elukallidust. See, samuti *gründertumi*-aegse helde, kuid perspektiivitu laenamise ära-jäämine olid peapõhjuseks, miks tööliste reaaltöötasu moodustas 1925. aastal vaid 93% ja 1929. aastal 96% 1923. aasta tasemest.

Maareformi tulemused

Maareform jätkus. 1926. aastal oli uusi talundeid välja antud juba üle 30 000 ja 1929. aastal oli kohtade jagamine lõppjärgus.

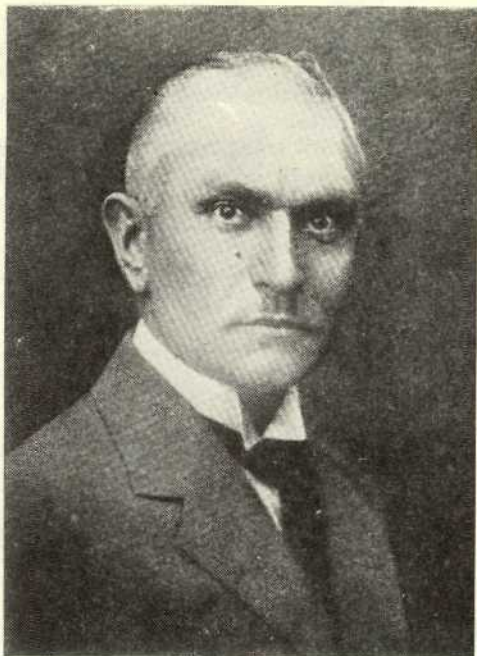
Põllumajanduslikku tootmist kaheküm-nendate teisel poolel iseloomustab tormiline, peamiselt ekstensiivne kasv. Hinnakonjunk-tuur oli soodne eelkõige loomsaadustele. Lehmade arv tõusis 321 tuhandelt 1925. aastal 407 tuhandele 1929. aastal ning piimatoodang lehma kohta 1402 kilolt aastas

¹⁷ ERA, f 1831, n 1, s 4568, l 7.

¹⁸ Riigi Põlevkivitööstus 1918—1928. Tallinn, 1928; Riigi Põlevkivitööstus 1918—1933. Tallinn, 1933.

¹⁹ ERA, f 957, n 5, s 54, l 35.

¹⁶ O. Karma, A. Skorohod «Vene-Balti tehase». Tln, 1971, lk 51.

Aleksander Jõeäär (sotsiaaldemokraat): *Metallitööstus vaagub hinge ja see on täiesti loomulik. Suurtööstuse toetamine on olnud tööliste huvides ainult pealiskaudselt vaadates, tegelikult on nad sellest ainult kahju saanud* (II RK, 7. ij., 181).

Christian Kaarna (Tööerakond): *...tööpuuduse küsimus ei lahene mitte enne, kui Eesti kui põllumajanduslik riik... on andnud võimaluse nendele kodanikele, kes linnas liigsed, asuda maale kasuliku töö juurde ja sinna alaliselt jääda* (II RK, 7. ij., 754).

1744 kiloni. Kiiresti arenes seakasvatuse. Maailmaturu hinnad soodustasid tänu odava jõusööda impordivõimalusele taanistamise suunda — ostujõusööda baasil loomakasvatuse arendamist suhteliselt väikestes talundites. Taanistamise ideoloogiat kandsid peamiselt uustalundid. Põllumajanduse kogutoodang väärtuselises väljenduses kasvas 1929/30. põllumajandusaastaks 29% 1923/24. põllumajandusaastaga võrreldes, kuid see kasv oli suuresti tingitud maailmaturu hindadest. Tegelik toodangu kasv oli küll kaks korda väiksem, kuid arvestades maareformi rakendamist siiski aukartustäratav. Ekspordi osakaal üldpõllumajandustoodangust kasvas 11,3%lt 21,6%-ni, kusjuures samal ajal suurenesid ka siseturule jäänud kaubakogused.

Võib-olla tähtsamgi kui reformi majanduslik külg oli selle sotsiaalne mõju. Maa-uendus tervendas ühiskonda. Nagu märgib Joosep Nõu, taganes mõisahärralikus rikkuses toretsev ja mõisamoonaklikus armetuses mäsandav äärmuslikkus iseseisva ja jõukuses järjest kosuva, maasse kiindunud talupoegluse ees. Muidugi, uustalundites puudusid

traditsioonid, nad erinesid vanatalunditest majandamisprintsipidelt, välisilmelt ning ideoloogialt. Samal ajal oli ka reformitalundelt mõndagi õppida, eriti uuendustesse suhtumist.

Kui Eesti vanatalundites olid põhivarad — ehitised, maaparandusseadmed, masinad ja tööriistad — mitme põlve jooksul soetatud, siis uustalunikul tuli kõik mitu korda kiiremini üles ehitada. Esimeseks hädapäraseks vajaduseks kasutas asunik kas endise mõisa või mõne vanatalu hooneid. Hiljem, 1925/26. aasta paiku, seoses maaelule soodsate muutustega krediitpoliitikas, hakkas üksiktaludena paigutatud ehitisi tõusma nagu seeni pärast vihma. 1923.—1929. aastani ehitati keskmiselt 27 500 uut hoonet aastas, samal ajal kui enne Esimest maailmasõda (1909/1913) oli see näitaja 12 500 ja 1930ndate aastate lõpus 15 000 uut hoonet aastas.²⁰

²⁰ J. Nõu. Eesti põllumajanduse omariiklusaegne koetus ja arengutase. — Omariikluse taustal. Lund, 1955, lk 73.

Kahtlemata kaotasid endiste mõisate majapidamishooned maareformiga tunduva osa oma majanduslikust väärtusest. Ka ressurside kasutamine väikemajandis oli vähem ratsionaalne, kuid see oli hind, mida tuli maksta peremehesuisundi eest; seda maksti rõhmuga ja selle kattis peremeheks saamisega koos käiv tööintensiivsuse tõus. Suurtalundite eelised korvas edukalt põllumajanduslik ühistegevus. Siinkohal väärib tähelepanu A. Teetsovi mõte, et kui Lääne-Euroopas on ühistegevus tekkinud võitluseks kapitalistliku korraga, siis Eestis on kapitalistlik kord tekkinud ühistegevusliikumisest. . .

Maareformi läbiviimiseks ja põllumajanduse arengutempo hoidmiseks oli vaja raha. Kahekümnendate aastate teisel poolel sai põllumajandus mitmeid krediidisoodustusi ühispiimatalituste, seemnevilja, jõusööda ning mitmesuguste maaparandus- ja ehituslaenude kaudu. 1931. aastaks moodustas põllumajanduse võlasumma 98 miljonit krooni, see oli ligikaudu pool Eesti majanduse üldisest võlast. 46 miljonit krooni põllumajandusvõlgadest läks maareformi arvele.

Viitsütikuga pommid Eesti põllumajanduses

Hoolimata suurejoonelisest edust jäi ikkagi veel väga palju teha. Piimatootmine, mis andis 1929. aastal talundite rahalisest sissetulekust peaaegu poole, oli tootmisharuna tasuv siiski vaid parimates talundites. Näiline vastuolu laheneb, kui vaatleme talu kui terviklikku tootmisüksust: selle majandamisloogika Eesti oludes nõudis piimakarja olemasolu igal juhul ning küsimus taandus tegelikult vaid sellele, kas ajada läbi minimaalsete kuludega ning leppida tähtsusetu toodanguga või teha lisakulutusi ja arendada produktiivkarja.²¹ Tööerakondlane Theodor Pool, taastamise üks peaeidoloogid ja edukas tegev põllumees, väitis, et Eestis ei ole karjamajandust selle õigel kujul, vaid on tegemist teraviljamajapidamisega, kus vilja söödetakse loomadele. Olemasoleva majapidamise organisatsiooni juures täielikult karjakasvatusele üle minna pidi tähendama sama, mis seebivabrikus margariini keeta.²¹

Hea turukonjunktuur ja suhteliselt kergesti saadavad laenuid löid kohati liigagi roosilise tulevikukujutluse. Pärast 1924. aastal loodud ühispiimatalituste riiklikku laenufondi muutus meiereide asutamine suurmoeks. Juba sama aasta lõpul töötas 183 ühispiimatalitust, 1929. aastaks suurenes

nende arv 337ni. Seda oli muidugi mõtetult palju, piima vähesus muutis töötlemiskulud kalliks ning püüd seda vältida tekitas omakorda hõõrumisi piimatalituste vahel ning ebatervet võistlust.

Samasugused arenguhälbed, ehkki teistel põhjustel, ilmnisid ekspordisegade töötlemisel. Esimene eksporditapamaja (aktsiaseltsi «Külmetus» oma) asutati Tallinnas grupi vene pagulaste poolt. Hiljem asutasid Põllumeestekogudega seotud tegelased Tallinna uue tapamaja; 1927. aastal osteti ära ka «Külmetuse» tapamaja ja peagi see suleti. Varsti (1928. aastal) ehitasid Põllumeestekogude mehed uue tapamaja Tartusse. Oli selge, et taotletakse Eesti peekonituru monopoli. Talunikel oli aga nende tegevusele pretensioonid.

1928. aastal valmis veel kaks tapamaja, üks neist Võhma ümbruskonna talupidajate ühingu eestvedamisel. Teine ehitati Tapale ning seda kutsuti «poliitiliseks tapamajaks». Nimelt seisid selle taga tegelased erakondadest, kus kardeti, et Põllumeestekogud loovad peekonituru monopoliseerimisega endile ülitugeva majandusliku baasi, mis võimaldab veelgi enam hakata domineerima Eesti poliitilises elus.

Kokku oli nendes neljas eksporditapamajas võimalik aastas töödelda 300 000 siga, st peaaegu kõik olemasolevad sead ära tappa ja välja vedada. Tulemuseks olid võimsuste vales kasutamisest tingitud ülikõrged töötlemiskulud ja kahjumid ning juba 1929. aasta algul esitati eksporditapamajade poolt põllutöömistriks avaldus, milles paluti riiklikku laenu eksporditapamajade ehitamiseks tehtud eralaenude kustutamiseks. Ees seisid kibedad parlamendilahingud eksporditapamajanduse saneerimise küsimuses.

Teine probleem, mis kahekümnendate aastate lõpus üha teravamaks muutus, oli teraviljakasvatuse kaitse. Kümnendi teisest poolest, eriti aga 1927. aastast alates toimus maailmaturgudel kiire viljahindade langus, mis esialgu nihutas paigalt Eestis aastaid või isegi aastakümneid püsinud hinnasuhte põllu- ja loomasaaduste vahel, hiljem aga ähvardas teraviljakasvatuse hoopis ebasuvaks muuta. Rohkem häiritud olid muidugi traditsioonilisemat majandamislaadi viljelevad vanapõllumehed ning alates 1926. aastast arendasid Põllumeestekogud järkjärgult tugevnevat survet teraviljahindade tõstmiseks vajalike majandusmeetmete kasutuselevõtmiseks.

Väliskaubandus: näoga Euroopasse

Väliskaubanduse rõhuasetuse sunnitud muutus oli tegelikult toimunud juba 1923. aastast,

²¹ J. Valge. Eesti või eksporditapamajanduskriisi aastad. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1989, nr 2 (38), lk 151.

²² III Riigikogu V istungjärg, 1945.

järgnevatel aastatel see kinnistus ja Eesti integreerus lõplikult Euroopa majandusse. Suurimateks ekspordiriikideks said Inglismaa ja Saksamaa, vastavalt 1/3 ja 1/5 osakaaluga väljaveo väärtusest, kolmas oli NSV Liit 6—7 % -ga. Sisseveos vahetasid Saksamaa ja Inglismaa kohad ning NSV Liidu osakaal oli pisut suurem.

Ligikaudu poole väljaveo väärtusest andsid põllumajandussaadused, üle 1/3 tööstuskaubad ja üle 10% metsasaadused, sisseveos 2/3 tööstussaadused. Kogueksport suurenes 75,2 miljonilt kroonilt 1924. aastal 127,1 miljoni kroonini 1928. aastal. Järgnenud tugeva hinnalanguse ja omavarustus-tendentside tõttu jäi see väärtuselises väljenduses kogu omariikluse tipuks (kui kõrvaldada hindade mõju, siis ületati see esmakordselt 1935. aastal). 1925. aastal saavutati esmakordselt aktiivne väliskaubandusbilanss, mida hoiti ka järgmisel kahel aastal. Kümneni lõpul oli bilanss mõne protsendiga negatiivne.

Tähtsamateks ekspordikaupadeks kahekümnendate aastate teisel poolel olid või, metsamaterjal, puuvillariie ja puuvillalõng, lina, telluloos ja paber, lihatooted ja munad.

Või moodustas kogueksporti väärtusest üle veerandi, ning kui kogu maailma ekspordivõist moodustas Eesti kaup tühise osa, siis selle suhtnäitaja poolest oldi esimestel kohtadel. Peamisteks väljaveomaadeks olid Saksamaa ja Inglismaa. Sellest ei tuleks siiski välja lugeda agraaripatsiks olemist, nagu seda on püütud teha; lihtsalt need kaks riiki tarbisid ära 9/10 maailmaturgudel müüdavast võist.

Või ekspordiorganisatsioon jäi hinna tagamise poolest ebaõkonoomseks. Kaup müüdi maha juba Tallinna sadamas. Saksamaale eksporditav või sattus esialgu liinilaevadel Stettinisse ja sealt külmvagunites Berliini. Saksa võimportöör müüs kauba edasi teatavas kindlas rajoonis töötavale väiksemale suurmüüjale või otse üksikmüüjale. Need pakkisid kauba poolekilostesse või väiksematesse pakkidesse ning müüsid seda pere-naistele oma firma (*Pless-Butter* jne) või lihtsalt *Tafel-Butter* nime all. Kaup läks müügile peamiselt Berliinis ja selle lähikonnas, ekspordikoguste suurenedes ka Dresdenis, Leipzigin, Chemnitzis ja Breslaus. Suurkaupmehed olid või kvaliteediga üldiselt rahul ja kaup oli omandanud nende silmis nime ja ärikaalu. Müügipiirkondades hinnati teda Taani või järgi kvaliteedilt teisel kohal olevaks.²³

Inglismaale müüdi Eesti võid peamiselt suvekuudel, mil selle turu peavarustajate Austraalia ja Uus-Meremaa toodang oli väike ja hinnad tõusid. Pika aja jooksul väljakujunenud traditsioonide tõttu oli Inglismaa kaubanduslik vahetalitus veel vähemalt ühe lüli võrra pikem. Tallinna sadamas või ostnud importöör müüs Londonis kauba suurkaupmehele, tihti veel kohalike maaklerite kaudu. Suurkaupmees müüs edasi kas suurkaupmehele kindlas rajoonis või siis üksikmüüjale. Et selline süsteem tagaks kauba müügi kõige õigemais ja pidevalt ühes rajoonis, olnuks vaja kõigi lülide omavahelist pidevat koostööd. Tegelikult olid aga juba I järgu suurkaupmehed, kelleks sageli olid võisegajad, kondiitribabrikud ja jäätisetehased, Eesti või irregulaarsed ostjad.²⁴

Eesti või kvaliteediomadused vastasid kõige paremini Põhja-Inglismaa turu nõuetele. Sealset tarbijat peeti aga inglise niigi konservatiivse tarbijaskonna seas vanameelseimaks. Head hinda võis saada ainult turu pikaajalise perioodilise varustamise korral samalaadse kaubaga. Eesti võitoodangu hooajalisuse ja ekspordi killustatuse tõttu (töötas 4—5 firmat, kes ei soovinud kanda esialgseid kahjumeid Põhja-Inglismaal, samal ajal kui Saksamaal kõrgemat päevahinda pakuti) ei võetud olukorra parandamiseks midagi kardinaalset ette ja, nagu Aleksander Jõeäär mainis, ei teatud Inglismaal üldse, et Eestis võid toodetakse. Tegelikult oli 1924. aastal asutatud Või Väljaveo Kontrolljaama tegevuse tulemusena saavutanud Eesti või kvaliteet juba 20ndate aastate lõpuks küllaltki kõrge taseme, millele vastavat hinda aga hakati saama alles 30ndate aastate teisest poolest.

Majandussuhetes NSV Liiduga võib peaaegu kogu omariikluse jooksul täheldada idanaabri kentsakaid, majanduslikult raskesti põhjendatavaid samme. 20. aastate teisel poolel üritati näiteks vallutada Eesti suhkru, soola ja elektrilampide turgu, selleks dumpingut kasutades ja kaupu ka üksikmüügil müües. Viimane tekitas kaubandusringkondades skandaali. Turgude vallutamise üritus lõppes aga ebaõnnestunult: pärast eesti tarbija harjumist odava suhkruga toimus näiliselt õlitatud masinavärgis tõrge ja vaatamata NSV Liidu kaubandusesindaja anumiskirjadele suhkrutarned lakkasid.²⁵ Ju siis keegi oli ümber otsustanud. Kogu

²³ ERA, f 1581, n 1, s 590, l 69—72; ERA, f 957, n 5, s 626, l 3.

²⁴ ERA, f 1583, n 1, s 915, l 53; s 1065, l 144.

²⁵ ZGANH SSSR, f 5240, n 19, s 528, l 16—18.

sellel vehklemisel ei olnud aga Eesti majanduselule mingit olulist tähtsust ning ka need sammud ise saavad kergemini põhjendatuks asju poliitilises valguses vaadates. See aga on omaette teema.

* * *

K. Päts võrdles 1927. aastal Riigikogu arstiga, kes selle asemel et vastuvõtule tulnud operatiivset ravi vajavale haigele diagnoos panna ja ravi alustada, hakkab hoopis etteheiteid tegema: «Sina vista ei ole hea perekonnaisa, laste eest hoolt ei kannu, laua- kirikus ei käi, vististi mängid kaarte ja muid puudusi on sul palju.» Osalt oli tal kindlasti õigus, teisalt aga oli tema ise üks nendest, kes pidi tollal vältima haiguse põhjuste liialt sügavat tundaõppimist. Majandus- ja teiste küsimuste aeglane lahendamine johtus üldisest poliitilisest kultuurist:

kogemuste puudumise tõttu olid teatavad riigielu pahed tahes-tahtmata vältimatud ning teistsuguste riigikorralduse vormide puhul oleksid nad lihtsalt avaldunud teisiti ja võimalikult halvemalgi kujul. Viie aasta jooksul toimunud kuus valitsusevahetust ei toonud kaasa mingeid majanduspoliitilisi visklemisi.

Kokkuvõttes võiks öelda, et Eesti riik muutus noil aastail väga paljudele ühtaegu suuremaks ja lähedasemaks nii otseses kui kaudes mõttes. Sõiduaudote arv võrreldes kahekümnendate esimese poolega kahekordistus ja jalgrataste arv kolmekordistus. Ärielu muutus soliidsemaks ja küpsemaks. Kui kümnendi esimesel poolel arvutasid vanamad äri- ja riigimehed suurte summadega opereerides veel margad ümber kuldrubladeks, siis nüüd see harjumus kadus. Normaalse majandusliku õitsengu aastail sai iseseisva Eesti majandus, nagu ka Eesti omariiklus ise, normaalseks nähtuseks.

EVALD LAASI

MOBILISATSIOON 1. VEEBRUARIL 1944

Mida rohkem sõjaõnn Saksa vägedele selja pööras, seda rohkem hakkasid nad huvi tundma eestlastest sõdurite vastu. Eriti suureks kasvas see huvi pärast seda, kui 1944. a jaanuari keskpaiku purustati Leningradi all Saksa 18. armee ning punavägi lähenes Narva jõe.

Kui seni püüdsid Saksa võimud kasutada eestlastest koosnevaid väeosi Eestist kaugel, siis nüüd suunati nad Eestisse tagasi. Nii saabus 1944. aasta veebruaris Narva rindele eestlastest koosnev SS-brigaad, mis formeeriti siin ümber diviisiks. Märtsis saabusid Ukrainast pataljoni «Narva» jäänused, mis täiendatuna lähetati Narva alla rindele. Samaks ajaks jõudsid (õieti öelda paisati) tagasi Eestisse Novgorodi-Luuga piirkonnast ka mitmed eestlastest koosnevad ida- ning politsei-pataljonid. Sellega taheti kahtlemata tõsta eestlaste võitlustahet, sest sõdides võrastele aladel ja võoraste huvide eest ei saanud see enam olla eriti kõrge. Need eestlased, kes olid läinud aastail 1941—1942 bolševikele kätte maksma Venemaale, Ukrainasse ja mujale, olid selleks ajaks juba suures osas «läbi jahvatatud», ning ellujäänute kodumaa-

le toomine pidi asja parandama ning parandaski. Pealegi oli Saksa väejuhatusel Eesti enda käes hoidmiseks vägesid hädasti tarvis, sest Leningradi ja Novgorodi ümbruses jaanuaris 1944 saadud löök oli jätnud nende siinsesse rindesse suuri auke. Oma vägesid Narva ja Peipsi-Pihkva järve joone kaitseks lihtsalt ei jätkunud. Saksa kõrgem väejuhatuse, eriti A. Hitler ise, nõudis selle joone kaitsmist iga hinna eest, sest Eestist taganemine ähvardas oluliselt mõjutada Soomet loobuma Saksamaa poolel sõdimast. Samuti tähendanuks Eestist taganemine seni Kroonlinnas täielikult blokeeritud punalaevastikule väljapääsu Läänemerele, mis omakorda oleks võinud hakata tõsiselt ohustama rauamaagi saamist Rootsist ning mõjutanuks kahtlemata ka Rootsi Saksamaa-sõbralikku neutraliteeti.

Narva jõe ja Peipsi-Pihkva järve looduslikult soodsa positsiooni kaitsmiseks said okupatsioonivõimud hakkama ennekuulmatu aktsiooniga — kuulutasid Eestis 1. veebruaril 1944 välja üldmobilisatsiooni oma vägedesse. Rahvusvaheline õigus ei luba okupeerival riigil okupeeritud alade elanikke oma väge-

desse mobiliseerida. (See käis loomulikult ka N. Liidu mobilisatsiooni kohta Eestis 1941. a suvel.) Sakslased pidasid sellest keelust viimases sõjas üldiselt kinni, ainukes- teks eranditeks olid Eesti ja Läti. Siinjuures tuleb muidugi arvestada, et eestlased ja lät- lased kartsid õigustatult nende maade uut vallutamist Vene punaväe poolt ning selles suhtes oli siin olemas teatav ühishuvi oku- pantide ja kohalike elanike vahel.

Kuid 1944. aastaks olid eestlaste vaba- tahtliku värbamise võimalused Saksa väge- desse ammandatud ning tuli asuda sundmo- bilisatsiooni teele. Saksamaa oli sõja juba praktiliselt kaotanud ning eestlased enamasti ei tahtnud end agoonias vaevleva Saksa- maaga siduda. Eesti isamaalased, kes polnud teinud koostööd okupatsioonivõimudega, pa- nid oma lootused Inglismaale ja USAle. Nad lootsid sakslaste Eestist taganemisel võimu haarata, panna vastu punaväele ja oodata abi Läänest, sellega Eesti Vabariigi taastamist kindlustada.

Kuid just seda püüdsid sakslased kõigiti takistada. Selleks ei võimaldatud eestlaste organiseerumist, Saksa vägedes sõdivad eestlaste väeosad ei saanud ühtset eestlas- test koosnevat juhtkonda, ning mis kõige halvem, eestlastest koosnevad üksused pai- gutati rindel pataljonidena saksa üksuste vahele.

Okupatsioonivõimud ei andnud mingi- suguseid lootusi Eesti iseseisvuse taastamiseks ning jälitasid halastamatult kõiki neid, keda sellekohastes üritustes kahtlustati. Nii toimus märtsis 1944 massiline Eesti isamaalaste vangistamine, seda ajal, mil Narva rindel käi- sid ägedad lahingud. Sakslased olid nõus pigem loovutama Eesti Venemaale kui andma võimalusi iseseisvuse taastamiseks. Kuid kasutada eesti mehi oma igast küljest rebe- neva rinde lappimiseks oli Saksa väejuha- tusele väga vaja.

Sel eesmärgil kuulutas esimene landesdi- rektor dr. Hjalmar Mäe oma sakslastest peremeeste käsul 1. veebruaril 1944 välja 20 aastakäigu mobilisatsiooni 1904—1923 sündinud meestele.¹

Aastaid hiljem on H. Mäe püüdnud sele- tada asja nii, nagu oluks see mobilisatsioon tema algatatud ning sellega hoitud ära Saksa vägede taandumine Eestist juba 1944. aasta veebruaris. Ta saanud 29. jaanuaril 1944 teada, et Saksa sõjavägi on Eestist taandumas Väina jõe taha, ning teinud ette- paneku, et kui Eesti idapiiri kaitsmist jätkat- tak, siis tema teostaks üldmobilisatsiooni. 30. jaanuaril 1944 Riias toimunud nõupi-

damisel olnud sakslased nõus 12 tuhande mehe mobiliseerimisega, hiljem aga tõstnud arvu 15 tuhandele.² (H. Mäe ilmselt tahtis näidata, et mobilisatsiooniga nõustumine ning mobiliseeritavate arvu tõstmine oli tema teene. Järelikult pidi olema H. Mäe teene ka see, et Saksa väed juba veebruaris 1944 Eestist ei taganenud.)

H. Mäe jutt ei vasta siiski tõele. Saksa kõrgem ülemjuhatus (A. Hitler) ei lubanud ka veel juunis-juulis Eestist lahkuda, hooli- mata sellest et maavägede kindralstaap nõudis armeegrupi «Nord» tagasitõmbamist Väina jõe lausa iga päev.³ 14. juulil 1944 tegi samasuguse ettepaneku selle armeegrupi komandör kindral H. Friessner, jällegi tule- musteta.⁴

Paraku on H. Mäe versiooni ka hiljem levitatud. Viimati tegi seda M. Laar, öeldes, et «mobilisatsiooni teostamine Eestis muutus vajalikuks — vastasel korral ähvar- dasid sakslased Eesti maha jätta».⁵ Teises kohas väidab M. Laar seda veelgi otsustava- malt: «Saksa väejuhatus asus (jaanuaris 1944) tegema ettevalmistusi Eestist evakuee- rimiseks. Alles H. Mäe lubadus Eestis kõik mehed relvade alla tuua sundis neid oma plaanist esialgu loobuma.»⁶

H. Mäe niisugune väide oli väljamõeldis, mida ta levitas ainult selleks, et oma väga madalat mainet vähemalt tagantjärele veidigi parandada. Mobilisatsiooni mõte tuli vaielda- matult Saksa võimudelt.

Mobilisatsiooni hakati nõudma ning seda ette valmistama kohe pärast Saksa 18. armee katastroofi Leningradi all 1944. a jaanuari keskpaiku. Et see oli nii, selgub Eesti Riigi Arhiivis säilitatavatest Omakaitse materjali- dest. 27. jaanuaril 1944 märkis Omakaitse ülem kolonel A. Sinka: «27.01.44 kell 14.55 teatas minule oberführer Müller, et kindral- komissar ja kindral Jeckeln on 28.01.44 kell 10.00 feldmarssal Kuchleri juures, et läbi rääkida 207. diviisi ülema poolt formeeri- tavate rügementide asjus. Kuni läbirääkimiste

² R. Maasing. Katsed Eesti sõjaväe uuestiloo- miseks. Eesti riik ja rahvas Teises maailma- sõjas VII, lk 37—38.

³ К. Типпелскирх. История Второй Мировой войны. М., 1956, lk 445.

⁴ Т. Фриснер. Проигранные сражения. М., 1966, lk 30.

⁵ M. Laar. Eesti soduritest II maailmasõjas. «Vikerkaar» 1989, nr 3, lk 78.

⁶ M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodulugu II. «Loomingu» Raamatukogu» 1989, nr 42/43, lk 60.

⁷ Eesti Riigi Arhiiv f R-358, n 2, s-ü 18, l 15. Sellega mõeldakse läbirääkimisi armeegrupi «Nord» ülemjuhataja feldmarssal Kuchleri ja kindralkomissar K.-S. Litzmanni ning Ostlandi Julgeoleku ülema Jeckelni vahel.

¹ «Eesti Sõna» 1. veebruar 1944.

tulemuse selgumiseni ei tule sissekutsutud teostada.»⁷ Mobilisatsioonist olid huvitatud just need Saksa sõjaväeülemused, kes vastutasid Eesti kaitse eest, selle mõningane edasilükkamine oli aga tingitud lihtsalt Wehrmachi ja SSi vahelistest vastuoludest. A. Sinka mainis, et «kindral Jeckeln⁸ on olnud seisukohal, et sissekutsute ja rügementide formeerimine tuleks teostada SSi korraldusel, millele järgneks rügementide andmine Wehrmachi käsutusse».⁹

Asja ei otsustanud aga siiski nimetatud kõrged väeülemad ning kohalikud okupatsiooniführerid. A. Hitler ise oli juba detsembris 1943 teinud SS reichsführerile H. Himmlerile ülesandeks kutsuda teenistusse relvakandevõimalised eestlased ja lätlased. Jaanuari lõpul 1944 andis Himmler selleks vastava käsu otse Jeckelnile. Formaalne vastutus mobilisatsiooni läbiviimise eest pandi pärismaalastel isikuile: Eestis SS-oberführer J. Soodlale ja Lätis SS-gruppenführer R. Bangerskisele.¹⁰

1. veebruaril 1944 avaldati esimese landesdirektori dr. H. Mäe 30. jaanuaril 1944 allakirjutatud «1904—1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus», millega 1911—1918 sündinud mehed pidid ilmuma mobilisatsioonipunktidesse ajavahe-
mikus 3.—5. veebruarini ning 1904—1910 ning 1919—1923 sündinud mehed ajavahe-
mikus 6.—11. veebruarini 1944. Allohvitserid kutsuti teenistusse 55 a vanuseni, ohvitserid, veterinaarid aga kuni 60 a vanuseni. Samal ajal kohustas H. Mäe kõiki 17—60 a vanuseid mehi teenima Omakaitset.¹¹

Nagu näeme, määrati esimeseks mobilisatsioonipäevaks 3. veebruar ning viimaseks 11. veebruar. Kokku pidi niisiis selleks minema 9 päeva, mis on üllatavalt palju. Märkimisväärne, et iseseisvas Eestis oleks kulunud üldmobilisatsiooniks (105 tuhande meheline armee mobiliseerimiseks) kõigest 3 (1) päeva.¹²

Millest siis niisugune tagasihoidlikkus? Ilmselt arvestasid sakslased seda, et eestlased ei soovi nii kiiresti end nende käsutusse kahurilihaks anda, ning nägid ette viivitamiskatseid.

Nii see tegelikult oligi, kuid sellest lähemalt allpool.

Aja jooksul on loodud legend H. Mäe mobilisatsiooni hiilgavast õnnestumisest. Kõigepealt rõhutas seda muidugi okupatsiooni-

aegne ajakirjandus, hiljem on seda korratud nii välis- kui kodueesti väljaannetes.¹³ On väidetud, et loodetud 15 000 asemel tulnud kokku 40 000—45 000 meest. Millest selline legend?

Tuleb analüüsida sõjalist olukorda Eesti piiridel 1944. a jaanuari lõpus — veebruarialguses. Löödud ning demoraliseeritud saksa väed olid Leningradi alt korraltult taandumas. 2. veebruaril 1944 ületas punavägi Kudruküla juures (Narva-Jõesuu lähedal) juba Narva jõe. Sel korral õnnestus sakslastel vastane suure vaevaga üle jõe tagasi tõrjuda. Kuid veidi hiljem suutis Punaarmee siiski luua tugevad sillapead jõe läänekaldal — Riigiküla ja Siivertsi juures — Narva linnast põhja pool, ning suurema platsdarmi linnast edelas Auvere rajoonis. Saksa rinne Narva jõel ähvardas täielikult kokku variseda. Selle ärahoidmiseks tuli tuua kohale uusi vägesid mujalt. Nii ilmus Narva alla tuntud diviisi «Feldherrnhalle». Kuid vägede juurde-toomine teistelt rinnetelt nõudis aega ning oli ju sakslaste olukord sealgi kõike muud kui hea (parajasti oli Ukrainas Korsun-Ševtšenkovski all Saksa väegruppeerung ümber piiratud ning hävitatud).

Narva rinne vajab aga uusi jõude viivitamatult. Samal ajal oli selge, et kõiki Eestis mobiliseeritavaid 40 tuhandet meest oli võimatu otsekohe ilma ettevalmistuseta lahingusse saata.

Vale on H. Mäe seletus, et 30. jaanuaril 1944 Riias toimunud nõupidamisel, millest ka tema osa võttis, olevat sakslased olnud nõus 12 tuhande eestlase mobiliseerimisega, kuid suurendanud seda arvu hiljem armulikult 15 tuhandele.¹⁴ Sellega püüdis H. Mäe jällegi näidata, et ainult tänu temale tõsteti mobiliseeritute arvu.

H. Mäe enda mobilisatsioonikäsus pidid aastakäigud 1911—1918 ilmuma vastuvõtupunktidesse juba 3.—5. veebruarini. Need aastakäigud olid aga Eesti Vabariigi lõpu-aastatel sõjaväeteenistusse läbi teinud ning neid võis ilma uue treeninguta lahingusse saata. Vanemad, 1920ndail aastail sõjaväeteenistuses olnud või nooremad, kes polnud üldse rahuaegset ajateenistust läbi teinud,

¹³ M. Laar. Eesti sõduritest Teises maailmasõjas. «Vikerkaar» 1989, nr 3, lk 78; M. Laar L. Vahre, H. Valk. Kodu lugu II. «Loomingu» Raamatukogu» 1989, nr 42/43, lk 60; A. Luts. «Heitluste keerises» II. Stockholm, 1976, lk. 201; E. Virbsoo, Lugusid mõõdunud aegadest. «Loomingu» Raamatukogu» 1989, nr 3—6, lk 140; «Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas». Toronto, 1987, lk 202.

¹⁴ R. Maasing. Katseid Eesti sõjaväe uuestiloomiseks. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VII. Stockholm, 1959, lk 38.

⁸ SSi ja julgeolekuameti ülem Ostlandis.

⁹ Eesti Riigi Arhiiv, f R-358, n 2, s-ü 18, l 15.

¹⁰ S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941—1944. Helsinki, 1973, lk 275.

¹¹ «Eesti Sõna» 1. veebruar 1944.

¹² Eesti Riigi Arhiiv f 495, n 12, s-ü 479, l 21—23.

pidid kokku tulema alles 11. veebruariks. Neid ei olnud võimalik kohe, ilma igasuguse väljaõppeta tulle saata.

Et asi tõesti nii oli, järeldub ka kindral-komissar K.-S. Litzmanni poolt 29. jaanuaril Saksa sõjaväevõimudele saadetud kirjast. Selles kirjas ütles K.-S. Litzmann järgmist: «Eestis on võimalik otsekohe (*sofort*) 15 000 meest kokku võtta. Sellest on 7000 meest Omakaitse liikmed, kellel on olemas kindlad kogemused relvade käsitlemisel või on teeninud endises Eesti armees, ning neid võib viivitamatult (*unverzüglich*) anda Põhja Armeegrupi ülemjuhataja käsutusse kolme piirikaitse rügemendi väljapanemiseks. Ülejäänud 8000 meest¹⁵ võib otsekohe Eesti leegioni reservina Ida- või Põhja-Eestis kokku võtta ning kiirendatud korras jalaväelastena ette valmistada.»¹⁶

Sellest K.-S. Litzmanni kirjast selgub, et need 15 tuhat meest olid niisugused, keda võis viivitamatult Narva all lahingusse saata. Seda tehtigi, juba 13. veebruaril lahkus Tallinnast endise Eesti majori R. Rubachi juhtimisel võitlusgrupp «Narva», mis hiljem nimetati rügement «Tallinnaks», koosseisus 46 ohvitseri, 145 allohvitseri ja 1816 sõdurit.¹⁷ Seda üksust rakendati võitlustes Auvere plats-darmi ja Mereküla desšandi vastu, kus tema esimene pataljon raskeid kaotusi kandis.

Kuid K.-S. Litzmanni kiri lükkab veenvalt ümber H. Mäe väljamõeldise sellest, nagu olnuks tema teene, et sakslased nõustusid Riias 30. jaanuaril tõstma mobiliseeritute arvu 15 tuhandele. Kuidas muidu rääkinuks K.-S. Litzmann 15 tuhande viivitamatu kokkuvõtmise võimalusest päev varem, 29. jaanuaril.

Kas Saksa võimud arvestasid ainult 15 tuhande mehega? Muidugi mitte. Neil oli ju täpselt teada, kui palju 1904.—1923. aastakäigu mehi Eestis oli, ning eesmärgiks oli kõik nad mobiliseerida. 2. veebruaril 1944 esitas Omakaitse Peavalitsuse A jaoskonna ülem kapten A. Kiidla salajased andmed aastakäikudesse 1904—1923 kuuluvate meeste kohta Eesti maakondades ja linnades. Andmed on väga täpsed.¹⁸ Kapten A. Kiidla näitab ühtlasi, kui palju nendest meestest võib mobiliseerituna kokku võtta, arvestades maha haiged ning eluliselt tähtsatel aladel töötavad mehed. Sõjaväeteenistuseks kõlbmatuid oli veebruaris 1944 muidugi suhteliselt palju rohkem kui 1939. aastal, sest 1941. aasta

nõukogude mobilisatsioon ning värbamine Saksa vägedesse aastail 1941—1943 olid nende suhtarvu tugevasti tõstnud. Kapten A. Kiidla andmed on järgmised:

Maakond, linn	1904.—1918. sünd. meeste arv	Nendest arvestada
Tallinna	8916	4500
Harjumaa	4951	2500
Läänemaa	3777	2000
Virumaa	8000	4500
Järvamaa	3769	2000
Saaremaa	2292	1500
Pärnumaa	7867	4000
Sakalamaa	6712	3500
Tartumaa	12656	6000
Valgamaa	2992	1500
Võrumaa	5500	2500
Petserimaa	4896	2500
Narva	1299	500
Kokku üldse	73627	37000
Vea % arvestades	80000	40000

Seega võisid sakslased 20 aastakäigu mobiliseerimisel arvestada 40 tuhande mehega. Suhteliselt paremini väljaõpetatud mehi oli nende hulgast 8 aastakäiku (1911—1918), keda kohustati ilmuma otsekohe (*sofort*) — 3.—5. veebruarini. Neid oli üldarvust 15 tuhat. See on arv, mida väliseesti mälestekirjutajad ja M. Laar on pidanud sakslaste poolt mobiliseerida kavatsetuks. Tegelikult taheti need mehed mobiliseerida esmajärjekorras. Muide, kui oleks tahetud piiruda ainult 15 tuhande mehega, siis mispärast kuulutati välja mobilisatsioon 20 aastakäigule, oleks ju piisanud 8 aastakäigust?

Kuidas H. Mäe mobilisatsioon tegelikult õnnestus? Kui palju mehi ikkagi kokku tuli ning kui kiiresti koguneti?

Tuleb täheldada, et kõik andmed 45 või 40 tuhande mehe kokkutulekust ei põhine arhiivandmeil, vaid mälestustel, mis kannavad subjektiivsuse pitsert.

On loomulik, et mobilisatsiooni hiilgavast õnnestumisest hakkasid rääkima Saksa okupatsioonivõimud. Samuti on arusaadav, et nad ei esitanud kusagil andmeid selle kohta, kui palju mehi mobilisatsioonipunktidesse tuli ning kui palju jäi tulemata.

Nii kirjutati 1944. a 9. veebruari «Eesti Sõnas» Viljandimaa kohta, et «paljudest valdadest on kokku tulnud kuni 8. veebruarini kõik mobilisatsioonialused. Eriti paistis silma Raudna vald, kus seni ka

¹⁵ Ka need 8000 kuulusid aastakäikudesse 1910—1918 ning olid Eesti sõjaväes 1930ndail aastail ajateenistuse läbi teinud.

¹⁶ Eesti Riigi Arhiiv f R-358, n 2, s-ü 18, l 100.

¹⁷ Eesti Riigi Arhiiv f R-358, n 2, s-ü 18, l 151.

¹⁸ Samas, l 107.

põllumajanduslikke norme on täidetud eeskujulikult». Sellele järgnesid propagandistlikud näited, kuidas 7. veebruaril ilmunud Viljandis komisjoni vabatahtlikuna üks veel 15aastaseks saamata poiss ning Kaitseliidu mundris raudristiga dekoreeritud mees, kes pool aastat tagasi oli tervislikel põhjustel Saksa sõjaväest vabastatud. Sama ajalehe samas numbris ilmus ametlik teadaanne pealkirjaga «Sõjaerikohus karistas mobilisatsioonist kõrvalehoidjat». Sõjaerikohus oli mõistnud 8. veebruaril 1944. a Artur Räätsakase, sünd. 2. juunil 1917. a, mobilisatsioonikäsu täitmata jätmise eest kümneks aastaks sunnitööle.

11. veebruari «Eesti Sõna» märgib, et «täna päevaga on mobilisatsioon jõudmas lõpule... Mehed, kes mõnesuguseil põhjustel ei saanud ilmuda punktidesse õigel ajal, on rohkesti kasutanud võimalust ilmuda komisjoni ette vastuvõtu viimaseil päevil. Saadud andmete kohaselt on mobilisatsioon üle maa toimunud kõikjal ladusalt ja üheainsa nädala jooksul on seega kogu Eestis tõtanud lippude alla (st saksa haakristilippude alla, E. L.) 20 aastakäiku mehi.»

See konstateering oli siiski vaid Eesti avalikkuse hämardamine. Eesti mehed, vähemalt oma suures enamuses, ei tõtanud sugugi võitlusse võõraste lippude alla ja selle võõra võimu eest, kes isegi endale raskesti olukorras ei andnud lubadusi Eesti iseseisvuse taastamiseks.

Allakirjutanul õnnestus alles hiljuti leida Eesti Riigi Arhiivist äärmiselt huvitav dokument, mis näitab, et mobilisatsiooni hiilgavast õnnestumisest ei saa rääkida. See on Omakaitse Peavalitsuse I A jaoskonna koostatud salajane materjal, mis kannab pealkirja «Formeerimise kalender».¹⁹ Esitame selle dokumendi kokkuvõtlikult.

Kuupäev	Õhtuks vastu võetud, Päevas koos eelmiste päevadega	vastu võetud
3.02.44	539 meest	539
(1911—1918 sünd. meeste esimene vastuvõtu päev)		
4.02.44	1081 meest	542
5.02.44	1859 meest	778
6.02.44	3081 meest	1222
(algas 1904—1910 ning 1919—1923 sünd. vastuvõtt)		
7.02.44	5200 meest	2119
8.02.44	8200 meest	3000

¹⁹ Eesti Riigi Arhiiv f R-358, n 2, s-ü 18, l 1—3.

9.02.44	12 000 meest	3800
10.02.44	16 000 meest	4000
11.02.44	213 000 meest	5300
12.02.44	25 000 meest	3700
13.02.44	27 000 meest	2000
15.02.44	29 000 meest	1000
20.02.44	30 700 meest	340
21.02.44	30 800 meest	100

Viimane number, 30 800, peakski olema enam-vähem täpne H. Mäe nimel väljakuulutatud mobilisatsiooniga kokkusaadud meeste arv.

23. veebruaril 1944 esitas armeegrupi «Nord» julgestusvägede juhataja ja jalaväe-kindral von Both armeegrupi ülemjuhatusel kava Eestis mobiliseeritud meeste kasutamiseks. Ta mainis, et mobilisatsiooniga saadi Eestis kokku ümmarguselt 32 000 meest, millest 7500st luuaks 3 piirikaitse rügementi, 14 000 meest antakse SS-üksustele. Järelejäänud 10 000st mehest luuakse veel 2 piirikaitse rügementi 7500 mehega ning 3000 meest rakendatakse tagavarapataljonidesse.²⁰

See teeks kokku 31 500 meest. Mobiliseeritud arv oleks seega 30 800—31 500 ümber.

Sellest peame aga järeldama, et 40 tuhandest mehest, keda Saksa võimud lootsid mobilisatsiooniga kokku tulevat, jäi üldse komisjonidesse ilmumata 8000 ümber ehk umbes viiendik. Need mehed hakkasid end kohe varjama.

Veel enam, paljud kokkutulnud ja vastuvõetud mehed lasksid jalga juba mobilisatsioonipunktidest,²¹ hilisemast väejooksust rääkimata. Kui vaadata «formeerimise kalendrit», siis näeme, et 5. veebruari õhtuks, kui 15 000 paremat meest pidanuks koos olema, oli neist vastu võetud kõigest 1859.

Selles mängisid oma osa kahtlemata need Eesti isamaalased, kes olid vastu eestlaste kasutamisele Saksa sõjaväes ning tegid selles suunas rahva hulgas selgitustööd. Kolonelleitnant Alfred Luts, kes veebruaris 1944 määrati SS-kindralinspektor oberführer J. Soodla staabiülemaks ning sai mobilisatsiooni tehniliseks juhiks, toob oma mälestustes huvitava näite mobilisatsioonile vastutegutsemisest. A. Luts märgib: «oli ka neid, kes mõtlesid teisiti, soovitades mobilisatsioonist kõrvale hoida, ning levitasid Eestis lendlehti sellesisulise üleskutsuga. Üks suurem pakk niisuguseid lendlehti visati mobilisatsiooni ajal tundmatu lennuki poolt alla Tallinna lähistel Sakus... Lendlehe üleskut-

²⁰ Eesti Riigi Arhiiv f R-358, n 2, s-ü 18, l 193.

²¹ Samas, l. 1.

ses oli muuseas öeldud, et kuna sakslased Eesti iseseisvust ei kavatsenud taastada, ei ole mõtet ka nende eest sõjastada ning soovitati mobilisatsioonist kõrvale hoida, juba mobiliseeritult metsa minna ja varjata end, kuni saabub aeg tegutsemiseks.²² A. Lutsu järgi olid need lendlehed pärit Soomest. A. Luts väidab, et sellel propagandal olevat olnud vähe tulemusi, välja arvatud Võru ja Petseri piirkond, kus osa mobiliseerituist kadunud metsa.²³

Kui aga vaadata kas või eespool esitatud formeerimiskalendrit, siis on ju selgesti näha, et meie mehed üritasid vastuvõtukomisjonidesse ilmuda võimalikult hiljem. Sama selgub ka Saksa okupatsiooni aegsest ajakirjandusest.

Kui asi oleks läinud nii libedalt, nagu väideti, siis polnuks tarvis korraldada «näitlikku» sõjakohut Artur Räätsakase üle. A. Räätsakas, kes oli sündinud 1917. aastal, pidi ilmuma mobilisatsioonipunkti 5. veebruariks ning juba 8. veebruaril mõisteti ta sunnitööle — ta hilines ju ainult 2—3 päeval 8. veebruariks oli kokku tulnud 8200 meest, pidanuks aga olema ilmunud vähemalt 20—22 tuhat. Saksa võimud korraldasid Räätsakase repressioonide teiste ähvardamiseks, sest 12—14 tuhande selleks hetkeks ilmunuta jäänu karistamine ei saanud tulla kõne alla.

Aastakümneid hiljem on väliseestlaste hulgas ning viimasel ajal ka siin Eestis esile tulnud arvamus, et 1944. a 1. veebruari mobilisatsiooni «hiilgavale» õnnestumisele aitas oluliselt kaasa iseseisva Eesti viimane peaminister prof. Jüri Uluots oma esinemistega.²⁴

Nendest realistlikum on E. Virbsoo (H. Susi): «kindlasti pole võimalik teaduslikult tõestada», et see nimelt peaministri üleskutse tagajärjel sündis.²⁵ On selge, et J. Uluotsa sõnad olid rahva hulgas palju suurem autoriteet kui H. Mäe omadel, kellele rahvas

vaatas kui sakslaste toapoisiile ning rahvuslike huvide reetjale. Kuid J. Uluotsa 1944. a 7. veebruari raadiointervjuul sai vaevalt olla otsustav mõju H. Mäe mobilisatsiooni kordaminekule. Jäi ju viiendik meestest ikkagi ilmunuta.

Vastuvõtu intensiivistumine pärast 7. veebruari oli aga tingitud sellest, et lähenes mobilisatsiooni viimane ametlik tähtaeg — 11. veebruar. Oma mõju pidid avaldama ning vähemalt esialgu avaldasid ka näitlikud kõrvalehoidjate karistamised, nagu A. Räätsakase juhtum. Kuid oluline pole mitte see, kuivõrd J. Uluotsa üleskutse mobilisatsioonile mõjus, vaid hoopis teine tema raadioesinemisega seotud ning seni millegipärast tähelepanuta jäetud probleem.

See on küsimus, kuidas Eesti huvide seisukohalt J. Uluotsa esinemist hinnata. Millistel tingimustel oli ta nõus mobilisatsiooni toetama? J. Uluots teatavasti ei läinud enne 1944. a veebruari otsesele koostööle Saksa okupatsioonivõimudega, nüüd aga järsku läks!

Millistel tingimustel, milliste sakslaste poolt tehtud poliitiliste lubaduste ning järeleandmistepõhjal ta seda tegi?

7. veebruari raadiointervjuus küsis «Postimehe» toimetaja Jaan Kitzberg temalt väga otsekoheselt: «Kas teie arvate, et mobilisatsioon on tarvilik praegu, hoolimata sellest, et Saksa sõjaväed ja võimud on meie maal?» Vastus kõlas: «Minu arvamise järgi mobilisatsioon peab toimuma just praegu. Eesti ja Saksa vahekorrad saavad leida korraldamist edaspidi. Kui kommunistlik võim meie maa ja rahva vallutab, siis on kõik kadunud; ei ole siis enam võimalik eestlastel midagi korraldada.»²⁶

Suurriiklik diktatuur võib teha järeleandmisi ainult siis, kui tema seisund on raske. J. Uluots ei tahtnud seda arvestada, kui ta ütles, et «Eesti ja Saksa vahekorrad saavad leida korraldamist edaspidi». Ta ei suutnud aru saada, et see, mida ta ütles kommunistliku võimu kohta, maksis täpisealt samuti ka saksa fašistliku võimu kohta: «ei ole siis enam võimalik eestlastel... midagi korraldada.»

²² A. Luts. Heitluste keerises II. Stockholm, 1976, lk 199.

²³ Samas, lk 200.

²⁴ A. Luts. Heitluste keerises II. Stockholm, 1976, lk 200—201. M. Laar. Eesti sõduritest II maailmasõjas. «Vikerkaar» 1989, nr 3, lk 78. M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodu lugu II. «Loomingu» Raamatukogu» 1989, nr 42/43, lk 60.

²⁵ E. Virbsoo. Lugusid mõõdnud aegadest. «Loomingu» Raamatukogu» 1989, nr 3—6, lk 140.

²⁶ «Eesti Sõna» 8. veebruar 1944.

JAAN UNDUSK

«ESIMENE EESTI JUUDIÕGIJA»

Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis, I

Salamisi nagu vaim lahkus 16. juuli hilisõhtul 1901 Tartust oma rahvameheametis pettunud Ado Grenzstein. «La douce France» olid sõnad ta huulil, mis noorele Hella Wuolijoele hästi meelde jäid. Sulnis Prantsusmaa. Grenzsteini tee viis mõnekuulise Saksamaal viibimise järel Pariisi, kuhu ta jõudis päralt 14. oktoobril, saates kodumaale teate: «Pariis on valgest ja vabadust, Paris seisab uue aja ülemal torni tipul. See peab inimesele, kes üles poole ja edasi püüab, eluõhku andma. Voilà» («Olevik» 1901, lk 994—995). Ja nõnda ka läks. Viimased neliteist ja pool aastat oma elust oli Grenzstein pariislane, sooritades ajuti küll väljasõite Saksamaale, põigates läbi ka Hollandist, Taanist ja veetes pikki suvekuid Prantsusmaa põhja- (Le Tréport, Dieppe, Mers-les-Bains) või lääne-rannikul (Châtelailon, Les Sables-d'Olonne). Suri aga Grenzstein 75 aastat tagasi, 1916. aasta aprillikuus, hoopis lõunarannikul, Mentonis, kümme-konnan kilomeetri kaugusel Monte Carlost. Grenzsteini elu oli kummaline ja kummalisim selles oli elulõpp, mille-ga endine avalik tegelane end üksindusse mõistis. Ebamäärane hirm Vene võimude ees, kellele ta nii südilt oli pöödnud truu näida, ja äärmuseni viidud stress, mida tekitas allajäämine võitluses J. Tõnissoniga, ajendasid 52aastast ummikusse jõudnud meest tegema seda omamoodi kaunist ja uhket täispööret. Vana tiiger, ütles seepeale Tõnisson. Tõepoolest; aga mitte üksnes vana kiskja tagedust, vaid ka selle seisuseteadvust oli Grenzsteini hilises suurlinna-üksinduses.

Pariisis asub Grenzstein algul elama Montmartre'ile, kuid vahetab oma aadressi esimest korda juba kevadel 1902 (nüüd on see 103, rue Beaubourg), seejärel kevadel 1903 (4, Cloître Saint-Honoré), leides 1904 püsivama eluaseme (24, rue de la Fidélité), kuhu jääb aprillini 1910. Need on kõik Pariisi paremkalda-korterid. Grenzsteini klassikaliseks elukohaks kujuneb aga 12 bis, rue Vavin (Vavini tänav 12b) Seine'i vasak-kaldal kuuendas linnajaos. Seal pesitseb ta aprilli keskpaigast 1910 kuni märtsini 1916, mil ta lõplikult Pariisist välja kolib, et minna surema Mentoni. Just Vavini tänaval

Artikkel põhineb teaduskonverentsil «Rahvuslik kosmopolitism» Tallinnas 31. okt. 1990 peetud ettekandel

külastasid teda 1910. aasta lõpul F. Kull, kevadel 1911 F. Tuglas (koos F. Kulliga) ning veel pisut hiljem A. Saal, kes on kõik vahendanud oma muljeid trükisõnas. Tänav saab alguse Luxembourg'i aia edelanurgast, suundudes sealt Montparnasse'i poole. Grenzstein ise sõnab uhkelt, et ta on vana vaimuhälli Ladina kvartali elanik (vt nt «Olevik» 1911, lk 802; «Juudiküsimus», lk 61), ja ehkki Vavini tänav jääb traditsioonilisest Ladina kvartalist veidi eemale, võib ta siiski sellesse kuuluvaks lugeda. Mõni maja Grenzsteinist edasi (Vavini tänav 10) elas 1912—1913 F. Tuglas, kes Grenzsteini aeg-ajalt kodutänaval kohtas.

Jõudnud Pariisi, saadab Grenzstein sealt nimemärgi zs. all umbes aasta jooksul regulaarset kaastööd tema enese asutatud «Olevikule». Need on nn Pariisi kirjad. «Olevik» astub seeläbi elavasse kontakti euroopaliku kultuuri keskusega; Grenzsteini vaimustunud sõnumid maailmalinnast on lausa nooreestilikult noored. Sügisel 1902 avaldab Grenzstein oma esimese lahkumiskirja eesti rahvale ning «Mu viimset salmid», et seejärel enesesse tõmbuda. Kodumaal viibib ta poolsalamisi 1904. aasta kevadel-suvel, kohtudes muuseum H. Wuolijoeaga. 1905 meelitab revolutsiooni-tuli Grenzsteini taas, kuid ettevaatlikkus sunnib Pariisi paigale jääma. K. E. Söödi andmeil käib ta kodus ka aastal 1906.

1909 saab «vana tiiger» 60aastaseks ning «Rahva Päevaleht» avaldab sel puhul kirjutise. Samal aastal jõuab letile «Postimehe» juubelialbum, mida kannab A. Jürgensteini uurimus ««Postimehe» ajalugu». Need suletööd äratavad Grenzsteinis kirjutamistarbe ning ta võtab aastal 1909 sõna mitmes ajalehes («Olevik» on vahepeal hingusele läinud). Kuid Grenzstein ei tee asju poolikult ning küünitab taas viimset võtma. Inspiraatsioonilaine tõuseb seekordki harvanähtavalt kõrgele. 1909 müüb ta oma Toome-mäe jalamil seisva maja — mure selle heaolu pärast oli üks Grenzsteini ajakirjandusliku vaikimise motiive — ning võib nüüd sõltumatu mehena hinge puistata. Eri raamatutena ilmuvad «Pankrott tulemas» (2., täiendatud trükk 1910), «Kodumaa korraldus» (1910), «Tõusikute vastu» (1911) ning 114-leheküljeline traktaat «Juudiküsimus» (1912), samuti «Ajaloos album», mille teljeks on Grenz-

steini päevaraamat aastaist 1891—1900. Oma viimaseks üllitiseks jätab Grenzstein eelmistest eraldi seisva, päevapoliitikat hoiduva natuurfilosoofilise kredo «Die Organisation der Natur. Naturphilosophische Betrachtungen mit neuen Ein- und Ausblicken» («Looduse korraldus»; Paris-Leipzig, 1913). Kuid sellest kõigest jääb talle väheks. Et vana võitleja sõnelemisiha rahuldada, taasavatakse 3. detsembril 1910 (vana kalendri järgi 20. novembril) «Olevik»: «Et hra A. Grenzsteinil praeguse asjade seisukorral pea täieste võimata oli Eesti ajakirjanduses meie kodumaa korralduses kaasa rääkida, sellepärast astus seltskond mehi kokku ja asutas uueste Oleviku, mis pikemat aega seisnud oli. Grenzsteinile, kui praeguse aja Eesti kõige vanemale politika elutundjale, peab täielist sõnavabadust lubatama» («Olevik» 1910, nr 2). Vahtelt enne seda sündmust, 28. novembril 1910, saab Grenzstein tugeva vingumürgituse, kuid — erinevalt Zolast kaheksa aastat varem — pääseb tänu vintsukusele eluga. Üleelamust tõlgendab ta sümboolselt kui oma ümbersüüdi ja teise elu algust: «Olevik pidas viis aastat proovisurma — enne tema uut ärkamist tegi tema esimene toimetaja ka veikse proovisurma läbi. Nüüd on tarvis, et nad mõlemad mehise eluproovi teevad» («Olevik» 1910, nr 4).

Grenzstein saadab «Olevikule» kaastööd esimesest numbrist alates ja selle maht on mitme aasta jooksul lausa hiiglaslik. Kui uskuda A. Saali, siis on kõik «Olevikule» kirjutatu sündinud ometi vaid «nagu tööst välja puhkamiseks» («Olevik» 1912, lk 208), niisiis põhitööde kõrvalt — ning see olgu tõend eesti vanemate tegelaste hämmastavast töövoimest. Pärast surma jääb Grenzsteinist maha terve mägi käsikirju eesti, saksa ja prantsuse keeles, seejuures 50 000 värsirida eesti ja teist samapalju veel saksa keeles. «Olevikule» saadetud kaastöö jaguneb laias laastus kaheks: pikemad probleemartiklid ning regulaarne Pariisi-sõnumite rubriik koos muu püdi-padiga. Pariisi-sõnumid koosnevad suuresti juutide-alasest teabest, mis on tendentslik, aga mitte luule; enamasti eestiainelised probleemartiklid viitavad samuti tihti juudiküsimusele, ent seda juba retoorilisemal või — kui soovitakse — hullumeelsevõitu tasemel. Jah, meie kultuuripilti toodi tollal importartikli korras enneolematu nähtus — «esimene Eesti juudiõgija» (J. Tõnissoni väljend). Taas oli Grenzstein see, kes eestlasest uut mõtlemisviisi katsus istutada. Prantsuse ühiskonna ebaseadlikult kõrge juudistatuse aste, nagu Grenzstein seda väidab, oli Pariisis tema valdavaks pettumuseks. «Ma pean tunnustama, et see kurb nähtus minu lootuste luulelennule raskema hoobi on

annud kui üksigi teine elunähtus ehk saatuse hoop. See on otse troostita!» («Olevik» 1911, lk 656).

Grenzstein töötas uue «Oleviku» kasuks pingeliselt kuni 1912. aasta lõpuni. 1913. a esimeses numbris ilmub tema «Lahkumise sõna» ja numbrites 53—54 «Lahkumise kiri» — Grenzsteini teine ja kolmas jumalagajätt eesti rahvaga. Grenzstein jõuab arusaamisele, et isegi tema armsa «Oleviku» toimetajad on vaimsed juudid ning lööb ajalehele lootusetult käega. Mõni kaastööpiisk tilgub veel sellegi järel. Siis teatatakse toimetuse «Kirjavastustes»: «A. Gr. — Paris. / - - / Kui Teil edespidi Oleviku taluga midagi tegemist peaks tulema, siis palume eestkusest sisse astuda» («Olevik» 1913, lk 671). Kõik.

Avalikust häälest ilma, vihub Grenzstein Pariisis tööd edasi teha. Mais 1914 lõpetab ta oma teise saksakeelse filosoofiakäsikirja «Gestalten des Geistes» (kiri J. Tannenthalile 9. V 1914). Kuid tööhiiglasel tervis on murdumisejärgus. Juba 1911—1912 olid ta seedimine ja keha «viimne värav» rikke all kannatanud, ravi nõuab üha rohkem raha, mida, nagu nüüd selgub, ei olegi üleliia palju. 1915. aasta lõpuks on vaevade põhjustaja avastatud — neerukivid: «Minu käbarad käivad võimalikult halvaste. Olin kuus nädalat raskete haige...» (kiri J. Tannenthalile 23. XII 1915). Tohter soovib ainsa pääsmisvahendina lõikust, kuid Grenzstein otsustab sõja lõpu ära oodata ning ajab oma asju kummitoruga. Ta müüb maha suure osa varast ning on juba märtsi keskel veidi soodsama enesetundega Mentonis end sisse seadnud. Kaks nädalat enne surma tuleb viimane läkitus: «Tervis paraneb väga aegamööda. Isu puudub ja jõud ei taha tagasi tulla. / - - / Mul on tarvis veidi Italia keelt õppida, sest et siin palju itallasi on» (kiri J. Tannenthalile, postitempel 6. IV 1916).

Juulikuis «Olevikus» 1913 oli Grenzstein avaldanud oma viimased värsid. Suur luuletaja on 64aastases mehes ikka veel eostamata, kuid nii nagu mõni teine enne ja pärast teda, kirjutab temagi finiši eel meeldesõobivaid ridu.

Mõttesalmid.

*Lahkumine astub aga —
Keda jätta Jumalaga?
Kõiki, ehk ei kedagi.
Lahkumine on neil kenam,
See neil meeldib kõigest enam:
Vao varju vagusi.
Saatus oli sandil teel:
Sinu aeg ei olnud veel,
Ehk ta oli juba läinud.*

*Ning su elukoht ja -tee,
Eksikombel juhtus see:
Seda oled ohvril näinud.*

*Et päeva ei või teha tööd,
Hing igatseb mul vaikist ööd:
Ehk unenäod nägusad
Mu teguhimu trööstivad.*

Neile salmidele järgnevad autorinimeta «Mötteterad». Äraminekutunde ehtsuse poolest võiksid needki kuuluda Grenzsteinile. Kui nõnda, siis on meie ees parim, mida Grenzstein meditatiivse eneseväljenduse valdas suutis luua.

Mötteterad.

Igähele tuleb vaimlise otsustamise silmapilk, kas iseseisvat elu elada, täiesti isiklist elu, mis täis küllalt on, või valitakse see võlts, madal, alandav kiratsemine, mida silmakirjalsus meilt nõuab.

Kes oma minevikku vaatab, see ei ole tulevikku väärt, kuhu ta vaadata võiks.

Imeks peab panema, missuguseid kõveraid teesid nüüdsel ajal tarvatakse, et meie selja taga asju ütelda, mis — täiesti õiged on.

Kõik elu töed, mida meie koolis õpime ja millest elus kõneldakse, peame meie ükskaaval läbi elama, enne kui meie neist aru saame ja nende järele elama hakkame.

Elu on niipalju väärt, kui palju temas õnne leidub, ja õnn on varandus, mida ainult armastus luua võib, tähendab armastuses õnn!

Selle õnne kaaslased on tervis ja noorus.

Sellele abi anda, kes selle poole ei püüagi, mida tal võimalik ei ole kätte saada, pole tarvis.

Mida lähemale tutvuses jõuad, seda rohkem kaotad inimeste silmis, ja pealegi veel prohveti elukutses.

I. Baltijuudid. Kui Grenzstein aastal 1909 eesti ajakirjandusse naasis, oli antisemiitlik meelemuutus temas juba toimunud. Juudi-anekdoodid, Azefi äraandmiselugu jm on kinismotiividena algusest peale omal kohal (vt nt «Postimees» 1909, nr 86). Niisiis ei saanud Grenzstein antisemiidiks oma ajakirjandusliku «Saja päeva» kestel, vaid tõi juudivaenu teise ellu kaasa kui varasemate Pariisi-aastate mõttetöö vilja. Et neist aastaist on psühhograafilisi kajastusi vähe, siis ei õnnestu Grenzsteini antisemitismi täpset tekkeage tuvastada. Selge on vähemasti, et kui antisemitism nõnda põikpäisel kujul mõjus eesti ajakirjanduses järsu ja ehmatavana, siis Grenzsteini teadvuses oli see küpsenud pikalt, paiskudes publiku ette juba kogu oma kontseptuaalse teravusega. 1911 avaldab Grenzstein kolm katket lugulaulust «Priidus»,

mis, nagu võib oletada selle eeskõnest, on kirjutatud 1906. a lõpul (vrd ka «Kodumaa korraldus», lk 102). Esimeses neist, «Kuningate koosolekuks» ristitud osas, pannakse Vene tsaar Aleksander I suhu muuseum järgmised, baltisakslaste kohta käivad sõnad:

*Ning nende elu oli mäda,
Et ots neil seisis silma ees!
Ei emamaa näind nende häda —
Juut siples oma saagi sees . . .*

Baltlaste juurest juutide juurde on Grenzstein selles luuleteoses silla ehitanud jesuiitide vahendusel: balti ristsõididajad olid jesuiidid enne jesuiite, jesuiidid omakorda — juudid kristluses. Mõtte, et «esimesed jesuiidid olivad juudid», on Grenzstein võtnud, nagu ta mujal reedab, Inglise peaministri, juudisoost B. Disraeli romaani «Coningsby» («Olevik» 1911, lk 481), ning oluliste mõõndustega arvestades ei puudu sel väitel ajaloolised pidepunktid¹.

Üldse kirjutas Grenzstein aastal 1906 ligikaudu 40 000 värsirida Eesti ajaloo ja muinsuse teemadel, «umbes kahe Kalevipoja pakus», nagu ta ise mõõdab, kuid mil määral neis baltijuutluse motiivi arendatakse, pole teada. Igatahes võlgneb see luulepuhang oma sütituse 1905. a Vene revolutsioonile, millest õhutatuna tahtnud Grenzstein isegi Eestisse sõita, kuid jäänud hädaohu aimusel siiski Pariisi paigale, elades tegutsemisihalt välja luulelennus. 1907 on ta oma sõnutsi kirjutanud 25poognalise raamatu esperanto kohta, mis olnud juudivastane (kiri A. Saalile 15. I 1910).

Esimestel aegadel Pariisis, mil Grenzstein veel «Olevikule» kaastööd teeb, s.o 1901. a viimasel neljandikul ja 1902, ei viita küll miski antisemitismi kristalliseerumisele. Võib rääkida vaid mõnest rahvalikust või kirjan duslikust juudimärgist. Nii tarvitab Grenzstein oma kõnes aeg-ajalt rahvapärast kuradi sarja kõvendussõna «juutas» (nt «Ah teie juutad küll oma tegudegal»), kuid selle hõiskeline, halva maiguta toime on võrreldav Joosep Tootsi «oi sa juudas'ega». Natuke tõsisem on lugu Grenzsteini viimase tol ajajärgul «Olevikus» avaldatud luuletööga, mille kahekümne teises salmis lööb nagu välg selgest taevast tegelasena sisse äkki juut, ent sellegipoolest mitte tungivamalt, kui nõuab tava kirjan duslik petturist juudi kliše («Olevik»

¹ Vrd Jüdisches Lexikon. Bd III. Berlin, 1929, lk 234. Päritolult juut oli nt Jesuiitide ordu teine kindral D. Lainez. Paavst Paul IV nimetanud ordu inkvisitsiooni eest põgenenud Hispaania juutide koondiseks (vt P. T r e i b e r g [Tarvel], Ignatius Loyola, Jesuiitide ordu asutaja. Tartu, 1933).

1902, lk 1065). Need on pooleldi tühisjad ja võimalik, et mitte uudsused Grenzsteini loomingu kontekstis. 1902. a 1. oktoobri «Oleviku» anonüümses artiklis kirjeldatakse Zola matuseid ilmselt kohalviibinu silmade läbi, kusjuures nimetatakse juudivastaseid tagurlasteks (vt «Olevik» 1902, lk 985), kuid see kirjutus võib pärineda juuba A. Tuleviku (=A. Dido) sulest, kes tollal Grenzsteini Pariisi-kirjasaatja ametis välja vahetas.

On ka mõningaid kaudseid asitõendeid antisemitismi olemasolu või selle puudumise tõestamiseks. Antisemiitlik Grenzstein 1910-ndate algul hindab Suure Prantsuse revolutsiooni tulemust täiesti üheselt: «... tõsised prantslased [ütlevad] leinates, et suur revolutsion ainult juutidele on kasu saanud» («Juudiküsimus», lk 102, vrd ka lk 64). Aga veel 1902 on Prantsuse revolutsiooni juhtlase Grenzsteini ideaalide kese: «On kompas olemas, mis üle ilma ühte viisi inimesesoole õiget ülenemise teed näitab. Selle nimi on priidus, tasadus [= võrdsus], vendus» («Olevik» 1902, lk 76). Iseloomulik on kirjutus pealdisega «Kolm koitvat tähte. Priidus, tasadus, vendus» («Olevik» 1902, lk 99—100). Kohtumisel H. Wuolijoga Tartus (arvatavasti 1904) ei paista Grenzstein samuti antisemiitlikke meeleolusid edastavat ja kõneleb taas hardunud Prantsuse revolutsiooni pärandist². Sedasama kiindumust tõendab üks 1904. a lõpu erakiri³. Grenzsteini kõnepruuk reedab ilmseid vabamüürlikke sugemeid. Kokkupuudetest vabamüürlusega ta ise hiljem saladust ei teinud (vt nt «Olevik» 1910, nr 5), kuid hindas oma suhtumise sellesse radikaalselt ümber: tegemist on juutide salasepitsustega (vt nt «Olevik» 1911, lk 1349).

On seega mingi alus seostada maanilise antisemitismi puhkemist Grenzsteini ajus 1905. a pöörisega Venemaal. Oletus saab tuge Grenzsteini enese meenutustest: «Nii kuidas sea lõpetus vorsti hakatus on, nii on Venemaa juudi vabastus Eesti vangistus. /- - / See kartus tuli mulle pärast Vene suurt tormi. Ajalugu on aastatuhandaid näidanud, et juudi parasit seal ilmub, kus asjad mädad on, et kõike hauda kanda. Selle peale vaadates tunnistavad õpetatud juudid ise avalikult, et «revolutsion juudi koidutäht» on. Vene revolutsion juhatas juudi peajuhatuse tähelepanemise Venemaa ja selle iseäraliste maakondade peale, et juutidele nende

pinnal uut karjamaad avada, niipea kui riiklik vabadus selleks käes, mida nemad ise välja pressida aidasivad. Et loodetud eesmärk kättesaamata jäi, asjaolude mädanemine aga õitsemata läks, oli ometi tunnike tulnud, et uuele võiduplatsile astuda ja muu seas ka Balti peale oma kapp panna» («Juudiküsimus», lk 103—104).

Vene revolutsioon on antisemiitliku juure üks ja eeldatavasti noorem haru, teine haru juhib meid tagasi 19. sajandi lõpukümnendesse ning osutab baltijuutluse idee idule Grenzsteini aimepiiris. 1921 publitseeris A. Kruusberg Grenzsteini käega kirjutatud «rahvuslase usutunnistuse», mis leiti C. Treffneri paberite seast ning pärineb publitseerija arvates 1880ndate aastatest (oletatavasti nende lõpust). Kümnest nummerdatud põhimõttest on siin kolm esimest säärased: «1. Mina teen oma elus ja olus Eestlase ja Sakslase vahel vahe. 2. Mina ei võta ühestki Sakslase ega Juudi asjast osa, kui ma sellest võin eemale jääda. 3. Mina ei osta ühtki asja Sakslase ega Juudi käest, kui ma seda Eestlase käest võin osta»⁴. Samas vaimus jätkavad ülejäänud punktid, millest number seitse kõlab nõnda: «7. Sakslase ja Juudi sekka arvan ma iga inimese, kes Sakslaste ja Juutide kasuks Eestlastele kahju teeb. Tema on kadakasaks ja mulle tigemaks vastaliseks kui päris Sakslane ja Juut»⁵. Pandagu tähele, et kõige paha alguses seisavad Grenzsteinil (balti)sakslased, juudid tulevad mängu aga otsekui sakslaste lisand, kui avaralt mõistatud baltisaksluse koostisosa. Küllap võlgneb säärane mõistesüsteem midagi Grenzsteini sekdustele juudisoost baltisaksa ajakirjanikega. Kogu skeemist aimub aga mingit vene rahvusluse tagapõhja. Punkt number seitse on ülimalt tähtis hilisema Grenzsteini äraseletamisel: siin defineeritakse nn ülerahvuslik, metafüüsiline, igavene juut, kusjuures eestlasest «juut» on Grenzsteinile isegi «tigemdamaks vastaliseks» kui pärisjuut. Biologistlik-rassiline juudikäsitlus siin veel puudub.

1890ndate lõpul oli Grenzstein kõige tulusem, kõige hiilgavam baltisaksa kultuuriga väitleja. Oma tollaegses tähtteoses jõuab Grenzstein muuseas ka — võib arvata et mitte väga kontseptuaalse — võrdluseni, mis asetab kohakuti vanaaistraeli Jahve ja Baltimaile tulnud saksa ristisõitjate jumala. Kirjeldades ordumeeste võitlusi kohalike paganate vastu, sõnab Grenzstein: «Paganad... võisid lahingute massimõrvu vaadata kui ristijumalale toodavat inimohvrit. Too ise oligi umbes nagu israeliitide karistav Jahve [Das war etwa der strafende Jahwe der Israeli-

² H. Wuolijoki, Koolitüdrukuna Tartus aastail 1901—1904. «Loomingu» Raamatukogu 1986, nr 49/50, lk 54.

³ Vt Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga. Korraldanud A. Kruusberg. Tartu, 1921, lk 59.

⁴ Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga, lk 72.

⁵ Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga, lk 73.

ten]. Ometi nimetasid kristlased oma jumalat armastuse jumalaks» («Herrenkirche oder Volkskirche? Eine estnische Stimme im baltischen Chor». Jurjew, 1899, lk 84). Siinsamas tuleb mängu juba mainitud motiiv «jesuiidid enne jesuiite», mida kajastab 1906. a luuletöö.

Oma 1909.—1913. aasta töodangus «sünteesib» Grenzstein need kaks juudivaenu haru, tuletades üha pealekäivamalt ja tõusva teoreetilise paatosega kõike baltisakslikke renegaatlikust juudakristlusest. Nõnda siis säilibat Grenzstein baltisaksluse kriitikuna oma töös järjepidevuse, ent ründab vana kantsi (Pariisi turvalistes tingimustes!) uult küljelt. Valmib baltisaksluse geneesi kontseptsioon: 12.—13. sajandil tulnud ristiusustajate seas Balti aladele rohkesti ka ristitud juute, kes siin asiaatliku verisuse ning kasuahnusega oma tööd asunud toimetama. Detsembris 1909 lõpetab Grenzstein pamfleti «Pankrott tulemas», milles toosama ongi veel ainus Eestist puudutav juudinduslik postulaat. Grenzstein käsitab siin baltisakslaste ning israeliitide ajalugu tüpoloogiliselt sarnaste nähtustena, umbes nagu preester Henrik oma Liivimaa kroonikas: Piibel on sakraalne foon, mis seletab profaanse ajaloo käigus toimuvat. «Mina olen Balti ajaloo tarvis uue ja väga huvitava valgusehallika leidnud, ja see on — piibel. Balti ajaloo eeskuju, vahest suurel osal verelik sugulus, seisab piiblis. Kui keegi ajalooliku dokumendi leiaks ja selle põhjusel ütleks, et piiskop Alberti isa talmud-juudina Frankfurtis Maini kaldal liiakasust elas, siis ei paneks mina seda sugugi imeks, vaid lisaksin omalt poolt soovi juurde: otsige ja teie ehk leiate, et kuulus Läti Hindrik Aaroni õe Mirjami lapselapselaps on, sest et ta sellega taevale tänulaulu laulab, kui süüta inimesed surma saadetakse, mille juures riisitud võõras kuld aga nende taskusse jääb. /- - / Piiskopp Alberti trobikonnas oli ilma küsimata oma tubli jagu ristitud juuta, kes asjale Aasia stempli peale vajutasivad . . .» («Pankrott tulemas», lk 36—37). Kui Grenzstein siiasamasse pidama jääks, siis võiks tema kahtlustusi hinnata veel kui esseistlikku ajalookeemi, millel puudub piisav teaduslik argumentatsioon⁶. Grenzsteini mehelikes omadustes on tema enese mehisisuse-lipukirjast hoolimata kaheldud⁷, aga tuleb mõnda, et vähemalt ühes asjas oli Grenzstein läbivalt maskuliinne:

ta läks oma ideedega lõpuni, küsimata rahvuslikest konventsioonidest. Läks nõnda lõpuni, et pidi seejärel risti vastassuunas tagasi pöörduma. Ja just põhimõttel «üksnes absurdiini viidud idee on idee selle täistähenduses» sammub Grenzstein ka antisemitismi teed. «Kodumaa korralduses» (valminud 1910. a algul) korratakse üle pankroti-raamatus öeldu ning lisatakse piskult uut. Üheks Grenzsteini peksupoisiks on juudisoost baltisaksa ajaloolane Ernst Seraphim, Riia «Düna-Zeitung'i» kauaaegne toimetaja, kelle ülistuskõnesid ristsõitjate aadressil oli Grenzstein nuhelnud juba 1890ndail, keda ta aga nüüd ja edaspidi ründab antisemiitlikelt lähetelt. «Postimehegi» arvab Grenzstein «Juudi jäljile» olevat sattunud, sest et sel «tindipott kassa kõrval seisab».

Grenzsteini kaastöö uuendatud «Olevikule» on temaatiliselt universaalne nagu vanastigi; tegemist on väga liikuva, haruldaselt töövõimsa ja küllaldaselt lugened vaimuga. Ent kõige selle juures mängib Grenzsteinile vingerpussi tema spekulatiiv-filosoofiline tunglemine, tema vaieldamatu abstraktsed mõtlemise anne, mille poolset ei J. Tõnisson, V. Reiman ega nooreestlasedki teda ületa, mis aga Grenzsteini lõpuks jälle narrirolli jätab. Grenzsteini ahistab mingi satanistlik ülepingutamistarve. Asjata ei lavasta Tuglas oma «kuratluse apoloogiat» novellis «Poet ja idioot» Grenzsteini maja ümbruskonnas Tartu Toomemäe nõlval, või isegi selle maja sees. Grenzstein haarab kinni mingist puhtast, selgelt formuleeritud, traktaatlikust ideest, ning mida aeg edasi, seda võõramast, seda elitaarsemast ideest eesti rahvusliku kultuurikonteksti taustal ta lähtub. Ta arendab oma idee välja ebarahvalike peensusteni, kuid segab selle vahele lorilaule, mis aga kõige hullem — serverib oma teoreetilis-retoorilist traktaati otsukei üldrahvaliku käitumisjuhust. See tegevussfäärade segipaiskamine, žurnalism halvemas mõttes, see võimetus või võimatus elujõu maksimi, et spekulatiivse filosoofia mõista tagab vaid teatud isolatsioonnireeglite järgimine, teeb Grenzsteinist rahvusliku ideoloogia pankrotmeisteri. Kui «Eesti küsimus» või «Juudiküsimus» oleksid kirjutatud rangelt spekulatiivsete käsitlustena, oleksid nad ebameeldivad, kuid mitte naeruväärsed teosed. Uues «Olevikus» esineb Grenzstein kõige muu kõrval, või õigemini, kõigest muust ja meeldivastki (keelepuhastus à la Mati Hint) hoolimata negatiivse kontseptualistina — tema hooleks on hoiatada Eestit juudihädaoahu eest. «Oleviku» 1911. aastakäigu võtab Grenzstein kokku kummalise rahuloluga: «Kui Olevik muud midagi ei oleks suutnud korda saata, kui kodumaad selle hädaoahuga tutvustada, võiks ta rahuli-

⁶ Tavapäraseid teateid juutidest Eesti- ja Liivimaal alustatakse üksikute nimedega 14.—16. sajandist (vt N. G e n n s s, Zur Geschichte der Juden in Eesti. Tartu, 1933, lk 9—10; A. B u c h h o l t z, Geschichte der Juden in Riga bis zum Begründung der Rigischen Hebräergemeinde im J. 1842. Riga, 1899, lk 1—2).

kult oma aastat lõpetada... Mida on teised selle heaks teinud? Nemat on katsunud juudiparvele Eesti väravat avada» («Olevik» 1911, lk 1635). Ning baltijuutluse ekstravagantne idee on Grenzsteini suurehituse nurgakiviks. Ehitus ise paisub üle igasuguste mõõtmete, on imelik nagu Grenzsteini tondiloss Toomemäe veerel, kuid ikka ja jälle kuulub selle sisemusest algpostulaatide pommlööke: «Balti sakslane on ajaloolikult balti juut...» («Juudiküsimus», lk 108).

Juba 1910. aasta algul kõneleb Grenzstein erakirjas «juut» Tõnissonist: «Kaupmees Faure olla hiljuti õelnud, eestlased olla tõeste lollid, sest nad ei saada aru, et nende toimetaja Tõnisson südajuut on. Ta võlsib, mis võib, aga ikka nii, et teda tembukal teol võib tabada» (kiri A. Saalile 4. II 1910). Üsna varsti kuulutab ta ka oma ajalehes J. Tõnissoni ja V. Reimani kui baltlaste sabarakud vaimseteks juutideks; kostab hala, et «paljude kodumaa perekondade» esiisa on olnud juut («Juudiküsimus», lk 21). Uue «Oleviku» esimeses numbris oli huvitaval kombel ilmunud A. Gailiti «Muinasjutu kirjanikust. Romanist «Ühes lainetega»». Seepeale kostab Grenzstein: «[Marie] Koppeli nõudmisel on lätlane Gailit toimetuse liikmeks võetud. Nüüd tunnen mina aga Tartus palju lätlasi, kes puhast verd — juudud on. Koppel käib nendega ümber ja on vahest ka ise juut...» (kiri A. Saalile 12. XII 1910). Gailit saab aru, mis pessa ta on sattunud, ja laseb jalga (vt «Postimees» 1910, nr 276).

Eesti elu lavastatakse aegamööda ümber juudituruks, kõik Grenzsteini maitses erinev kangastub juudi vere mängimisena. 1912 avaldab Grenzstein 15-osalise järjejutuna pamfleti «Noor-Eesti jaburi-jant», milles jõutakse järeldusele, et «Noor-Eesti» on «tõsine juudikool» («Olevik» 1912, lk 174). Argumentatsioon on siin juba tühi-verbaalne, kuid ka nüüd veel püüab Grenzstein jäljendada formaalselt mingit loogilist ahelat ja viib eesti «modernismi», Tuglasega selle tipu, tagasi baltisaksa juurteni: «Juuda modernismus sünnitas Maarjamaa, Maarjamaa sünnitas baroni kiriku, baroni kirik sünnitas Reimani ühes rändava kantsliga, Reiman sünnitas vägeva Tõnissoni ühes sabarikka Pos-

timehega, Tõnisson sünnitas Noor-Eesti isa Suitsu, Suits sünnitas joobnud peaga «kõrtsiteel» Oksa, kes «sitsiräbalates» ilmale tuli, ning vähe korraldatud ja süstemita Linde, särava immanentlase subjektivismuse, gnoseologia prohveti, ning Mikhelsoni ja Mikhelson sünnitas hirmsa hiiglahüdroidpolüpi ühes nahaga ja kõhukoopaga, mille sisse Kõik-Eesti pidi ära kaduma, kui Tuglas appi ei oleks jõudnud. See on vana Aasia perekond» («Olevik» 1912, lk 166)⁸. Sedalaadi piibliparoodia on Grenzsteini kui baltisaksluse oponendi enesepilastus; siin kustutab karneval kunagise poliitilise missiooni. Poliitiline kihutus kiri on lõtvunud följetoniks.

II. Ajaleheinimene. Dreyfus ja «Action Française». Ometi ei tundu tõenäoline, et antisemitism on Grenzsteini baltijuutluse-idee ja 1905. a «juudi revolutsiooni» tagajärg. Pigem on need kaks juba antisemitismi rakendused, antisemitism ise on aga varjatuma ning palju vähem teoreetilise tekke-mehhanismiga eluhoiak. Nagu seda sageli arvatakse juhtuvat, nõnda esitleb ka Grenzstein ideerakendust ideaajendina — vähemasti käsitagem põhjuse ja tagajärje suhet siinkohal sedaviisi. Ent Grenzsteini antisemitismi varitegurite otsingul tuleb paratamatult arvestada ka ajaloolise tegelikkusega. Miks 1905. a revolutsioon tegi Grenzsteinist antisemiidi, aga ei teinud temast russofoobi? Tõsi, russofoobia oleks Grenzsteini varasemat venesõbralikkust teades olnud liiga karjuv patukahetsus. Miks Grenzstein on just antisemiitlik, mitte aga enam «lihtsalt» Tõnissoni ja baltisaksluse oponent? Tõsi, kriitika viimisel uuele alusele on vastast halvav toime ja küllap lootis originaalitseja Grenzstein antisemitismiga oma vana vastast Tõnissoni uutmoodi ehmata. Aga ikkagi tuleb seejärel tunnustada, et antisemitism oli objektiivselt kujunenud löögirelvaks, millega s a i vastast ehmata. Vähemasti oletas nõnda Prantsuse oludesse kaevunud Grenzstein. Ning seetõttu on antisemitismi rakendused kõik mingil määral ka antisemitismi ajendid — kui ei lähtuda just Grenzsteini luulude täielikust suvalisusest. Ka nõnda on tehtud, kuid see on pealiskaudsuse privileeg.

⁷ Vt nt K./E./S ö ö t, Vastus A. Grenzsteinile. Tartu, 1911, lk 5: F. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine. Päättükid meie ajakirjanduse ja tseensuuri ajaloo. Tartu, 1926, lk 159. Veidrikest poissmehi on ikka naisevõtu-jutuga ravida püütud. Nagu A. Kitzberg J. Oksa (vt «Edasi» 9. sept 1989), nii meelitas A. Saal 1912 63-aastasest Grenzsteini abiellu heitma (vt «Olevik» 1912, lk 224—225). Grenzstein võtab seepeale 20 aastat mõtlemissaega.

⁸ Tähelepaneku, et «Noor-Eesti» on J. Tõnissoni ja «Postimehe» vaimne pärija, oli juba 1909 teinud J. Tilk, Grenzsteini endine kolleeg «Oleviku» talust (vt «Noor-Eesti» 1910/11, lk 202). Tilk võis olla ka lihtsalt oma isanda hääletoru. Grenzsteini analüüs on räme, kuid ometi mõistetäpne: «Kõige suurem vahe isa [=J. Tõnisson] ja laste [Noor-Eesti] vahel on see, et isa isiteadev, lapsed aga eneseteadvad on. Iseteadev ja eneseteadev — misugune mitmekesisus!» («Olevik» 1912, lk 173).

Baltijuutluse-idee oli esimene näide sellest, kuidas Grenzstein otseselt oma vana võitlusjoont ajades selle uuele kontseptuaalsele alusele tõstab — ja ühes sellega oma missiooni peaaegu et tühistab. Teine ilmekas näide sellest *à rebours*-elustiliist, aadete dionüüsilikust pahupidipööramisest, elutundelisest dadaismist, katkematust uuestisündide reast või lausa religioosena mõjuvast taasalustamise-eetikat on episood, mis puudutab Dreyfusi afääri.

1894 alanud juudisoost kindralstaabiohvitseri, kapten Alfred Dreyfusi kohtuprotsess, nn Dreyfusi afäär, mis kujunes ühtlasi Prantsuse uema ajaloo võimsaimaks juudivastaseks manifestatsiooniks, jaotas kogu Prantsuse ühikonna Dreyfusi pooldajateks, dreyfuslasteks, ja nende vastasteks. «Kogu Prantsusmaa oli protsessi aegu jagunenud kaheks. Eilsed vaenlased said sõpradeks, sõbrad vaenlasteks. Avalik arvamus ripus ahnelt dreyfusiaadi küljes. Protsessiga koos tekkis terve rida kõrvalprotsesse. Kogu maa oli kaasa kistud päält-näha kõrvalise tähtsusega asjasse. Ühtede oli Dreyfus juut, isamaa reetja, teistele antisemitismi ja Esterhazy ohver»⁹. Et säärane polariseerumine ulatus Eestigi seltskonda, seda tõestavad H. Wuolijoe mälestused: «Poliitikat tundsin Dreyfusi protsessi, mille tähe all meie maja teatud ajal otse hingas.» Mis aga eriti oluline: «... ta [=Grenzstein] oli dreyfuslane, ja just «Olevik» tõi Dreyfusi-harrastuse meiegi kodusse»¹⁰. Seda võib võtta laia kandepinnaga üldistusena. «Uus» Grenzstein aastail 1910—1913 meenutab Dreyfusi afääri lõpmatuid kordi, ent nüüd juba Dreyfusi vastasena, juute materdades. Dreyfus ja tema «juuditrobrikond» on üks Grenzsteini antisemitismi põhilisi jõuallikaid, seda enam, et Dreyfus oli 1906 rehabiliteeritud. Dreyfusi afäär oli muidugi ülisegane juhtum Prantsusmaa ajaloos; tähelepanuväärne, et veel 1926 ning just oma monograafia «Ado Grenzsteini lahkumine» sissejuhatuses märgib Tuglas järgmist: «Ja Prantsusmaa avalik arvamine pole jõudnud veel siamaale täieliku üksmeelsuseni Dreyfuste suhtes, sest seda takistavad alles poliitiliste erakondade huvid, mis pole palju muutund Dreyfuste protsessist saidik»¹¹. Kuid isegi see ei võinud põhjendada Grenzsteini traagiliselt ülepausutatud negativismi suhtumises afääri tõmmatud juutidesse. Grenzstein sõnab: «Mitte lihtne isamaa äraandja ei seisnud liikumise keskpaigas, vaid juudisoo sõda

prantsuse soo vastu ja selle lõpmata rikkuse vastu. Juudid võitsivad ja elavad nüüd sagedaste kui võidetud maal» («Olevik» 1911, lk 287). «Ajalugu saab omal ajal seda Prantsuse kaotust Saksa-Prantsuse sõja kaotusega võrdlema ja talle vahest sarnase tähtsuse andma kui sellele» («Olevik» 1911, lk 657).

Mis Grenzsteini Dreyfusiga seoses erilisel nõrdima paneb, on asjaolu, et juudid protsessis oma võidu olevat kindlustanud rahamäsi aktiivsel kaasabil (vt «Olevik» 1911, lk 300; «Juudiküsimus», lk 77). Prantsusmaa majanduslik sõltuvus juutidest on Grenzsteini Pariisi-sõnumite meelisteemasid. Rotschildid ja nende vähemad juudisoost kolleegid panganduses, juutidest kaupmehed ja poliitikategelased, samuti ajakirjanduse staarid — need on rollid draamas, mida Pariisi lavastaja eesti ajalehe veergudel juhib. Iseloomulik, et Grenzsteini juudi-vaenu esimene tõsisem ilming uues «Olevikus», artikkel «Rahastus — ahastus» (rahastus=kapitalism) taunib juute kui rahavõimu algapostleid («Olevik» 1910, nr 6—7). Rahahnusest, kapitalist, kapitalismist tuleb Grenzstein lõppkokkuvõttes kõik teised juutide patud, olgu see siis sotsialism, kosmopolitism, modernism või ajakirjanduskeele ärasolkimine. Kolmest klassikalisest antisemitismi liigist — religioosne, rassiline ja majanduslik antisemitism — domineerib Grenzsteini vaateis viimane, kolmiku ajalooliselt kõige universaalsem lüli. Selgemalt kui Grenzstein ise võtab Grenzsteini taotlused kokku «Oleviku» üks toimetajaid H. Turp: «Et juudid ilma kõige rikkamad kapitalistid on, ja kõiksuguste trustide ja sindikatide kaudu töörahvast rõhudes uut «kulturalist» orjapõlve loovad, see on teada. Võitlus nende vastu on siis diete võitlus kapitalismuse vastu ja selles võitleb ka juut juudi vastu» («Olevik» 1911, lk 413). Saksa majandusteadlase W. Sombarti uurimus «Die Juden und das Wirtschaftsleben» («Juudid ja majanduselu», 1911) ainult kindlustas sääraseid seisukohti. Baltisakslaste ja juutide ühishnimetajaks on Grenzsteinil parasiitlus — esimesed lasevad liugu Balti pärisrahvaste, teised kogu maailma turjal. Kuid ainuüksi sellega Grenzstein ei piirdu, vaid maitsestab «Juudiküsimuses» oma kontseptsiooni ka antisemitliku rassiteooria elementidega, tehes juutidest paaria-päritolu rahva: juudid on sulam teiste rahvaste seast muistsel ajal pagendatud heidikuist (vt «Juudiküsimus», lk 18).

Ise elas Grenzstein Pariisis teatud ajani normaalse jõukuse piires. Kodumaalt oli ta sajandi algul viinud kaasa 15 000 rubla leheõiguse ja trükikoja eest, 1909 müüs

⁹ J. S e m p e r, Prantsuse vaim. Esseed. Tartu, 1934, lk 72.

¹⁰ H. W u o l i j o k i, Koolitüdrukuna Tartus aastail 1901—1904, lk 11, 51.

¹¹ F. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 5.

ta oma Tartu lossi maha 18 000 rubla eest¹². Viimase ostis hilisem «Oleviku» väljaandja J. Tannenthal, kes ei maksnud kogu summat küll korraga, vaid tasus võlga aastaid. Grenzsteini kolme-neljatoalene korter Pariisi kuuendas, omaniku enda sõnade kohaselt «vanas aristokratia linnajaos» («Olevik» 1911, lk 174), jättis külastajaile mulje maitsetult sisse seatud, aga rahamuredeta elust. Pariisi saabunud noorte eestlaste, eriti kunstiüliõpilaste rahanurumine ajab ta vihale, ent töö tegemist peab au sees nagu tõeline prantslane¹³. Nii A. Kruusberg kui ka Tuglas lükkavad tagasi etteheited, nagu oleks Grenzstein oma paradoksaalses elus juhindunud ainelistest kaalutlustest¹⁴. Tuglas väidab, et Grenzsteini huvitas raha vähem kui mitmeid teisi omaaegseid rahvamehi. A. Saal viitab Grenzsteini portreeterimisel asjaolule, et uut «Olevikku» arusaamatu energiaga varustav Grenzstein ei võta oma töö eest tasu («Olevik» 1912, lk 215). «Priiduse» eeskõnes teatab Grenzstein uhkusega: «Eesti rahvaluule Koit ja Ämarik [=ka üks «Priiduse» osasid] näitab nii kõrget aatelist lendu, et mina teda kirjuturu ärielust lahutada tahaksin. Selleks ei võta mina kirjaniku tasu tema eesoleva kuju eest» («Priidus». Tartu, 1911, lk V). Need õilsad žestid olid ehk osaliselt mõõdapääsmatud allakäiva (või juba allakäinud) mainega mehele. Kuid siiski jääb ka tänapäevane vaatleja uskuma, et Toomemäe veidriku eluvaim ei otsinud õhinat rahast. Liialt õhku suunatud on Grenzsteini ideelised sõostud, liig pinnatu tema spekulatiivne hoog — see ei aja äri-asju.

Grenzstein oli totaalne ajalehehinimene juba kodumaal¹⁵, tema elu tegelik sisendus ja väljendus oligi ajaleht, tõsi küll, selle võimaluste täiskirevuses, ent siiski ajaleht, aktuaalse, mosaiikse, halvasti kontrollitud ja kiiresti seeditava teabe sfäär. Ajaleht oli eesti ühistegelase saatus ning Grenzsteini abstraktsevõitu elutundele kohandatuna ka kuri saatus. Grenzsteini paindlik, täppi tabav ja väga verbaalne haare saab ajalehe jäljendiks inimeses. Ent see on ka eksistents juhtkirjade, pamflettide ja «mis juhtus»-

sõnumite, iga päev täitmist vajavate rubriikide, omamoodi tühjade vormide maailmas. Tarbijana, mitte enam tootjana, näib see formaalne aspekt Grenzsteini ajalehestunud universumis eriliselt võimenduvat. Prantsusmaal saabunud, elab Grenzstein nagu Eestiski ajalehest ja ajalehele, esialgu üksnes lugejana. Kontakt välisilmaga muutub pagulasisolatsiooni tõttu ajalehest veelgi sõltuvamaks. Kui avatakse uus «Olevik», selgub, et Pariisi taimelaval on aretatud eesti ajakirjanduse uus rubriik — antisemiitlik pamflett, eesti ajalehe jaoks senini tühi ja seetõttu täitmatu vorm.

Ajakirjanduse, infolevi kummardamises on Grenzstein tõeline 20. sajandi massiinimene. Klassikaline, elitaarne universalism loovutab tema kehastuses koha massiteabelisele totalitarismile. Grenzsteini enda arust on aga just ajakirjandus ka juudi kõige loomulikum elukeskkond, tema monopol kaasaegses maailmas, tema vägevaim tööriist. Asjalugusid peab ta eriti kurvaks Saksamaal (vt «Juudiküsimus», lk 102) ning hilisem natsionaalsotsialistlik reaktsioon kinnitagu Grenzsteini seisukoha faktiilist täpsust. Juut kirjutab kergelt, följetonistlikult, paisutades ja lõõvalt, võiks öelda, et just nagu Grenzstein ise; tema vaimul puudub sügavus, aga ta haistab hästi seda, mis laiali läheb. Saksa kirjakeele devalvatsiooni suurel juudisakslase Heineni (vt «Juudiküsimus», lk 54), esindades tahes-tahtmata avaramat euroopalikku traditsiooni: oli seesama tõdemus ju säärase markantse 19.—20. sajandi vahetuse maitsekohtuniku nagu Karl Kraus üks võitlusvärsse (vt tema pamfletti «Heine und die Folgen», 1910). Juudisoost Krausiga ühendab Grenzsteini muuseum vastikustunne selle vastu, mis on paigutatav rubriiki *Modernität* — mõlema jaoks piiritleb alajaotust *goût juif*, juudimaitse. Aga seejärel hiilib Grenzsteini hääletooni patukahetsuse noot, mis jäetagu meelde meie arutluse edasise käigu mõistmiseks: «Seal [=Eestis] peetakse juutide kiituse järele Heinet suureks luuletajaks, astutatakse tema jälgedesse ja tõlgitakse isegi tema laulusid meie keelde. Võib olla, et minagi oma noorel ajal midagi temast tõikisin. Kinniste silmadega ei või keegi näha» («Juudiküsimus», lk 55). Avalikku patukahetsust nõrgub Grenzsteini tekstidesse mujalgi ning seda maksab tähele panna, kui tahetakse jõuda Grenzsteini suure patukustutuskirja jälile. Jah, Grenzstein sarjab küll, et «mina ei eksi vahest mitte kaugele, kui arvan, et niihästi J. Tõnisson kui ka V. Reiman niisuguste Issanda laste [=juutide] järele oma kirjaviisi on kujutanud. Lätlaste piiril me oleme. Vaenlaste vastu me võitleme. Saadanat sarvist me seome. Nii

¹² F. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 147.

¹³ F. Kull, Mässumehi ja boheemlasi. Tallinn, 1933, lk 109, 112.

¹⁴ F. Tuglas, Mälestusi Ado Grenzsteinist. Tema surma puhul. Rmt.: F. Tuglas. Kriitika II. Tartu, 1926, lk 26; Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga, lk 7; F. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk 199.

¹⁵ Jälgitagu kasvõi õhustiku «Oleviku» toimetuses: E. Hübner, Mälestusi Aadu Grenzsteinist. «Õitsutuled» IV, /1925/, lk 20—22.

ei kirjuta harialane, vaid hebr[e]amees, kes sellega kuuljaid üle lüüa tahab» («Olevik» 1911, lk 66). Kuid kohe seejärel jõuab Grenzstein ka omaenese mineviku piinlike seikadeni: «Meie noored suguvendad langevad nüüd kergeste niisuguste eeskujude mõju alla. Ka mina ei ole sellest vaba olnud. Juudi Bernstein Loodusteadlised Rahvaraamatud, Berliner Tageblatt, ainult juutide suletöö, mis Saksa keele vastu suurt vägivalda tarvitab, ja nii palju teisi raamatuid, millede kirjutajal juudi rahvus tundmata, on mind oma jagu eksitanud, kuni ma asja paremine tundma sain ja ennast nende keeletükkidest ja madalal seisvast keelemaitsest vabastasin».

Juba 1899 asutati Dreyfusi-vaenuliste rahvuslaste poolt katoliiklik-rojalistlik-antisemitlik ajakiri «L'Action Française», samanimelise liikumise häälekandja. 1908 muutus see päevaleheks ning sai Ado Grenzsteini üheks tähtsamaks infoallikaks Pariisis. F. Kulli andmetel oli see ainus Prantsuse ajaleht, mida Grenzstein luges¹⁶, kuid siin lõhnab liialduse järgi. Teine Grenzsteini Pariisis külastanud mees, Tuglas, nimetab «katoliiklist juudivaenulist ajakirjandust», aga ka «sotsialistlikku Humanité'd»¹⁷. Grenzstein ise teatab kahetsusega, et Prantsusmaa juudivastaste «erakonnal on kõigest kaks päevalehte ja

¹⁶ F. K u l l i, Mässumehi ja boheemlasi, lk 113.

¹⁷ F. T u g l a s, Mälestusi Ado Grenzsteinist, lk 29.

üks nädalaleht, kuna kõik teised lehed ja ajakirjad juutide omandus ehk vähemalt aktsiate kaudu kaasomandus on...» («Juudiküsimus», lk 101). Grenzsteini referaatides vilksatavad veel mitmele teiste erimeelsete väljaannete tiitlid, kuid ei selgu, kas kontakt nendega on olnud otsene või kaudne. Kõige rohkem urgitseb Grenzstein igatahes 1904 asutatud «L'Humanité» rahvusvaheliste aadete ja eriti selle juutidest toetajaskonna ümber (vt nt «Olevik» 1911, lk 689—690, 721 jne), kuid avaldab mõnikord ka ilmselt leplikkust, seda oletatavasti vanast armastusest ajalehe asutaja J. Jaurèsi vastu. «L'Action Française'i» mainib Grenzstein tõenäoliselt võrratult vähem, kui ta seda kasutab; pole võimatu, et just see leht on ta Pariisi-sõnumite põhiallikas (igatahes peab see olema antisemitlik väljaanne). Grenzsteini vahendusel jõuab eesti lugejani juba enne J. Semperi esseid selle väljaande tuntud toimetaja Ch. Maurrasi nimi (vt nt «Olevik» 1913, lk 114).

Kuid ikka ei anna see kõik vastust küsimusele, miks just antisemitlik ajaleht Grenzsteini Pariisi-päevade lemmikuks kujunes. Grenzsteini veendid juutide juhtivast rollist rahamaailmas võisid muidugi põhineda ka isiklikel tähelepanekuil ning vana idealisti hirmsat meedi vihastada. Oletagem, et antisemitismi põhijõud kasvas välja siiski sisetõukureist.

(Järgneb)

ESTER MARKIŠ

KUIDAS NEID TAPETI

1948. aasta suve veetsime suvilas Moskva lähedal, Iljinkas. Markiš¹ oli üsna väsinud ja selle hirmsa aasta jooksul silmanähtavalt vanemaks muutunud: Mihhoels² oli hukkunud,

¹ Perets Markiš (1895—12. VIII 1952), juudi kirjanik; 1921. a-st pagulasena Euroopas, 1926 pöördus tagasi N. Liitu. *Toim. märkused.*

² Solomon Mihhoels (1890—1948), juudi näitleja ja kultuuritegelane; 1929—48 Moskva Juudi Teatri kunstilise juht; Juudi Antifašistliku Komitee esimees. Julgeolekutöötajad mõrvasid Mihhoelsi 13. jaanuaril 1948 Minskis; laibast sõideti veoautoga üle, et luua muljet liiklusõnnetusest; siis viidi jäänused Moskvasse ja korraldati seal puldilik matusetalitus.

oli alanud juudi kultuuri hävitamine. Käisin peale, et Markiš läheks Kislovodskisse puhkama. Ta puikles igati vastu ega tahtnud sõita, kuid jäi lõpuks nõusse ja läks, portfell ühes, kirjutusmasin teises käes, nagu alati.

Ta viibis Kislovodskis, kui võimud panid kinni kirjastuse «Der Emes». See toimus 17. novembril. Sel päeval tuli kirjastuserahvas nagu tavaliselt tööle oma vanasse majja Staropanski põiktänaval. Trükikojas töötasid linotüübid, kirjastuse direktor Israel Strongini kabinetis käis järjekordne koosolek... Ja nagu Hitleri aega kujutatavates filmides vurasid äkki MGB-lastega veoautod kirjastushoone ette. Erariides sõdurid tormasid trüki-

kotta ja lülitasid masinad välja. Trükikoda jäi seisma, saabus vaikus.

«Teie kirjastus suletakse!» teatas keegi pogrammiste hulgest. Seejärel läksid nad teisele korrusele, ajasid toimetajad laiali ja käskisid Stronginil koostada «likvideerimisakt».

Pärast kirjastuse sulgemist ei olnud Markišil enam mingit lootust. Ta mõistis, et lõpp on käes, kõik on vaid aja — päevade või paremal juhul kuude — küsimus.

Detsember möödus justkui äikese ootel. Kardeti üksteisega suhelda, omavahel vestelda. Juudi Teater oli ringreisil Leningradis, Binjomin Zuskin³, kellest oli saanud pärast Mihhoelsi mõrvamist teatri juht, viibis juba mitmendat nädalat haiglas univormil. Moskvasse, teatrisse oli jäänud vaid paar näitlejat, kes külalisetendusel ei osalenud, ja veel keegi administratsioonist.

22. või 23. detsembril ilmus teatrisse ootamatult Itsik Fefer⁴. Ta ei tulnud üksi — temaga oli kaasas üks hirmsamaid inimesi Venemaal peale Stalini, nimelt riikliku julgeoleku minister Abakumov.

Nad astusid Mihhoelsi endisesse kabinetti, kus hetkel asus ajutine muuseum. Lukustatud uste taga otsisid Fefer ja Abakumov midagi, sirvisid pabereid ja dokumente...

24. detsembri öösel vastu 25ndat arreteeriti Itsik Fefer oma Moskva korteris. Samal ööl viidi haiglast ära magav, tekki mähitud Zuskin. Talle langes osaks Lubjanka vanglas unest üles ärgata.

Mõnda aega enne 31. detsembrist olime otsustanud veeta vana-aastaõhtut Moskva lähedal, sidemarssal Ivan Peressõpkini ja tema naise Roza kodus. Olime Rozaga sõbrannad: Nõukogude sõjaväe ja valitsuseliidi sfäärides oskas ta oma juutlusele truuks jääda. Mis puutub tema mehesse Ivan Peressõpkinisse, siis see oli aus ja kartmatu inimene, kes polnud lasknud end antisemitismist nakatada. Koju jõudsimel koidikul. Meie trepikojas akna all seisis kaks MGB agentid...

Seestpeale seisid agendid alalisel korteri ukse ees, ja ka Markišil oli saba kannul. 10. jaanuari paiku läks Markiš viimast korda Kirjanike Liitu, kus pidi toimuma uue juhatuse valimine. Presiidiumist tõusis keegi püsti ja luges ette Boriss Gorbatovi⁵ kirja, kus see palus oma kandidatuur maha võtta: ta ei väärivat juhatuse liikme positsiooni,

kuna päev enne valimisi oli arreteeritud ta naine, kuulus filminäitlejanna Tatjana Okunevskaja. Markiš saabus koju äärmiselt masendatuna.

19. detsembri hommikul helistati: Nusinov haigestunud. Telefoni teel kardeti öelda «arreteeritud», öeldi «haigestunud». 19. detsembril helistasid meile päev otsa nii tuttavad kui ka võõrad ja küsisid, kas Markiš on terve.

23. detsembri hommikul olid luuletaja Mihhail Golodnõi⁶ matused, kellele valitsuse auto õnnetult — või ettekavatsetult? — ühel Moskva tänaval oli otsa sõitnud.

23nda öösel vastu 24ndat arreteeriti David Bergelson⁷ ja Leib Kvitko⁸. Meil ei olnud enam millelegi lootust. Markiš palus vanaemat poega Simonil käsikirjad kokku panna: romaan «Põlvkondade sammud», viimane luulekogu ja poem «Neljakümneaastane». Simon pakkiski kõik ära, kirjutas mapile «Minu arhiiv» ning pani oma kirjutuslaua sahtlisse.

Heitsin pikali — närvid ei pidanud pingele vastu. Kodus oli koristamata, süüa ei tehtud.

27ndal võttis Markiš käsikirjad Simoni sahtlist ära. Tegi siis oma reisiportfelli juhuslikest asjadest tühjaks ja paigutas käsikirjad hoolikalt sinna sisse.

«Neljakümneaastane» on mu parim teos,» ütles Markiš. «Tahan, et te selle alles hoiaksite.»

Kella kaheksa paiku tuli ema täditütar meile. Paar tundi hiljem läksid nad Markišiga kahekesi kabinetti. Vaikides ulatas Markiš talle portfelli käsikirjadega, mispeale täditütar viivitamatult lahkus. Lift oli hõivatud, täditütar ei jäänud ootama ja hakkas trepist alla minema. Vaevalt oli ta teisele trepimademele jõudnud, kui meie korrusel peatus lift.

Markiš, kes oli külalise ukseni saatnud, tuli tagasi kööki. Mina olin ainuke, kes kuulis vaikset uksekella helinat, kuid ma ei suutnud püsti tõusta ega kedagi kutsuda. Markiš tegi lahti ja viivu pärast astus ta kabinetti, mantel juba seljas, müts peas ja sall üle õla. Tema järel vajusid sisse seitse MGB-last, halli karakullkraega mantlid univormi peale tõmmatud ja samasuguse halli karakulli ääri-sega läkiläkid peas.

³ Binjomin Zuskin (1899—12. VIII 1952), juudi näitleja ja lavastaja, 1948. a Moskva Juudi Teatri kunstiline juht.

⁴ Itsik Fefer (1900—1952; surmakuup. teadmata), juudi luuletaja.

⁵ Boriss Gorbatov (1908—1954), vene kirjanik.

⁶ Mihhail Golodnõi (õieti: Epštein; 1903—1949), vene luuletaja, 1920. a-te komsomolipaatose ja NEPI-vastaste meeleolude luulendaja.

⁷ David Bergelson (1884—12. VIII 1952), juudi kirjanik; 1921. a-st pagulasena Euroopas, 1929 pöördus tagasi N. Liitu.

⁸ Leib (Lev) Kvitko (1890—12. IX 1952), juudi luuletaja.

Karjatasin, nähes neid Markiši selja taga.

«Mis te nüüd,» ütles üks ohvitseridest.
«Meie minister kutsub teie meest vestlusele.»

Markiš heitis pilgu tuppa, kus magas meie noorem poeg, väike David, ja tuli tagasi koridori. Seal tormas teda embama vanem poeg Simon. Ka mina tõusin voodist, söötsin tema poole.

«Tasal» ütles ohvitser. «Et teil hirm ei hakaks, jääb üks meie meestest siia teile seltiks. Teie abikaasa tuleb varsti tagasi!»

Kuus meest väljusid koos Markišiga, seitsmes jäi paigale. Ta võttis istet kabinetis ja ütles:

«Tulgu kõik siia tuppa.»

«Noorem laps magab,» vastasin mina.

«Hea küll, las siis magab,» nõustus järele-vaataja.

Umbes kolme tunni pärast kõmatas lifti uks jälle. Seekord tulid MGB-lased neljakesi. Keegi enam ei rahustanud, ei vabandanud tülitamise pärast, lihtsalt esitati order Markiši arreteerimise ja korteri läbiotsimise kohta, tõmmati kardinad hoolega ette, et sees toimuv välja ei paistaks.

Läbiotsimist alustati raamatukappidest: raamatud laoti põrandale hunnikusse ja vaadati ükshaaval põhjalikult läbi. Siis võeti käsi- le muud asjad; iga eset katsuti ja kombiti hoolikalt, või harutati mõni õmblus lahti. Üks noor MGB-lane oli eriti püüdlük, ta keeras pinnid pesata välja, kravis laualambid lahti, uuris köögis teekannude ja pottide sisu.

Hommik jõudis kätte, helises telefon. Meid keelati vastamast. Alampolkovnik võttis toru ja ütles: teda ei ole kodus.

Lõuna ajaks oli Markiši arhiiv veel läbi vaatamata. Alampolkovnik laskis kaaslased vabaks ja jäi oma abiliseaga kahekesi, kõndides toast tuppa ning jätkates millegi otsimist. Lõpuks avastas ta kohvri vanade paberitega vannitoa ülakapis. Seal olid säilitatud 1. kirjanike kongressi materjalid, mida me Markišiga ei olnud korrastada jõudnud.

Kui alampolkovnik leidis nende hulgast Karl Radeki ettekande, pani ta selle rõõmsalt kõrvale koos fragmendiga Markiši luuletusest «Mihhoelsile — igavene valgus» B. Paster-naki tõlkes ja Markiši kirja koopiaga, mis puudutas endise volgasakslaste vabariigi loovutamist juutidele.⁹ Need kolm dokumenti eraldati teistest.

Kella ühe paiku läksid laiali tuttavad, kes olid vahepeal meid vaatama tulnud ja «hiirelõksu» sattunud. Jäime üksi: lapsed, mu ema ja mina. Kodus valitses korralagedus. Heitsime magama, voodeid üles tegemata ja

riideid seljast võtmata. Esimest korda üle hulga aja magasin nagu kott: piinav arreteerimise ootamine oli läbi. Juhtus see, mis pidi paratamatult juhtuma, meil polnud millegi üle imestada.

Varahommikul helises telefon. Helistas Roza Peressõpkina. Simon võttis vastu. «Sima,» küsis Roza, «kas isa on kodus?» — «Ei, isa ei ole kodus, aga ema on siin,» vastas Simon. «Selge,» ütles Roza ja pani toru hargi- le.

Telefon oli meid kõiki üles äratanud, kuid jäime voodisse: ei olnud jõudu üles tõusta, midagi ette võtta, midagi teha ses hirmsas ja tühjas elus.

«Ema!» ütlesin ma. «Ema, keerame gaasi lahti, mürgitame ennast ära.»

Ema ei jõudnud veel vastata, kui väike David jooksis mu voodi poole. Ta nägu oli valge kui kriit.

«Ema!» sosistas ta vaevaliselt. «Ema, ma tahan elada!»

«Kuulsid?» ütles ema. «See on sulle vastus!»

Paari päeva pärast läksin Kuznetski Mos- tile, MGB vastuvõturuumi. Seal oli palju minusuguseid, igavene saba. Luugi taga istus sõnaahear major.

«Teateid ei ole,» ütles major, kui minu järjekord kätte jõudis. «Juurdlus käib.»

«Kas pakki võib saata?»

«Ei või.»

«Aga raha?»

«Pöörduge Lefortovo vangla poole.»

Lefortovo vangla on lausa linn linnas. Kõrge kivimüüri taga sünged telliskivihoo- ned. Jälle informatsiooniluuks, jälle saba.

Sabas seistes kuulis igasugu kuulujutte. Neid räägiti ringi piiludes ja sosinal, kõik nad keerlesid kõrge kivimüüri ees eraldatud omaste ümber. Räägiti hirmsast Lubjankast, veel hirmsamast Suhhanovka vanglast Mosk- va lähikonnas, kus tihti piinati inimesi sur- nuks...

Üks kord kuus lubati saata väike raha- summa. Selle summa võis jagada neljaks võrdseks osaks ja saata kord nädalas. Ot- sustasin, et teengi nii, siis saab Markiš mi- nust sagedamini kuulda... Nõukogude ini- mese naiivsus on põhjatu, nõukogude võimu salakavalus ja alatus on aga piiritu. Tolla ei osanud ma veel ette kujutada, et Markiši- le võidakse raha üldse mitte edasi anda. Major infoluugi taga ulatas mulle kausta — allkiri selle kohta, et olen raha ära andnud. Isegi kviitungeid kirjutati raha vastuvõtmise kohta. Alles pärast Markiši rehabiliteerimist, 1955. a lõpul, tagastasi «ausad» nõukogu- de «organid» täielikult rahasumma, mille olin umbes nelja aasta jooksul Markišile saatnud,

⁹ Volga Sakslaste ANSV likvideeriti 1941.

senikaua kui kestis juurdlus Juudi Antifašistliku Komitee asjas.¹⁰

Paar päeva pärast Markiši arreteerimist tuli täiesti ootamatult meile külla üks vana-maid juudi kirjanikke David Vendrov. Tolal oli ta juba tublisti üle seitsmekümne, kuid selleski soliidses eas oli ta säilitanud huumorimeele ja kaine, pisut sapise mõttelaadi.

«Kuidas te küll riskisite meie poole tulla?» küsisin Vendrovilt, kui olime teineteist vaikides emmanud.

«Mulle soovitati seda mitte teha,» muigas Vendrov kibedalt. «Aga muide, ma pole enam ammu nooruk. Arvestasin, et halvimal juhul arreteeritakse mind paar päeva varem.»

Tõepoolest, varsti Vendrov arreteeritigi ja ta pääses õudsest Vladimiri vanglast välja alles kuue aasta pärast, 1954. a lõpul.

Peagi pärast Markiši vahistamist likvideerisid võimud Kirjanike Liidu juudi sektiiooni. Ametlik sulgemine usaldati juut Aleksandr Bezõmenskile¹¹, «komsomoliluuletajale,» kelle kohta aastaid hiljem ilmus epigramm: «Voločõ döbom, zubõ tortškom, starõi mudak s komsomolskim znatškom» (juuksed püsti, hambad irevil, vana perse komsomolimär-giga).

Bezõmenski kutsus kokku vabadusse jäänud juudi kirjanikud ja teatas neile, et nende sektiiooni «on kuhjunud» rahvavaenlasi ja isamaareetureid ja seetõttu otsustatud sektiioon kinni panna. Kahjuks leidis kokkutulnute hulgas ka sääraseid, kes selle otsuse vaimustusega «heaks kiitsid».

Juudi kirjanduse hävitamise näitemäng pidi korduma paar päeva hiljem, «pidulikumas» olukorras, s.o Moskva kirjanike üldkoosolekul. Seekord loovutasid «juhtivad seltsimehed» «eeslaulja» rolli luuletaja Aron Kušnirovile¹². Õnnetu Kušnirov, kes tajus oma rolli väga hästi, sokutati lavale lausa vägisi. Kuid

mikrofoni juurde jõudes ei lausunud Kušnirov ühtegi sõna, vaid puhkes nutma. Ta viidi ära.

Pärast sellist «lääbikukkumist» oli Kušnirovi arreteerimine vältimatu ja üksnes veel aja küsimus. Kuid saatus heitis talle armu — varsti pärast sektiiooni likvideerimist ta suri. Siis arreteeriti tema naine Ljuba, ilmselt oma mehe asemel.

Elasime nagu pidalitõbiste koloonias, eilsed sõbrad vältisid meid. Aga sugugi mitte kõik.

Kord juhtusin tänaval kokku Vsevolod Ivanoviga.¹³ Häda oli mind õpetanud: tegin näo, justkui ma ei märkaks teda. Läksin temast ruttu mööda ja ei uskunud oma kõrvu, kui kuulsin: «Ester!» Ivanov jõudis mulle järele.

«Miks te minu eest põgenete?»

Seletasin talle, et ei taha teda ebamugavasse olukorda asetada. Ta muigas kibedalt: «Ilmaaegu mõtlete kõigist ühtemoodi halvasti. Siis on üldse võimatu elada. Teate mis, võtke lapsed kaasa ja tulge meile, või ka suvilasse. Eks?»

Nõustusin tänades, kuid ei sõandanud siiski Vsevolodi kodanikuvaprust ära kasutada.

1952. a lõpuks hakkas ring meie ümber koomale tõmbuma. Ööl vastu 5. detsembrit arreteeriti kirjanik Nohum Levini naine, kirjanik Persovi naine ja Moskva Riikliku Juudi Teatri endise direktori Rabensi naine. Mulle oli teada kommunistide armastus tähtpäevaeelsete arreteerimiste vastu, sellepärast läksin külla ühele lapsepõlvesõbrannale, kes veel minuga läbi käis, istusin tema juures peaaegu koidikuni: tol ajal tuldi järele tavaliselt öösiti ja ma haarasin naiviselt kinni võimalusest veel üks päev vabadust võita.

Koju minnes märkasin meie valgustatud akna taga ema siluetti, ta ootas mind. Mõistsin ta käelligutust valesti ja mõtlesin, et ongi mulle järele tulnud; kiirustasin minema, kuhu jalad viisid, ega andnud endale aru, et niisugune põgenemine on mõttetu. Paar tundi hiljem pöördusin ikkagi koju tagasi — veel ei olnud mind otsitud.

16. detsembril kell 10 hommikul kutsuti Simon MGB rajooniosakonda. Koju jõudis ta hilja õhtul. Temalt oli võetud allkiri Moskvasse jäämise kohta. Minul oli käsk ilmuda samasse asutusse kell kümme õhtul.

Simon jutustas, et oli märganud uurija laual blanketti: «Ankeet isamaareeturi perekonnaliikme kohta». Ja pojaga koos mõtlesime ühest ning samast: paar aastat varem taaskehtestati Nõukogude Liidus «töötajate

¹³ Vsevolod Ivanov (1895—1963), üks huvitava-maid 1920.—30. a-te vene proosakirjanikke: kuulunud «Serapioni vendade» rühmitusse. Eesti k-s on ilmunud jutuvalimik «Niidermaad» (LR 1975).

¹⁰ Juudi Antifašistlik Komitee loodi II maailmasõja ajal N. Liidus elavate juudi päritolu kultuuri- ja ühiskonnategelaste poolt. Komiteed kasutati selleks, et USA jt maade juudiorganisatsioonide kaudu hankida N. Liidule majandusabi ning teha antinatsistlikku ja nõukogude propagandat. 1943 sooritasid S. Mihhoels ja I. Fefer sel eesmärgil väga eduka turnee USAsse. 1944 pöördus komitee Stalini poole palvega luua pärast krimmitatartlaste küüditamist tühjenenud Krimmis Juudi ANSV, mis hiljem tõlgendati sionistliku riigi loomise kateks. 1948 komitee liikmed arreteeriti ja 1952 lasti maha.

¹¹ Aleksandr Bezõmenski (1898—1973), vene luuletaja, 1920. a-te komsomolipoet.

¹² Aron Kušnirov (1890—1949), juudi luuletaja, juudi «proletaarse kirjanduse» organisatooreid: ms tõlkinud juudi keelde «Loo Igori sõjaretkest».

nõudel»... «isamaareeturitele» surmanuht-
ls...

Harimatu MGB ohvitser Muhhin küsitles
mind õhtul kella kümnest kuni kella kolme-
ni öösel, hiljem võttis mult allkirja paigale-
jäämise kohta, nagu Simoniltki.

«Milleks seda,» küsisin temalt.

«Teie enda huvides,» seletas Muhhin, «ja
teie mehe huvides. Võib-olla läheb vaja uusi
andmeid tema kohta, siis saab teid kätte
ja teid kutsutakse välja.»

Nagu alati MGB valetas ja pelgas:
1952. a detsembriks olid Markiš ja tema sõb-
rad juba 4 kuud tapetud...

1952. a 13. detsembril saime ajalehest
lugeda, et «väsimatud ja vaprad julgeoleku-
organid» on paljastanud sionistlikest agenti-
dest arstide ja Ameerika imperialistide van-
denõu. «Agentide» hulgas olid juudid valda-
vas enamuses. Hiljem kuulsin eri isikutelt, et
oli arreteeritud ka palju mittejuute, avalda-
miseks aga valiti vaid teatud ees- ja pere-
konnanimesid. Vandenõu juhiks ning vahen-
dajaks vandeseltslaste ja nende välismaiste
käsutajate vahel oli «tuntud juudi kodanlik
natsionalist Mihhoels». Et Mihhoels oli sur-
matud juba viis aastat enne nimetatud teadet,
seda muidugimõista ei mainitud.

Saime aru, et meie lõpp on päevade küsi-
mus. Meie allkiri paigalejäämise kohta kuulus
faktide hulka, mis ei jätnud selles kahtlust:
kuu varem leidis aset Slanski jt varjamatult
juudivastase iseloomuga protsess Prahast,
kuu hiljem juudi arstide protsess.¹⁴

Müüsin maha kõik, mis müüa andis: raha
ei jätkunud soojade riiete ja vajalike ravimite
ostmiseks. Müüsin ära ka üht-teist Markiši
arreteerimisel kinnipitseeeritud asjadest —
mingit valikut mul ju ei olnud.

Kutumata külalisi ootasime öösiti, sellepä-
rast püüdsime Simoniga koju jõuda võimalik-
ult hilja, koidu ajal. Noorema poja Davidi
saatsin varjupaika otsima Bakuusse sugu-
laste juurde. Kuid see teda ei päästnud:
pärast meie vahistamist leidis MGB ta ruttu
üles.

Meie aimused ei pidanud paika: mitte öösel
ei tulnud meile järele!

¹⁴ Stalinil oli valmis stsenaarium ka järgmisteks
sammudeks: 1. kohus juudi arstide üle koos
«süü täieliku omaksvõtmisega»; 2. surmanuhtluse
avalik täideviimine (poomise läbi); 3. julgeoleku
poolt inspireeritud juudidpogrommid kogu riigis;
4. juudi päritolu kuulsad kultuuritegelased pöördu-
vad Stalini poole palvega kaitsta juute pogromide
eest ning lubada neil lahkuda suurematest
linnadest; 5. juutide massiline küüditamine «nende
enese palvel» N. Liidu idapiirkondadesse (vt
M. Geller, A. Nekritš, Utopija i vlasti.
Istorija Sovetskogo Sojuza s 1917 goda do naših
dnei. London, 1989, 558—559).

Pärast Stalini surma lubati 1954. a hilissu-
vel meie perel ja ka Bergelsoni, Gofštei-
ni,¹⁵ Kvitko, Feferi, Zuskini ja teiste juudi
kultuuritegelaste peredel tagasi tulla Kasahs-
tanist, kuhu olime kümneks aastaks välja
saadetud. Aga ka aasta pärast tagasitulekut
ei teadnud me veel midagi oma meeste
saatusest. NSVL-i Sõjaväe Prokuratuuri vas-
tuvõturuumi igapäevane külastamine ei and-
nud rõõmustavaid uudiseid.

25. novembril 1955. a Perets Markiši
60. sünnipäeval tulid meie laostatud ja tüh-
jenedud majas kokku vähesed sõbrad. Tulid
Nistori¹⁶, Dobrušini, Nusinovi lesed: Nistor ja
Dobrušin olid surnud laagraridel, Nusinov
aga «läbikuulamisel», ta ei pidanud «juurdlus-
meetodite» vastu. Õnnelikuks erandiks oli
Mari Galkina, Samuil Galkini¹⁷ naine. Ta tead-
dis, et Samuil on elus, mõistetud 10 aastaks
laagritööle, et ta kriminaalasja uuritakse ja
et varsti peaks ta koju pääsema. Keset ühist
vaikust tõstis Simon toosti isa auks, nentides,
et ei tea, kas peaks jooma Markiši terviseks
või mälestuseks.

Kuid kolm päeva hiljem kutsuti meid äkit-
selt NSVL Ülemkohtu Sõjaväekolleeegiumi.

Kogunesime vastuvõturuumi ja olime kõi-
gele vaatamata siiski üsna lootusrikkad. Tsi-
pele Bergelson ja Eda Zuskina, Beti Kvitko
ja Rahlil Fefer, Solomon Lozovski naine,
Hiena Šemiliovitš ja Maria Juzefovitš. Ühtlasi
ka Lina Štern¹⁸, ainuke ellujäänu Juudi Anti-
fašistliku Komitee protsessil süüdimõistetute
hulgas, kes oli olnud väljasaatmisel Kasahs-
tanis ja nüüd koos meiega oma rehabilitee-
rimist ootas.

Piinnavalt pikk ootamine — kuni lõpuks
kutsutakse esimesena sisse Tsipa Bergelson.
Vaikides, hinge kinni pidades ootame tema
tagasitulekut. Minutid tunduvad igavikuna.
Lõpuks ilmub trepil nähtavale Tsipa tüse-
davõitu figuur. Me ei näe tema nägu, kuid
ebakindel samm reedab eksimatult hingesei-
sundit. Tormame talle vastu ja ootame, et ta
ütleks kas või ühe sõna. Vaikus on nii pinev,
et on kuulda südamelööke.

«Lasti maha,» lausub Tsipa.

Käed külmetavad, veri tardub soontes.

¹⁵ David Gofštein (1889 — 12. VIII 1952),
juudi luuletaja.

¹⁶ Nistor (õieti: Pinjos Kaganovitš; 1884—1950),
juudi kirjanik, sajandi algul lähenes modernismile;
1922. a-st Berliinis. 1925 pöördus tagasi N. Liitu.

¹⁷ Samuil Galkin (1897—1960), juudi luuletaja ja
näitekirjanik.

¹⁸ Lina Štern (1878—1968), füsioloog, akadeemik;
pärit Liepajast, 1903—25 õppis ja töötas Genfis,
hiljem sõitis elama N. Liitu.

Mida ütelda, kust leida lohutussõnu. Kuid Tsiipele leiab neid meie jaoks:

«Ärge muretsge, teile antakse teistsugune vastus!»

Me ei ole veel toibunud, ei taipa veel midagi, kui juba kutsutakse sisse Eda Zuskina, endise Moskva Juudi Riikliku Teatri näitlejanna.

Eda läheb ja vaatab meeleheitlikult meie poole. Ta kaunid sinised silmad hüüaksid nagu appi.

Lühike äraolek — ja Eda tuleb tagasi. Pole kahtlust, vastus on sama.

«Lasti maha,» ütleb Eda.

Lõpuks jõuab järg minu kätte. Kõnnin mööda pikki koridore, üks ohvitser saadab mind.

Kindral Borissoglebski kabinet. Ta tõuseb laua tagant püsti, tuleb mulle vastu. Rõhutatult ja ettekavatsetult viisakas. Viimased lootuskiired kustuvad, kui kindral lausub:

«Kas te aimate, milleks me teid kutsusime?»

Mul on hirm, kuid ma aiman. Jah, aiman, kuid olen vait. Ma pean kuulma kõik, kuni viimse detailini.

«Ei,» ütlen, «ma ei mõista midagi, ootan teie seletust, kus on minu mees.»

Ja samad kohutavad sõnad, mis on kõlanud täna siin kabinetis juba mitu korda, ähvardavad mul südame seisma panna.

«Uute ilmsiks tulnud asjaolude kohaselt on teie mehe süütus tõestatud ja ta on postuum-selt rehabiliteeritud,» ütleb kindral.

«Postuum-selt,» kordan tema järel. «Kuidas võis juhtuda, et lasti maha süütu inimene?» lausun vaevukuuldavalt, tardunud huultega.

«Rahvavaenlased tapsid teie mehe,» ütles kindral süüdistaval toonil, otsekuul ennast õigustades.

«Rahvavaenlased tapsid rahvareeturi — ma ikkagi ei mõista...» ja ma ründan teda küsimustega: millal see juhtus, õelge mulle kuupäev, kuu, aasta...

Kindral ei katsugi enam oma pahameelt varjata, ta lausub peaaegu vihaseks:

«Mis tähtsust sel on, millal. Arvatavati 1952. aastal, umbes augustis.»

«Ei,» ütlen ma, «mitte umbmäärast aega ei taha ma teada. Kas meil, tema naisel ja lastel nagu kõigil leskedel ning orbudel maailmas pole õigust hukkamise päeval leinata armastatud inimest?»

Siis kindral helistab, kutse peale ilmub ohvitser, kaasas õhuke kaust, mille kaanel on kiri: Markiš Perets Davidovitš. Kindral avab kausta, vaatab sisse ja teatab:

«Teie mees lasti maha 12. augustil 1952. aastal.» Ja ta ulatab mulle klaasi vett.

Ma ei võtnud lonksugi sellest klaasist ega minestanud, oli ainult tahtmine lahkuda siit

kabinetist võimalikult kiiresti, võimalikult kiiresti eemale kindrali silmadest, võimalikult kiiresti jõuda sõbrannade hulka, kes ootasid mind all trepi juures.

«Lasti maha 12. augustil 1952. aastal,» vastasin nende sõnatule küsimusele.

Igäühel meist valendas käes tõend mehe postuumse rehabiliteerimise kohta.

Paari päeva pärast saadeti kõigile meile — nüüd juba leskedele abikaasa surmatunnistus. Kõik nad olid leidnud oma lõpu samal päeval — 12. augustil 1952. aastal ning sama haiguse — «südame puudulikkuse» läbi.

Vastuvõturuumis ütles mulle Lina Štern:

«Astuge minu poolt läbi, ma tahan teile üht-teist jutustada.»

Läksin tema poole koos lastega. Sain aru, et jutt tuleb Markišist.

Lina Štern on väljapaistev teadlane, füsioloog, tulnud 30ndate aastate lõpul välismaalt Venemaale: ilmselt oli ta uskunud kommunistliku propagandat ja otsustanud oma teadmiste ja kogemustega aidata «võitnud proletariaati». 1949. aasta alguses tuldi talle järele ja teatati, et riikliku julgeoleku minister kutsub teda «vestlusele».

Vaevalt astunud üle minister Abakumovi kabineti läve, pistis too karjuma:

«Meil on kõik teada! Tunnistage kõik üles! Te olete sionist, tahtsite eraldada Krimmi Venemaast ja luua seal juudi riiki!»

«Ma kuulen seda esimest korda,» ütles Lina Štern tugeva juudi aktsendiga.

«Ah sa vana libul!» räuskas Abakumov.

«Siis nii vestleb minister akadeemikuga,» ütles Lina Štern ja raputas kibestunud pead.

Enne 1954. aasta maikuud ei näinud Lina Štern kedagi meie omadest, välja arvatud Itsik Fefer, kellega tal oli vastastamine.

«Noh, Lina Solomonovna, tunnistage üles,» ütles Fefer, «te olite ju meie põrandaaluse sionistliku organisatsiooni liige!»

«Millest te räägite?» imestas Lina Štern.

«Mis organisatsioon?»

«Tunnistage, tunnistage üles,» kordas Fefer lootusetult.

1952. aasta mais algas kinnine protsess, õigemini selle karikatuur. Süüalused toodi ülemkohtu hoonesse, seal toimus sõjatribunali istung. Kaitsjaid loomulikult polnudki. «Kohutuprotsess» kestis peaaegu kaks ja pool kuud.

Lina Štern on näinud verist Šemiliovitši, poolhullu Zuskinit, pödurat vanakest Bergelsoni. Nägi ka Markišit.

Mitte keegi süüalustest peale ühe — Feferi — ei tunnistanud ennast süüdi. Oma viimases sõnas nimetas välisministri endine asetäitja Solomon Lozovski Feferit «süüdistuse tunnistajaks».

Lina Štern rääkis meile, et Markiš pidas seal ereda, plahvatusliku kõne. Teda ei katkestatud, sest kuulajad olid üksnes kohtunikud ja süüalused. Kohtunikud olid aga kindlad, et keegi ei saa kunagi teada, millest Markiš kõneles. Lõpetuseks süüdistas ta oma timukaid ja nende tagantkihutajaid vapustava jõuga.

Markiši kõne üksikasju ei suutnud Lina Štern meenutada, ta mäletas ainult, et see polnud süüaluse, vaid süüdistaja kõne.

Möödus mitu kuud. Ja ükskord heliseb meie korteris telefon.

«Siin KGB rahandusosakond. Oleme teile natuke võlgu.»

«Võlgu? Mulle ju tagastati mehele saadetud raha.»

«Ei, asi pole selles. Me peame teile maksma hambakroonide eest.»

«Mis hambakroonide eest?»

«Kuldsete hambakroonide eest.»

Karjatasin suure häälega. Telefonitoru kõikes ja rappus juhtme otsas, ja surma raamatupidaja hääl pinises membraanis edasi.

Iga kord, kui kuulen või loen, et parem oleks juba kogu see õudus mälust kustutada, vasardab mul teadvuses: hambad!

* * *

Minu mälestused, kogu mu elu on vaid Perets Markiši elu ja tema kirjutamata jäänud mälestuste tuletised. Kogu mu elu, nii enne seda, kui ta 27. jaanuari ööl 1949. aastal ära viidi, kui ka pärast seda. Kuni käesoleva hetkeni välja, mil ma neid ridu kirjutan siin, uues majas oma muistsel kodumaal, ja kuni hetkeni, mis jääb minu viimaseks hetkeks.

Markiš armastas oma rahvast, nagu armastatakse rohkearvulist ja kirevat suguvõsa, rõõmustades hea üle ja olles leppimatu halva suhtes, ning ta vajas seda suguvõsa iga päev, iga tund, sest see oli andnud talle kõik — mõistuse, tunded, huumorimeele,

au ja väärikuse, samuti hea ja kurja mõõdupuu. Ja nii nagu on võimatu andeks anda mõrvarile, kes on otsustanud hävitada sinu pere, nii nagu Markiš ei saanud unustada fašismi ohvriks langenud kuut miljonit juuti, nii ei oleks ta ka andestanud oma mõrtsukate järglastele.

Võinuks ta üles tõusta tuhest, mille timukad paiskasid tulde rohkem kui veerand sajandit tagasi, ta oleks lahkunud Venemaalt alatiseks, ükskõik kui raske või kibe see lahkumine talle ka poleks olnud. Just sellepärast olen mina nüüd Iisraelis, mitte tema asemel, vaid temaga koos.

Mainisin, et lahkumine oleks olnud raske ja masendav. Kogu oma hinge jõuga, ääretu õrnusega oli Markiš juudi diasporaa kultuuris kiindunud, ta uskus selle elujõulisusse, vene juutluse tulevikku. Ta ei ülistanud nõukogude võimu mitte omakasupüüdlikkusest ega hetkevajadusest, vaid sügavas veendumuses, et see võim on vabastanud tema rahva, lõhkunud geto seinad uue, vaba õitsengu ja kõrge lennu nimel. Siit pärinebki Markiši revolutsiooniline mässulisus ning tema paatos. Markiš eksis. Selle eksimuse eest maksis ta oma vere ja laialipritsinud ajuga keldri seintel, kus ta maha lasti. Kuid seegi ei lunasta tema eksimust. Kui tuhk võiks ellu ärgata, oleks Markiš seal, kus õitseb ja kasvab juudi tüve noor võra — Iisraelis. Mina valisin Iisraeli ja ma olen kindel, et ta kiidab mu otsuse heaks: «Õige, Firka, tubli.»

Markiši ja tema kaaslaste surm polnud juhuslik. Mõrtsukad arvasid, et sellest saab alguse Venemaa juutluse füüsiline ja vaimne häving. 1949.—1952. aasta pogromm oli meie resoluutse (kurvalt resoluutse, luban endale veel kord öelda) hüvastijätu, minevikuga hüvastijätu tugevamaid ajendeid.

Nende juudi märtrite elu ja surm on meie tänase lahkumisloo eraldamatu osa.

Vene keelest tõlkinud Anna Verschik

HASSO KRULL

JAAN KAPLINSKI: TEINE JA PÖÖRATAV AEG II

Kerkib küsimus, kas on Kaplinski seda universalismi/pluralismi antinoomiat ka ise kuidagi lahendada püüdnud. Ühest paari aastat vanusest «Vikerkaarest» leiamegi programmilise kirjapaneku «Tõde on suurem kui meie»⁵ (taas «meie!»), kus Kaplinski selgitab oma vahekorda «tõe» mõistega. Viimane on teatavasti dialektilise samasuse-ökonoomia keskne instants. Loeme siit kõigepealt tõe ühtsuse ja üldmõistetavuse teesi: «Kui eitame seda, et tõde on meile ühine ja avatud, eitame tahes-tahtmata ka inimkonda ja inimsust. Igal põlvkonnal, igal rahvusel, rassil ja klassil on siis oma tõde...» Veidi edasi aga sellesama eitamist: «See, et tõde on meile avatud ja ühine, ei tähenda aga, et tõde oleks üksainus. Et kellegi tõde olekski Tõde ise. Tegelikult ei tea keegi tõest piisavalt palju, et lõplikult oma tões kindel olla. Tõde on meist väga palju suurem.» Kuidas on need kaks postulaati ühendatavad? Aga seeläbi, et Kaplinski eitab tõde kui teatava dialektilise protsessi saadust, kui samasust, mille juurde pärast teisega kokkupõrkamist, tema lahustamist ja endassesulatamist alati tagasi pöörduakse. Kaplinski tõde jääb subjektist (põhiliselt) väljapoole, see tõde ei ole interioriseeritav. Ka subjekti seesmine tõde ei ole niisugusel juhul enam taandatav millekski objektiivsemaks, vaid, vastupidi, jääb väljaspoolse ja «suurema» tõega algupäraselt samale tasandile, st ongi tegelikult juba teatavas mõttes väljaspoolne ega võimaldagi enam mingit kaugemaleminevat eitamis- ja sisestamistööd. «Väiksema» ehk subjektiivse tõe ja tolle «suurema» tõe ainsaks tegelikuks erinevuseks jääb, et üksnes toda «väiksemat» saab formuleerida ka positiivselt. Kuid tolle positiivse subjektiivsuse edasiseks (lõplikuks?) kriteeriumiks jääb ikkagi «suurem», mitte-seesmine tõde: niisiis jällegi negatiivne jaatus, veidi teisiti asetatuna. Sedastagem, et oleme siin leidnud kaplinskiliku anti-dialektika kõige olulisema, põhjendava koos- ja vastasseisu.

Selline «väikese» ja «suure» tõe taandatav dissümmeetriline osadus dekonstrueeribki algupäraselt kõik dialektiliseks liikumiseks nõutavad konfliktid opositsioonid, nagu

vaim/keha, üldine/üksik jne. Sellises mõtte-maailmas toimiva «mina» jaoks saab olemise tingimuseks suhe kellegi teise, millegi muuga: kusjuures minu olemine on seda tõelisem ja tõesem, mida enam ma tunnen end millegi või kellegi suhtes toimivat kui teine ja mida vähem kui «mina». Sest «suurem» tõde on teine. Tõe tunnuseks ongi esmajärjekorras just see, et ta on teine, mitte-mina.

Sellisele tõekäsitlusele käib küll risti vastu (noorel) Kaplinskil kohati esinev eristus oma/võõra, loomuliku/kunstliku⁶ jne vahel. Mõõngem, et «oma» ja «loomuliku» jaatus on Kaplinskil täos ka dialektilise teise-eituse idu. Erinevust ületama ta siiski kusagil ei tõtta, ega lähe ka mitte nietzsche-likku teed (et maske kantakse tõeliselt, tuleb neid jaatada kui ehtsaid).

Võime niisiis lugeda kaplinskilikule tõe le iseloomulikuks, et ta kui absoluutselt väljaspoolne on põhimõtteliselt omandatamatu: tõde ei saa vallata mitte mingisugune subjekt ega isegi mitte hegellik «absoluutne vaim». Siit edasi kerkib küsimus, mis võiks üldse olla humanistliku valgustustegevuse sihiks, kui kogu tõde päevavalgele tuua polegi võimalik? Millist rada pidi peab siis kulgema inimese emantsipatsioon?

Sest kui tunnustada mingit ajaloolist arengut, olgu või «tagasi loomulikkuse» suunas, peab ikkagi eeldama ka tõe lõpliku ilmsikstuleku võimalust. Ja humanism kaotaks mõtte, kui ta eitaks ajaloolist arengut. Korra on sellele antinoomiale juba tähelepanu juhtinud Linnar Priimägi, kujutades asja seisu mütoloogilise ja ajaloolise teadvuse vastuoluna ning jõudes järeldusele, et Kaplinski on teinud katset «anda mütoloogilisele teadvusele ka mingi eneseteadvus, st teadmine enese kohta, ning iseteadvus, st enesena oleku

⁵ loomulikkuse-mõiste taust on Kaplinskil muide ootuspäraselt täiesti rousseauistlik: «Esimene eurooplase kultuurikõrkuse vastu astunu oli šveitslane Rousseau, kes julges väita, et metslased (vähemalt need, kes pole Euroopa ekspansionist rikutud) elavad paremini, õigemini meist. Rousseau ja tema järglaste mõõdupuuks kultuuride hindamisel oli loomulikkus, selle mõõdupuu kasutamise taga usk, et on tõesti olemas mingi inimese loomulik, temale kõige parem, sobivam olek.» («Etnopoetika», 1972, levinud käsikirjas.)

⁵ «Vikerkaar» 1989, nr 3, lk 94.

julgus ja väärikus»⁷. Siinkirjutaja on siiski seisukohal, et Priimäe hegeliaanlik interpretatsioon ei võta arvesse mõnesid Kaplinski humanismi erijooni (sealhulgas tõekäsitust). Seepärast pakume järgnevalt teistsuguse tõlgenduse.

1982. aastal on Jacques Derrida ühes ettekandes analüüsinud igasuguse valgustusliku filosoofia loomumomast seotust judaistlik-kristliku apokalüpsise-müüdiga. Algüparaselt oli kreeka keelne *apokalypsis* tõlkevasteks mõnede tuletistele heebrea verbist *gala*, mis tähendab millegi nähtavaletoomist, paljastamist, katvast loorist vabastamist (iseäranis suguelundite puhul⁸). Kõige olulisem apokalüpsise-müüt meie kultuurkonnas on mõistagi müüt Messia tulekust ja viimsepäevakohtust (see on sõna tähendustki vastavalt moonutanud). Apokalüpsise-müüt on tingimatu eeldus, et võidakse jõuda ajaloolise arengu kontseptsioonini. Derrida arvates on apokalüpsise-müüdist tingitud kogu valgustusliku filosoofia demüstitiseeriv karakter, alates Kantist kuni tänapäevase dekonstruktsioonini. «Tõde ise ongi lõpp, ettemääratus, ja kui paljastatakse tõde, on see lõpu saabumine. Tõde on lõpp ja viimse kohtumõistmise käik. Tõde struktuur on siin apokalüptiline.»⁹ Kui võtta ajaloolise arengu kontseptsioonilt ta apokalüptilised jooned, kaotab ta igasuguse valgustuslikkuse ja muutub nihilistlikuks, seega igal juhul ka antihumanistlikuks. Viimast aga ei saaks humanismi taotleval Kaplinski endale lubada. Vaadakesem siis, missugune suhe Kaplinskil on apokalüpsise-müüdiga.

Mingeid esseistlikke kirjutisi, kus Kaplinski pikemalt arutaks maailmalõpu või viimsepäevakohtu teemat, teadaolevalt ei ole. Kui loeme tema varasemat luulet, paistab seal apokalüptilist meeleolu ilmuvat üsna tihti, kuid otseselt sellekohaseid lausungeid märkame harva. On luuletus «Kreedo», mis lõpeb: «kirikud salgavad üksteist ära/ enne kui kukk laulab kolmat korda/ kõrbed unustavad oma nime/ ja värisedes kummardavad mäed/ selle ette kes ütleb viimase sõna» (11)¹⁰. Evangeelne ülestõusmismüüt on intertekstiks luuletusele «Ainult kaasa

minna, ainult kaasa minna» («sinna kus punased ja kollased moonid malevate kaupade tõusevad surnuist» jne (81). Müüdisarnase struktuuriga on «Üks kuningas oli kord maata», mis lõpeb lunastuslikult «ja meie teame et nõnda/ on kuningas maaga üks» (80). Ilmutuse-müüdile näivad viitavat sellised luuletustelõpud nagu «urbades tüdruku poja/ sõnad korraga kõik» (84, varem muide oli «puusepa poja»), «ja voolab endast nagu astjast vesi/ ja pääseb nimetuna läbi kohtu» (87), «et oled sama armunud ja puhas/ kui astud viimse astumata sammu» (88), «kord me ju tuleme tagasi/ kord me ju tuleme kõik» (102). On aga veel palju muid pöördumatule muutusele (või selle ootusele) viitavaid löike, nagu «kolust sisse teistele järgi/ kõik kaob ära ja mürin jääb järgi» (48), või «nagu päikesepaiste/ milles korraga/ muutub/ terve maailm// mõnikord/ pöördumatult/ päriselt» (181).

Teatav vastuolu «müütilise» ja «ajaloolise» teadvuse vahel siin ju peitub, sest mitmed luuletused esitavad ühtaegu tõe tagasipöördumatu ilmsikstuleku ja looduse ringkäigu lõputu kestvuse ideed. Täiesti teadlikult rakendab seda vastandust nt «Ainult kaasa minna» (81). Võiks postuleerida, et Kaplinski rakendab apokalüptilist struktuuri vihu: tõeks, mida ilmutatakse, ongi looduse igavene ringkäik ise! Mõnel juhul näibki nõnda olevat. (Sel juhul oleks meil tegemist jällegi negatiivse jaatuse ühe vormiga.) Siiski paistab meile, et leidub ka veel teine, võib-olla küll esmapilgul vähem veenvalt mõjuv seletus. Võtme selleks leiame luuletuse «Ja need varjud» teisest pooltest:

*atmosfäär sina armas luiskaja seebivaht
millest me puhume jumalaid jumalad
maailmu
väsimata loomast väsimata nägemast ja
kannatamast
kust on siis käsulauad kalk kivi SINA
PEAD
DAEP ANIS mis on sees ei kehti väljas
keegi
ei käskinud armastada näha nartsissi
esimene kord kiinduda seebimullisse võru
keelde
lugeda ja kirjutada DNIS NATSAMRA
AM
seestpoolt väljapoole väljastpoolt sisse-
poolle
kuni raekoja plats on peegel
kuni peegel on raekoja plats
(99—100)*

Nopime siit kõigepealt Kaplinski omase seespoolsuse-väljaspoolsuse omavahelise pöö-

⁷ L. Priimägi, Mütoloogiast ajalooni. «Vikerkaar» 1989, nr 8, lk 91.

⁸ Iseloomulik on selle kohta nt lugu Noast, kes «jõi viina, jäi jooonuks ja ajas oma telgis enese paljaks. Aga Haam, Kaanani isa, nägi oma isa paljast ihu ja rääkis sellest oma kahele vennale õues». (Genesis, 9, 21—22.)

⁹ J. Derrida, D'un ton apocalyptique adopté naguère en philosophie. Paris, 1983, lk 69.

¹⁰ Tsaadid siin ja edaspidi valikkogust «Käo-raamat», Tallinn, 1986.

ratavuse idee. Sellele paistab aga samas tekstis sekundeerivat veel üks teine, mida otseselt välja ei öelda: igatahes on see (esimene) pööratavus kuidagi seotud asjade esmakordse või justkui-esmakordse, värskete ja vahetu kogemise võimalusega. Miks kirjutab aga Kaplinski seejuures kaks fraasi oma tekstis tagurpidi? See võiks kuidagi representeerida juba nimetatud sees- ja väljaspoolse vastastikust pööratavust. Ehk aga veel midagi muud?

Oletame siinkohal nüüd hüpoteetiliselt, et Kaplinski kirjatrilil võiks olla tõnegi tagamõte: et ta viitab veel teisele pööratavusele. Sel juhul oleks see antud luuletuses aja pööratavus, mis võimaldab niihästi teatava kogemiseni jõuda kui ka selle kogemuse juurest veel uuesti tagasi tulla, et siis jõuda sama kogemiseni taas jne. Teatav analoog leidub siin Nietzsche «igavese taastulekuga», kuid kontseptsioon on muidugi teine. Selline aja pööratavuse idee lubab integreerida nii tsüklilise kui tagasipöörduvatult lõppsihi poole kulgeva aja mudelit, sest annab võimaluse pöörduda igast ajalisest seisust alati tagasi algethe. Siin astutakse üle lapse oidipaalses arengufaasis kehtetatavast sümboolsest korrast, kus aeg määratletakse lineaarsena. Aeg saab n-ö haraliseks, mitmesuunaliseks, ega pruugi enam olla kogetav tingimata põhjuslikkusena. Ega selline ajakäsituse polegi modernistlikus kirjanduses midagi haruldast.

Lastele on Kaplinski muide kirjutanud ühe niisuguse luuletuse:

DESEKUNNIL ABUJ
DAVALUAL SAJLÄV
DESEKESAK DANEK
DAVAHOK LUGNIK jne.

Muidugi, taoliste näidetega ei tõestata veel midagi. Pakkusime pööratava aja kontseptsiooni lihtsalt võimaliku seletusvariandina,

kuidas Kaplinski ühendab tsüklilise ja apokalüptilise aja. Piisaks küll vaid autori eisõnast, et niisugune seletus kõrvale lükata.

Priimäe pakutud skeem Kaplinski tõlgendamiseks on meile küll vastuvõetamatu igal juhul. Priimägi vastandab (skeemi lihtsustavust küll mõõndes) ajaloolist teadvust mütoloogilisele nii, nagu võiks üks end teisest lihtsalt lahti rebida, nii et jäävad alles ainult «ühendavad üleminekuvormid». Sellele räägib aga vastu tõsiasi, et «ajalooline teadvus» ise on teatava judaistlik-kristliku müütilise ajakäsituse üldistus: arusaam tagasipöörduvatust ajaloolisest ajast on võrsunud apokalüptilise ilmutus-müüdi pinnast. Muidugi ei tähenda see, et arusaam ajaloost olekski lihtsalt sellele müüdi taandatud, küll aga võimaldab müütilisele alusele osutamine välja joonistada tolle ajaloolise teadvuse enese piire.

Viitasime siinse kirjutise algupoolle, et mitmed Kaplinski humanismi antinoomiad on moodsa humanismi antinoomiad üldse. Muidugi on «humanism» väga laialivalgav mõiste, kuid mille poolest erineb moodne humanism klassikalisest, peaks juba Kaplinski näitelgi küllalt ilmne olema. Huvitav oleks ehk Kaplinski vaateid kõrvutada meie sajandi vast kõige radikaalsema humanisti Jean-Paul Sartre'i ideedega (ka Sartre'il on käsitused «tõest» ja «teisest» väga intrigeerivad). Kaplinski humanismile annab küll omapärase varjundi selle mitmetine seotus ta orientalistmihuvidega. Orientaalsete suundade propaganda seostamine euroopaliku humanismi ideedega on iseenesest küllalt küsitav ettevõtmine, libe tee, kust üpris hõlpus kalduda kultuuriimperialismiga suguluses oleva domineerimisideoloogia radadele. Kaplinskiga pole seda juhtunud, kuid huvitavaid ja analüüsivaid nõudvaid probleeme leidub ses sfääris temalgi. Neid vaatleb ehk keegi kirjaniku järgmise juubeli ajal.

ELAV AJALUGU

PROHVET AHJAST (EHK ESTEET KA- FEEST) KIRJANIKKUDE KÕRTSIS OMIS ASJUS KÕRTSIESTEETIKA VASTU II

AASTA VAHETUSEL

Mind on vallanud algava aasta melankoolia.

Juba mitmendat kuud pole päikest taevas, ning isegi lund on tänaval ainult seks, et kiunuv tuul võiks teda paisata krae vahele. Juba lõuna ajal tuleb ämarus, kui väsind lind laskuden üle linna hallide katuste. Pole mingit põhjust rõõmasta, ehk nooruse optimismi ehita illusioone homsest päevast. Pole isegi lusti elada mustlase muretut elu, rändaja kunstniku ülemeelelikku elu, sest tunnend end olevat umbsen kotin, lootusega surra sellen.

Miski ei sarma enam, miski ei loo enam illusioone, oled kui reuman, läbi sügava lume mõttetult rubjaten. See pole tuhkrute talvepilvede ja vilistava tuule sünnitit melankoolia, kui vaiksen roidumusen istud siin ja istud seal, kõnnid siin ja kõnnid teisel, ilma, et teaksid omi tahtmisi ja kapriise; see pole ka kevade kärsitus ja rahutus, kui tänkja lume sulamine ja tuulispää plika naer päästnud sinust vallale igatsust kauguse ja looklevate maanteede järele; see pole ka suine laiskus, kui suu ja silmad ja kõrvad on täis päikest, — see on aja lõhestav üksindustunne ja reig mõlk terve meie kirjandusliku elu organismin.

Kui raske unenägu tinakoormana veereden läheb me elu poriseid teid, kui mägede kauged tipud säravad sama kättesaamatutena kaugustena. See on ringtee ümber enese, kus jõuad lõpuks tagasi oma melankoolia ja pessimismi juure. Isegi suurim kirjanduslik saavutus ning loomisrõõm ei sünnita veetlust — nii kinnisena ja üksikuna tunnend end selle maariba juuren, mida armastad ning mida armastavad teised, mille vabaduse eest on võideldud ning mille saatust ühendet enese saatusega. On, kui oleksid jäänud võõraks sellele maale, on, kui ei huvitaks ta enam sind. Kärbstena liimpaberil oled õppinud üksi vihkama ja su hingesse on kogunud mõrudat mürki ja sappi rohkem kui kunagi enne.

Ja istuden kesk lärtmitsevaid inimesi kafeen, ja jaluten kesk ruttavaid inimesi tänavail, ja nukralt küüruten kodun lõõmava kamina een, teed pattu ja küsid eneselt: milleks

need võitlused ja hiilgavamate võidupäevade hõiskamised vabaduse eest, kui saavutan seda, oleme unustanud oma kirjandust ja kunsti?

Kihab elu ja laevad ujuvad sadamast lahti selle merele, aga ükski meist, ükski meist ei sõida kaasa. Nii ujuvad nad mööda ulgumerd kui hirvitavad luukered, kanden oma rinnal nahku, puid, metsi, kuid jätten loova vaimu nukrutsema kaldale. Ning loov vaim muutub türidaks, närvilikuks, sallimatuks, kui rooste tungiden terve me elu organismi.

Miljonite sadu: otseku oleks avat taevas ning kulda langeks kui lund, otseku liiguksid karnevaalil ja kulda sajakas kui konfette. Miljonid, miljardid, terved koormad, rongid, laevad, aga loov vaim sureb nälga, loov vaim on sulet kitsasse kotti. Milleks siis poedi vaimustavamad isamaa hümnused? Milleks siis muretut optimism ja lootus meie kultuuri uuestisündi.

Olgem avalikud: meist kasvatatakse vaenlasi, vihkajaid, sapilisi jäljetoniste. Meie ligineme teele, mis viib oma kunsti ja rahva vihkamiselle. Ehk kas polegi meie juba jõudnud sinna? Vaadeldes ainult korra oma uuemat kirjandust lahtiste silmiga: kas pole ta kui laiali pillat kari? Kas ei domineeri üksnes viha ja intriig, kui läbipõlend närvide resultaat.

Meie kunst — Esmeralda — on viidud tänavalle.

Iga päev näen üht ja sama tänavastseeni, mis täitnud mu hinge nukruse ja ahastusega. Olen mõne kuuga kaotanud naeru ja optimisimi, olen otse vanaks ja tõsiseks jäänud. Näen jumaliku daami, kuid ma ei suuda enam armastada teda, näen vaenlase jõhkrat sigatsemist, kuid mu hing ei täitu enam viha. Olen jäänud ükskõikseks ja külmaks, kes millegi üle ei tunne enam rõõmu, keda miski ei huvita enam. Tulgu või muhelev saatan mulle keskpäeval vastu, ma ulatan talle loiult käe ja küsin kui igalt: mis linnan uudist, kuidas end tunnend? Ainult vahete vahel lööb abitusest lõkkele viha ning siis võid demonstreeri oma närvide roostet ja mürki.

Esmeralda, kaunim neidis, ja meie ühine armastus on tõllerdet tänavalle. Ta niude ümber on visat karnevaali räpased ning porised hilbud, ta pähe on kinnitet klouni kõlisevad kuljused, ta nägu on määrit odava karmiiniga, ta jalgaden on talupoja pastlad. Ning sarnasena hüpleb ta säbralt tänaval, süngen näon abitus ja ahastus. Kisavad poisikesed tõllerdavad ta ümber, visaten ta pääle kiva ja pori, aga meie läheme omast armas-

tusest rahuliku südamega mööda, heitmata pilku selle jälgi stseeni päale. Mida mõtleme meie selle juuren? — ehk ei mõtlegi midagi, küsiden ükskõikselt Esmeraldalt kui mina saatanalt: mis linnan uudist, kuidas end tunned?

Igal hommikul ärgaten ja tänavalle minnen, näen ma Esmeraldat kõlisevaten kuljusten. Juba mitmendat kuud, päevast päeva, hommikust õhtuni ja õhtust hommikuni. Ta on jäänud luiseks ning kahvatuks, ta silmad on süngistund, ta põsed muutud tuhkhallideks. Ta jumalikust ihust on järel nahaga vateerit skelett, nii õudne oman inetusen. Ta on kui naine, kes end paljastand purjus madruse armuavalduseks. Aga poisikesed hüplevad selle luukere ümber, karjunden ühtsoodu kui kriuskav grammofoon: Esmeralda, anna meile karbonaadi, anna meile suupärast, toitvat karbonaadi.

Ikka, tänava nurgal seda stseeni nähen, jään seisatama ning vaatlen kurbusega meie ühist armukest. Inimeste nälgasest ja vulgäärind karjast piirat, hüpleb ta kisaden ning käsi pilduden, aga keegi, mitte keegi ei halasta ta päale. Naerulagina saatel läheb tast mööda rahvas, aga meie ise olem jõuetud, et kiskuda teda vulgäärind massi küüsis. Meie ise — missugune häbi — hirvitame ühes massiga: nii kaugele olem jõudnud, armsad sõbrad.

Kas mäletate kevadööid, kui Esmeralda viibis meie keskel puutumatuna neitsina ning meie avaldasime talle oma armastust? Kas mäletate aegu, mil meie unistasime omast armukesest kui printsessist, põlviten ta een vaiksen joobumusen ja ekstaasin? Kuid juhtus siis, et patustin minagi ta een, ülemeelselt kallaten sappi, mõnitust ja irooniati. Kuid tunnistan, see ei sünni seepärast, et oleksin kartnud teie konkurentsi Esmeralda juuren, ei, see oli armastava noormehe hoolimatu üleannetus, mänglev vallatus, nagu see armastajate juuren nii harilik. See oli temperamendi ülevool, paradokside pildumine, mil oman joobumusen nii tihti unustid vaenlast ja pilkaside sõpra. See oli kahtlemata suurim patt mitte üksnes teie, vaid ka kaunima Esmeralda vastu.

Nii läks, nii pilluti read segi, nii muutusid vahekorrad. Nii sai sõbrast vaenlane ja vaenlasest sõber, kuni lõpuks jäid üksikuna kesk märatsejaid. Aga Esmeraldat unusteti ning ta langes ikka sügavamale, kuni leidsime teda ootamatult tänaval.

Iga asi laseb end väga hästi naerda ning mõnita, välja arvtaten aga Esmeraldat kui kunsti, naist kui iluduse kehastust ja naist kui sünnitajat. Teie ei lähe ometi lääge naeratusuga huulil kunsti kõrgemate saavutuste juure, teie ei hirvita ometi naise veetlevama ilu üle, ning teie ei mõnita ometi naist, kes

viibib voodin sünnitamisvalun. Ehk kui seda teete, siis olete üheväärsed selle seaga, keda talumees pannud sulgu, et Mihklipäevaks võtta, tappa ja süvva ehk tuvva laadale.

Ning kui see nii on, miks lubate siis Esmeraldat tantsida kõigi nende lõbuks, kel kunst on lihtne intriig ehk jälle raha teenimise objekt? Miks olete müünud oma armukeset sahkerdajaile, kes teda ehtind karnevaali kirjude nartsudega ning kõitnud ta pähe klouni kõlisevad kuljused. Ehk olem oman vastastikun materdusen sedavõrd ametin, et mingu või maakera hukka, aga sõber peab saama vaenlase palga. Nii kallame terved ämbrid vastikut solki Esmeralda kaela, säärast narri solki, mida üks teine inimene üleüldse kallama ei lähegi.

Meil ei tohi olla mingisuguseid illusioone! Meie olem ühen oman kunstiga nurka surut. Meie võime oman parema produktisiooniga välja meelita seltskonnast üksi muheluse. Meie võime elada ning hingata üksnes sest sapist ja pettumusest, mida meile iga päev nii ohtrasti sisse kallatakse. Meil ei või midagi ühist olla ei kodanlusega ega ka proletariaadiga, sest mõlemaile on meie kunst olnud vastuvõtmata. Üksi noorusen võime veel otsida tuge. Meil ei või ühtegi kokkupuute punkti olla ka vanema kirjandusliku põlvega, kelle vaimliseks edustajaks ja ergutajaks on Anton Jürgenstein, seepärast on Jürgensteini väide «Eesti Kirjandusen» (mis numbrin, seda ma ei mäleta, kuid kindel on, et kõik see «Eesti Kirjandus» on üks suur «nummer») provokatsioon, nagu oleks noorem põlv vanemast lugupidamisega hakanud kõnelema. Vanema põlve loidus ning andetus kui oppisiooni puudus ongi meid viinud omavahelisele materdamiselle. Seepärast teritage oman piigid teie kõik, kellele olem vastuvõtmatud. Et teie suu ei laulaks meil ühtki meelitus ning teie sulg omaks kord lõpuks terava pilke, ülevoolava sapi surmava humoori. Praegu olete end peitnud rebase koitund nahkadesse ning meie ei leia oman hoopidele parajat kohta. Lööd, aga löögist tõuseb üksnes tolm teie nahkades, ning avaneb muhelev nägu, huulil meelitus mesi.

Ehk mis illusioonid meil võivad olla! Kuhu jäid kõik ilusad lossid kui kirjanikkude kodud Toilan, Pühajärvel, Joalal, Raadi mõisan ja jumal seda teab, kun veel. Kui palju kirjuteti sellest ajalehin ning ajakirjun, aga lossid jäid rippuma õhku. Ah, see on ikka olnud nii, et oled linnuna lennul, ega sul pole põhjust kurvasta, kuhu paned oman pää. Laula ja soojenda oman tiibu kunsti juuren, kuni lõpetad päevi kui Liiv või kui Oks.

Ning kuhu jäid kõik need riiklised toetused, väljamaa-stipendiumid, aurahad, toetusrahad, ergutusrahad ja kõik muud rahad?

Miljardid lendavad kui konfettide sadu, kuid egas sinu suhu midagi kuku, see on jumala kindel ja jumala selge. Selleks oled laululind, kes lendab liig kõrgel, liig kõrgel maistest askeldustest ja maistest põllurammust. Nii sõidavad laevad sadamast välja, aga nad ei vii sind kunagi kaasa, sind, vangi oma kodumaa pinnal.

Isegi raskemal tsaari ajal reshiimil polnud kirjandus ja kunst sedavõrd nurka surut. Siis pääsesid meie kunstnikud Vene akadeemia ja Stiglizi kaudu väljamaale, kirjanikud aga laenude ja honorari abil, aga praegu ollakse umbens kotin, ilma et keegi julgeks kanda lootust väljamaale pääsemiseks. Nii kaugele oleme lõpuks jõudnud, kust võtta siis veel optimismi, kust võtta vaimustust kodumaa hümnidelle!

Kuid seep' se asi ongi, et meie Esmeralda võib sünnita üksi naeru, sest keegi ei pea temast lugu ning keegi ei armasta teda. Iga peatab ta juuren, näpistab ta põsest ning läheb siis naerden minema kui joodik libust. Naeravad sotsiaaldemokraadid Asutavan Kogun ning naeravad teised erakonnad, sest kunst on sarnane asi, mis ei nõua ruttamist ega tõsidust. See on Esmeralda — tantsiv tütarlaps hilpuden, massi väsimata lõbustaja.

Esmeralda nimel, meie ühise armastuse nimel, kadugu vastastikud arusaamatused! Rohkem kui kunagi enne peame koondama omad read. Rohkem kui kunagi enne peab mein valitsemata arusaamine, et igasugune lootus riigi toetusele on sama naiiv kui vastastikused näaklemised. Riik edustab sporti, riik edustab balagaani (näit. «Vanemuise» toetamine), riik võib lõppude lõpuks muuseumi kaudu ka kunstnikele vastu tulla, riik võib Amandus Adamsonile 800 tuhat savist modelli eest välja maksta, kuid kirjandust ja kirjanikke riik juba toetama ei hakka, see on sama väärmatu kui pastorille ta «meie isa». Ning kas pole sest arusaamisest küllalt, et jälle koondada read, kandku siis uus ühing Siuru, Momendi või Loomingu nime, see on ükskõik. Meil võib olla erinevaid vaateid ja maitseid, kuid meid ühendab vaimline sugulus ja ühised huvid. Ning üle kõige armastus Esmeralda vastu, kellest jälle peab saama meie armuke, kui neil kevadil, kui ärdusun põlvitite ta een.

Ehk muidu ei ole meie oma aja väärt ning ka mitte Esmeralda väärt, keda oleme lasknud tänavalle. Kiskuge ta seljast maskeeraadi kirjud hilbud ja ehtige ta uuesti omaks armsamaks. Vaba loomingu nimel ühinegem, unustagem arusaamatused. Nii mitmed aastad saavad veel sõitma laevad sadamast välja, ilma meieta, nii mitmed aastad saame veel olema vangidena oma kodumaa pinnal, seepärast tehkem vahet vaenlaste ja sõprade

vahel. Ehk muidu jõuame sen neetun närvi-de põletikun sinna, kun algas Liivi tee ning kun lõpetas oma rändamist Jaak Oks.

«Tallinna Teataja» 8. I 1921

Aug. G.

OMIS ASJUS

Avaldades jõulueelses «Postimehes» oma protesti «Kõrtsi esteetika vastu» võisin kindel olla, et kirjutuses puudutet isikud vastust võlgu ei jäta. Nüüd on viimased tulnud kogu frontid pikkuselt. Olen sunnit neisse reageerima nii vähe kui see eneselle või kõrvalistele võibki lõbu pakkuda. Püüan teha lühidalt, liiategi nähes, et vastaste poolt küsimuse olulist osa ei puudutatagi: nimelt meie arvustuse armetut tasapinda praegusel silmapilgul. Olgu minu poolt tagasi lükat ainult minusse isiklikult sihit süüdistused.

*

Järelmärkuses minu kirjutusele lubas A. Alle lähemalt hiljem vastata. Ja ta vastaski päevakajaga «Prohvet Ahjast ehk jutt ühest variseerist ja kahest tõlnerist», milles kujutas uuesti sööminguid-joominguid. Muidugi minu tõsises toonis kirjutet artikli peale, milles protesteerisin kõrtsiliseks följetooniks langenud arvustuste vastu, — jälle följetoon ning jälle joomingud! Mis üle siin veel vaieldagi? Katsugu igaüks omaga läbi ajada. Võin vastata ainult mainit järelmärkuses teht süüdistustesse.

*

Esiteks, Alle protesteerib, ma olevat ta följetoone nimetanud «produktsooniks». Kuid miks siis mitte, kui Alle ka üheainsa joonealuse oleks kirjutand. Kuid ta on neid paari viimase aasta jooksul avaldand terve rea «T. Teatajas», «Odamehes», «Ilos» ja «Postimehes». Need ilmutavad kokkukogutuina isegi iseseisvana raamatuna, nagu avalikult on teatet. Miks siis mitte neid nimetada päevakajaliseks produktsooniks, nagu tegin, tõmmates ühtlasi kindla vahe selle ja ta muu toodangu vahele. Protesteerida siin, see oleks sääsekurnamine.

Teiseks, Alle polla kunagi juubeldades ülistand Underit ja Adsonit. Mistarvis tõsi-asju maha matta? Tuletan meele ainult Alle arvustust «Sinise purje» kohta (Odamees I, nr. 2), mis on kõigiti juubeldavas toonis kirjutet ja millele rajas Gailit oma följetooni «Sinises tualetis daamist». Kas on see unund? Ja Tallinna rahvaülikooli kuulajad pole ammuigi kõik veel surnud, et Alle tolleaegsest joovastusest enam keegi ei võiks tunnistada.

Kolmandaks heidab Alle ette, et ma omavahelisel kõnelusel avaldet väiteid enese

artiklis tarvitavat. Olgu siin öeldud, et ühtainust isiklikul kõnelusel öeldud detaili olen tarvitand, nimelt Alle arvustuslikku põhimõtet: «vala aga teibagal!», mida ta nii sagedasti on kordand. Kõigeks muuks leiduvad andmed Alle ja ta aatevendade kirjutustes ja koosolekuil avaldet mõtetes. Muidugi, notaariuse või kohtuniku juures nad oma «blokki» pole registreerind, kuid selle tegevus on kõigile selge, kes lahtiste silmadega meie viimase aja kirjanduslikke päevakajasisid on jälgind.

Lisaks süüdistab Alle mind selles, et mul kodaniku julgus puuduvat seda öelda, mis mõtlen. Millised tõendused? Mingi viibe «Ohvrisuitsu» hindamisse. Ütlesin isiklikul kõnelusel Alle ja kirjutasin ka hiljem «Ohvrisuitsu» arvustuses (Ilo nr. 9), et ma Suitsu mõnede uuemate luuletuste abstraktse laadi ja mõnede vanemate luuletuste parandamisega samas laadis päri ei võind olla. Milles avaldub siin kodanikujulguse puudus? Võib olla, et ma oma arvamist mitte Alle toonis ja stiilis ei väljendand? Kuid see on mulle juba ükskord «saavutamatu ideaal».

Peale selle, ma avaldasin Allele oma arvamist «Ohvrisuitsust» pärast esimest lugemist. Kuid ühtki aramatut ei või arvustada, enne kui ta 2—3 korda läbi on loet. Nii ka «Ohvrisuitsuga» — mida rohkem seda lugesin, seda rohkem sain üle ta vormilisest raskusest, seda rohkem sain aru, millise laadi autor eneselle seekord oli valind. Ja kirjanduslikku nähtust tuleb alati viimasest vaatekohast arvustada ega mitte oma maitse järele laadi ette kirjutada. Vastasel korral satume sesse kitsaltsubjektiivni, diktaatorlikku arvustusse, mis meil praegu nõnda lokkab.

*
A. Gailit vastas mulle kirjutusega «Esteet kafeest». Ta kirjutab, et ma temast valesti aru olen saand. Ta kirjutus «Kirjanikkude kõrtsis» olla olnud mulle sula kompliment. Väga võimalik, et Gailit ainult sarnaseid komplimentide tunneb. Kuid siis leppigu ta ka «vastukomplimentidega».

Gailit kaitseb kirjanduslikku paradoksi ja följetooni. Sel pollagi tarvis olla tõsine ja asjalik. See olla ainult lõbus ajaviide, mida ei tulegi võtta tõsiselt.

Tõepoolest, suurepärase seisukoht, mõnita keegi pealaest jalatallani läbi, kuid kui mõnitatu protesteerib, siis vasta üleolevalt: Kui naivi te olete! See on ju ainult paradoks! See polegi ju arvustus, vaid ainult följetooni! Mis te sellest siis nõuategi?

Kuid kordan veelgi kord: kogu meie esteetiline elu kängub, labastub, sureb, kui õiglase ja süveneva arvustuse asemel jääb

kauemaks valitsema praegune kirjanduslik «följetooni» ning «paradoks». Selles on küsimuste küsimus. Selle vastu ma protesteerisin ja protesteerin veelgi. Ja seda juba kisendavaks muutund seisukorda ei pehenda Alle ega Gailit oma uute följetoonide ning paradoksidega. Kui seda tõsisasja ei mõisteta, siis ei mõisteta üleüldse enam midagi.

*

Suure osa Gailiti vaidluskirjast täidavad tõendused, et mina oma väited «kafee klatshile» olla rajanud. Kuid tõendusi lõplikult mingisuguseid.

Tähendasin, et ainult Alle põhimõtte «vala aga teibagal!» isiklikust kõnelusest selle põhimõtte sõnastajaga olen võtnud. Kuid kas Alle neil paljudel puhkudel, mil ta seda sõna on tarvitand, enese peale on klatshinud? Klatshi mõiste tähendab igatahes mitme isiku kaudu rändavat keelepeksu. Mis on minu kirjutuses pärit sarnasest «klatshist»?

Mis minu artiklis ei põhjenend trükit sõnal, see põhjenes läbirääkimisel kirjanduskoosolekuil «Pallase» kunstikoolis või «Pallase» ühingu ruumes. Kas Gailit on unustand, mis ta eelmises kohas on öelnud Adsonist või Alle teises Underist? Kuid avalikul koosolekul avaldet mõtted pole «omavahelised kõnelused». Neil on sama siduvus kui trükit sõnal. Ärgu loobutagu neist klatshi ettekäänega.

*

Eriti pikant on Gailiti nõue, et kirjanik ühegi arvustuse peale ei tohi vastata. Sõimatagu teda kas hobusevargaks või valerahategijaks, nagu mäletavasti ütleb Tshehov, kuid ta vaikigu.

Juhin kõige pealt tähelepanu sellesse, et Gailit sarnast nõuet avaldab kirjutuses, mis on määrat just vastuseks minu kirjutusse. Roomlaste kõnekään: soovib teistele paremat, käib ise pahema järele. Miks? Selleks, et «följetoonide» ja «paradokside» kirjutajail vabadus oleks teha ja öelda kõik, mis tahavad, kuid kirjanik, kelle kulul see sünnib, olgu vait. Olgu vait või meidu süüdistatakse teda «enesuehkeks geeniuuseks», kes ühtki arvustust ei kannata!

Kuid millest olenevad siis õieti meil viimasel ajal sagedaiks läinud autorite vastuseletused ja protestid arvustajaile, kui ainult sellest, et meil polegi enam eelarvusest süvenevat ja õiglaselt otsustavat arvustust? Valitseb ülekohtune liialdus, kättemaks, «följetooni» ja «paradoks». Kuid följetooniimees peab kaitstud olema igasuguse protesti ning selgituse eest!

Gailit esitab mu 20-aastase kirjandusliku tegevuse ajast kolm sarnast protesti arvus-

tajale. Kuid ta unustab juure lisada, kas mul oli põhjust protesteerida või mitte.

Kui J. Luiga omas artiklis «Eesti Kirjanduses» otsekohe tsitaate mu «Juhan Liivist» ja mujalt võltsis, kas mul polnud siis luba vastu vaielda? Imelik, ma tohin uurida, tohin vaielda oma uurimuses mõningate varem väidet arvamiste vastu, kuid kui siis keegi uuesti mu mõtete vastu kirjutab, siis ei tohi ma enam vastata. Poleemika on siis kahevõitlus, kus ainult ühel poolel on sõjariist.

Mõttevahetus A. H. Tammsaarega «Felix Ormussoni» puhul langeb küsimusest. See oli kerge koserii mõlemalt poolt, ilma terava poleemilise toonita.

Kuid J. Albrecht süüdistas mind otsekohe kirjanduslikus hangeldamises (vanade tööde väljaandmine uute pealkirjade all). See ebaõiglane ja asjalikusetu võte valitses ka ta kirjutuse arvustuslikus pooles. Gailit nõuab, et ma selle kelmuses süüdistamise peale oleks pidanud vaikima. Kuid kas ei vastand Gailit ise Adsonile umbes samsuguse süüdistuse peale? Kes on meil õieti rohkem polemiseerind kui Gailit, tõsi küll, «följetoonide» ja «paradokside» abil? Ja kas pole lõpulikult pea kõik Eesti kirjanikud ses «geniaalsuses» patustand?

Ma mõistan, et kirjanikul kohane pole siis enese ilukirjanduslike tööde puhul polemiseerides sõna võtta, kui arvustaja tõesti asjalikult ja õiglaselt, kompetentselt ning põhjendatult omi arvamisi avaldab, olgu need pooldavad või eitavad. Kuid kas on meie praegune arvustus suures enamuses sarnane? Ei, see on «paradoksaalne följetoon». Kuid sarnasel puhul lubatagu teda vastuväiteis sarnasena ka hinnata.

Sellega tahaksin oma poolt väitlust käesoleva küsimuse üle lõpetada. Nagu öeldud, ma ei leia, et sellest oluliselt kasu oleks. Mõtete lahkuminek on sedavõrd suur, et sõnad eraldavaist kuristikest üle ei näi kandvat.

Fr. Tuglas.

P.S. Lõpetades käesolevat kirjutust puutus mu silma «T. Teatajas» A. Gailiti joonealune «A s t a v a h e t u s e l», mis on pühendet meie kirjanduslike olude armetusele praegusel silmapilgul. Autor mõlgutab melankoolselt korrektsuse puuduse, vaenulikkuse ja labasuse üle, mis valitseb meie kirjanduslikes kommetes. Kuid õelgu erapooletu hindaja, kes on siis enam selleks kaasa mõjunud, et meie arvustuslikud kombed, maitsed, toon ja stiil nii alla on laskunud, kui mitte Gailit ise? ...

Gailiti uus kirjutus õhkub tõeliselt nukrust ja ahastust. Oleneb see asjaolude tõelise

kurblooluse tundest, või on see jälle ainult üks uus Gailiti nii mitmeist näokattevahetusist? Tahaksin heameelega uskuda esimest.

Fr. T.

«Postimees» 12 I 1921, nr. 8.

CONTRA: OMIS AJUS

Tuglase tumeda ja otsekohesist küsimusist, mis eriti Gailiti artiklis «Esteet ka feest» (vaata «Postimees» nr. 5) üles säet, mööda hiiliva kirjutise: «O mis a s j u s» pääle ei ole mul isu pikalt-laialt vasta — ei tasu vaeva! Igaüks meist jäägu oma esteetilise küünarpuu juure. Tuleb ainult nõuda otsekohesust ja avalikkust!

Minu ja mu «aatevendade» (Tuglase terminoloogia järele) ja Friedebert Tuglase esteetiliste vaadete vahe on sama suur ja ülepeäsmatu kui see, mis lahutab isa Aabrami lillilises süles puhkavat vaest Laatsarust rikkamehe põrgupiinadest. Siin ei või juttugi olla mingisugusest ühest laagrist teise üleminekust ehk tulekust, sest sarnased katsed on paratamatult fiaskole pühendet. Hoiatuseks selle eest olgu meile Friedebert Tuglas'e kurb saatus Kaspar Punase pulmas, kus ta «ületuleku» katse nii saatuslikult lõppes, sest ühe esteedi sule all hakkab isegi krokodilli hingeõhk nii lilliliselt lõhnama. . .

Tuglas heidab mulle ette, et ma tema tõsise artikli pääle olla följetooniga vastand, kus jällegi juttu olevat söömingust-joomingust. Kuid sellega olen kasutanud ainult Tuglase taktikat *à rebours*, kes Gailiti följetooni pääle hüsteerilise artikliga vastas, mis puutub aga söömingusse-joomingusse, siis võtku Tuglas vaevaks ja tuletagu meele, milliseid eriskummalisi sööminguid-joominguid tema nii oma algupärasis kui ka tõlgit novelles on organiseerind. Mis on lubat novellis, selle kohta on seda raskem följetoonis keeldu maksma panna.

Kui Tuglas leiab, et minu, s.o. eestkätt ikkagi luuletaja, loomingus erilist tähelepanu on pälvind följetoon, siis olgu ta minugi pärast produktsoon. Ma ei ole formalist! Aga et need följetoonid Tuglase aevastama panevad — see on tingit ainult väiksest kliima vahetusest. Pole ime, et kogu aeg raamatu ja lilletolmu atmosfääris liikund esteet tuule tõmbuse käes nohu saab. . .

Mul ei ole meelegi tulnud maha salata, et omal ajal olen Underi, kui luuletajat, ülistand. Eitasin ainult j u u b e l d a v a

põlvitamise fakti, nagu Tuglas oma eelmises artiklis: «Kõrtsi esteetika vastu» väidab ja millest ta täna tasa ja targu üle libiseb. Minu põlve otsad on sellest patust puhtad nii piltlikus kui otsekoheses mõttes, kuid ma soovitaksin Tuglasel omi põlvi natuke revideeri...

Mis puutub nüüd Underi, Adsoni ja Kivikase «ärasõomise» blokki, mille olemasolu kõigile selge olla, siis lubatagu faktiline märkus teha, et viimase aasta jooksul olen ainult mina laivalt kirjutanud Adsonist ja osalt ka Underist ja kui meie siia juure lisame veel Jaan Käneri laitva arvustuse Adsoni luuletuskogu: Roosikrantsi kohta — kus on siis see «ä r a s õ ö m i s e» blokk, millest Tuglas hirmu ja õuduse jutte teab rääki?

Oma seletusega «Ohvrisuitsu» arvustuse kohta (mille ette tõin Tuglase arvustuse meetodi illustreeriva momendina. Oleks sel puhul veel palju muudki rääki: minu pärast kas või imelikku Underi ja Visnapuu loomingu sügavuse mõõtmist broshüüris: Eesti uuem ilukirjandus...) võib Tuglas küll suurele publikumile puru silma pühki, kuid mitte mulle ega mu «aatevendadele», kes asja ja isikut lähemalt tunnevad. Raske on uskuda, et kikivarvul ümber raamatu käes iga sibat ringiga ühe teose kohta järk-järgult ikka paremale arvamisele jõuad.

Edasi kirjutab Tuglas: suure osa Gailiti vaieluskirjast täidavad tõendused, et mina omad väited «kafee klatshile» olevat rajand. Kuid tõendusi lõpulikult mingisuguseid. Ent Tuglas unustab ära, et tõendusi on kohustet tooma just tema, s.o. Tuglas, terve rea küsimuste pääle, mis Gailit oma artiklis «Kafee esteet» vastuseks Tuglase artikli pääle «Kõrtsi esteetika vastu» üles seadnud. Vastasel korral jääb Gailiti süüdistus, et Tuglas oma artikli klatshi pääle rajand, püsima. Kuid Tuglas libiseb neist küsimusist ettevaatlikult üle, jättes nad lihtsalt vastamata.

Tuglas kirjutab, et mis tema artiklis ei põhjenevat trükit sõnal, see põhjeneda läbirääkimisel kirjanduskoosolekuil «Pallas'es». Pateetilise käeliigutusega pöörab ta omas kirjutuses minu ja Gailiti poole, et kas meie olevat unustand, mis meie olevat õelnud ja ärgu öeldust loobutagu klatshi ettekäandega. See manööver on ainult selleks, et Gailiti poolt üles säet küsimuste vastamisest tähelepanematult mööda libiseda, sest ei minul ja ma usun ka et Gailitil ei pruugi kord lausut sõnu häbeneda. Kirjanduskoosolekul «Pallas'es» oli jutt Saksa eks-

pressionismi mõjust Eesti uuema/s/ lüürikas. Tõin näitusena M. Underi luuletuse: Me ärkame, me tärkame! ja lausisin: «Et mis sa neljakümne aastasena ikka enam ärkad või tärkad!»

Ma mõtlen, et oleme rääkind ja sellega lõpetame!

August Alle

MARGUS KASTERPALU

Kaks Augustit ja sina, Tuglas.

Siin avaldatud kirjatööde kommenteerimiseks abimaterjale kokku otsides vaatasin igaks juhuks ka Tuglase suurjuubelipuhust «Loomingu»-numbrit ja leidsin, et see töö on tegelikult juba tehtud. Jaan Undusk seletab poleemikas osalenute tunded ja mõtted lahti sellise kindlusega, nagu oleks ta isegi seisnud nende sündmuste sees või vähemalt pühendatuna kõrval. Jääb ainult küsimus, mida neil, kes pühendatud ei ole, oleks kasulikum lugeda kõigepealt: Unduski «Sina, Tuglast» või neid vaidluskirju? Tegelikult peaks küll mulje isiklikust osalusest tekkima väikesegi fantaasiaannuse korral nii või teisiti. Seetõttu vabandan, kui edasine juba tõesti liiga näpuga näitamisenä tundub. Ja vabandagu ka hr. Undusk, et seejuures teda autoriteetse allikana kasutan.

Ümbrusest:

Palju oled sa meilt võtnud, anna vähemalt ilmagi, oo Eestimaal! Aga ei, seda just kõige vähem, mõtted segunevad tuulde, jalad on külmas ja pea soe, naer väsib enne lõppemist mingisse neetud kurbusse, jooksvas vees läigib fosforjat rammetust ning isegi päikesekiir üle tammelatvade on punktiirne. Muutlikud ilmad, alatihi närveldav ootus, mis on juurdunud loomusesse ja rikub lihtsaimategi asjade omaksvõttu, relatiivsustaju ülevahamine ja sellele teadlikult vastuseatud tahe klammerduda igaveste tõdede külge, ekslemine, peataolek, samas jääk, kultuuritu soliidus mõne amuletitarkuse säilitamisel — millest lõpuks tärkab vajadus mõnita da /.../» («Sina, Tuglas» — «Looming» 1986, nr 2, lk 156.)

Ilmad Eestimaal on mõnituselembestena püsinud vähemalt selle sajandi algusest. Igatahes eesti arvustusega jõuab asi 1919. aastaks sinnamaale, et «ilmastikukindel» Tuglas leiab selle olevat lootusetult katkumürgis ja marutöves; leiab, et kord sarkastilist grimassi teha, ironiseerida ja mõnitada tahtnud Quasimodo «unustuski sesse asendisse, see grimass jäi ta näkku». «Kuid uskuge, Esmeralda on

sellest hoolimata olemas!» («Quasimodo ja Esmeralda» — «Kriitika» VII; lk 166). See pateetiline prohvetihüüe annab «ilmast» rohkem sõltuvale Gailitile hilisemaks küll vähem inspiratsiooni kui vägikaikavedamise stardipauguks saanud kirjanduse võrdlemine kõrtsiga, kuid päris viljatuks ei jäänud seegi. Enne Esmeralda surma (A. Gailit «Aja grimassid», 1926: «Esmeralda matus») jõuab Gailit teda (õigemini küll muret tema pärast) Tuglasele lepituseks tagasi («Aasta vahetusel», poleemika viimane kirjutis). Aga nüüd «Kõrtsi esteetika» juurde tagasi.

Gailit:

Siis pöördub [ta] sinu poole, Tuglas. Te vaatate teineteist läbi pimeduse. Pimeduses sõandad sa oma pea poisikeselikult kuklasse ajada, keskpäevalguses tunned sa vaid Pikk-Augusti rinnaesist. Sa arvad nägevat kusagil taevatähtedest pisut madalamal kahte väikest pealuu õnarustesse pressitud kilpkonnasilma ja lopsakat volditud suud. /.../ August hakkab sõnatult astuma, sina proovid temast mitte maha jääda. Augusti kõrval sammudes oled sa end tundnud vesisilmse poeaside kuningana, nagu nii mõnigi teine enne sind, oled tahtnud krüsaanteemi rinda pista ja hõisata: eest ära, neitsid süütumad, kui veereb Eestimaa parnass. /.../ Kui me veel santlaagrid olime, lausub August aeglaselt, olid linnad õõsiti pimedad, aga õhk oli kilinat-kolinat täis, nüüd on lampe rohkem kui hääli, aga lampegi on vähe. /.../ Sa tead, millest elab August. August elab hulkuriinistusest. August ihkab ehk olla mõisat valdav tuuletallaja, kes kord aastas pöördub koju oma väikesesse kolmepealisse haaremisse, et süüa kõht korralikult täis ja lennata kelmina jälle laia maailma. August on puhtatüüline Siuru-ajastu lind. («Sina, Tuglas», lk 160; 161; 162.)

Väitluse alguseks oli «Siuru»-pesa juba tühi, Gailit oli (ühes Visnapuuga) ust selja taga kinni lüües esimesena minema lennanud. 1919. aasta viimaseil päevil oli ilmunud Gailiti följetonikogu «Klounid ja faunid», kus kõik varem «Postimehes» ilmunud ja sellega rühmituse lagunemisele kõvasti kaasaaidanud kabjahoobid kenasti koos: «Sinises tualetis daamist», mille kohta Linde arvas, et «nii, nagu August Gailit on kirjutanud Marie Underist, nii ei tohiks mees mehestki kirjutada, veel vähem naisest, olgu see naine ka kes tahes» («Vaba Maa» 26. I 20), kuni «Arthur Valdeseni», mille kohta Adson kirjutab, et «see on mitukümmend lehekülge Fr. Tuglase tõrvamist Arthur Waldese nime all». («Tallinna Teataja» 1920, nr 7.) Eriti suurt läbinägelikkust selleks avastuseks küll vaja polnudki, muuhulgas ju oli Tuglas müstifitseerimishoos Valdesel endaga samal päeval sündida lasknud (2. märts 1886). Kuid Gailiti nägemisvõime võis Tuglast küll healkirja kohast tabada: «Ta on siiski läbi ja läbi naiiv

inimene, kes elas isegi romaane kirjanduslikkude retseptide järele. Oma produktioonis oli ta kujutanud intiime vahekordi, lasknud kirge mõllata ja armastust lõkata. Ning ise elust kõrval seistes, oli rahuldanud oma isiku kirge produktiooni sündmustikust» («Klounid ja faunid», lk 41). «Ei, tõepoolest, nii puhast ja naiivi talupoega pole ma ialgi näinud. Kuhu kadus esteet, jumalik fantasöör, «Maailmalõpu» autor?» (samas, lk 32). Pikeemat pahameelt sellest kõigest siiski ei sünni. Veebruari algul Tuglasele Riist kirjutades kurdab Gailit küll veel, et «Sult pole saanud ühtki rida. Kas pahandad või oled pahane? Su kirjanduslik päevaraamat on väga pessimistlik, kuid ma hakkan optimismi kalduma. Tõepoolest, kõik on kena, mis on, kõik on hästi tehtud, mis üleüldse on tehtud ning Eesti seltskond on üle kõige» (G. T-le 18. II 1920, KM KO f 245, m 23:8). Kuid juba suvel kirjutab Gailit Kuressaarest: «Ning et Sa armas oled, on kaunis kindel, iseäranis praegu» ja hoiatab Tuglast ka, et see mingil tingimusel Kuressaarde ei sõidaks, sest oht kolki saada, nagu Gailit ja Visnapuu juba saanud olid, püsivat endiselt.

Alle:

Agressiivne poeet mõjub oma märjalt haisevas ülekuues nagu maailma djonüüsiline ürgpõhi ise, tema, võimas keeleline talent, kes, kui ta vaid viitsiks, nagu ta ütleb, võiks süljata eesti kirjanduse hauakünkale, mis vangub vaevaga väljahigistatud kirjatähe piinades. /.../ Sa näed enese ees raevukat, uskmatut kunstnikuhinge, mida sa oled eneselegi osta püüdnud küll töö, küll kainelt arvestada käegaloomise hinnaga /.../ Paks-August võib puistata käisest sinu ärakiidetud tuglaslike metafoore ning täita kas või iga «Loomingu» numbriga tuglaslikku musikaalsete absatsidega, mis seejuures ei vintsuks tuglasliku kõnelaadi õhupuuduses /.../ Ning selline potents teeb su suhetes Paks-Augustiga araks ja nõrgukeseks, sünnitab teie vahele säärase vastastikuste suhtumiste võrgustiku, mis laia publiku, kes on omandanud niiõelda ametlikult heakskiidetud hierarhiad, ohhutama paneb /.../ — millest lõpuks tärkab vajadus «pisut nihiliseerida», nagu ütleb Paks-August, «pisut iseenele ora taguotsast sisse ajada, et äratada oma «mina» heerost. («Sina, Tuglas», lk 156.)

Alle tundub olevat sekkunud Gailiti poolle sõnasõtta ilma, et viimane seda palunud oleks, lihtsalt vajadusest «nihiliseerida», kuid tundub, et seda suurema tuhinaga. Igatahes ilmuvad nii «Faktilised märkused» kui ka «Contra: Omis ajus» juba samas ajalehes, kus need artiklid, mille vastu nad on kirjutatud, teine neist isegi kaks lehekülge eespool Tuglase teksti. (Muuseum on ajalehes Alle viimasena nimetatud artikli pealkirja kuju «Contra: Omis ajus», mida vist siiski

trükiveaks tuleb pidada. Kuid mine muidugi tea.)

Pikemaajalist sõjasõprust Augustitel ei tekkinud, kuigi ühine kurnipoisi — Kivika — nüpeldamine ja Tuglase kõrtsi-asjad selleks justkui eeldused loovad. 1921. aasta augustis vastab Gailit Tuglase ettepanekule liituda «tarapitalastega»: «Ei saa olla ühen inimestega, nagu Barbarus, Alle, Adson ja teised. Nad ei erguta mind tööle, nad pole mu sõbrad, sest nad on muutlikud ja väga soliidid. /.../ Minu temperament ei mahu Alle muutlikkusesse kapriisidesse. /.../ Arvan, et ainuke ühing, tegev ja eluline saaks olema: Sina, Visna ja mina» (G. T-le 25. VIII 1921, KM KO f 245, m 23:8.).

Tuglas:

Kõik nad on kunstnikud — enesepõletajad. Sina ei ole. Sina oled meie kultuurimetsade isahirv, vapiloom. Sinu nime all lüüakse mõni mees risti, kui vaja, sest sa oled lõöksõna. /.../ Sa ei ole iial olnud täisvereline santlaager ja taevasse sülitaja, sa oled muusatüdrukuid üksnes oma kabinetis rautamas käinud. Sa pole vallanud huumorit. Kõik sinu sõnad on teravate servadega. Kui sa nalja teed, siis sinu nali on poole versta taha kuulda — nii lärmakalt pead sa teda tegema, et temast aru saadaks. Sinu nali kardab murega segi minna ja hoiab end temast kiivalt lahus, sinu nali ei nuta. Sa teed nalja ainult nalja ajal. See ei ole õige nali. /.../ sa reageerid kõigele automaatse kriitikaga, kui sa just ükskõikseks ei jää, sa ei tunnista mõtteis ühtegi e l a v a t endast ülemaks — sulle tundub see inimlikult võimatu. Sinu olemise tee, Tuglas, on justkui lakkamatu väljapürgimine nähtamatust getost, kogu sinu teotsemist juhib deviis: see, mida sa ei ignoreeri, ignoreerib sind. («Sina, Tuglas», lk 159; 160; 154.)

Milligipärast tahaks selle vaieluse kallal muukida veel natuke Tuglase- poolsest küljest. Ühe võtme ulatab selleks kohe Jaan Kross (see võti on küll ka Unduskil olemas, aga ta ei kuuluta sellest nii otsesõnu), kes mitmetel lehekülgedel («Keel ja Kirjandus» 1986, nr 3 pikem ja «Looming» 1986, nr 2 lühem variant) tõestab Tuglase üsna erilist metamorfilisust. Seega oleks siis Juhan Liivi, Jaan Oksa ja Henrik Adamsoni toodangu toimetamise või täpsemalt siis juba modelleerimise üheks tõukejõuks Tuglase enda ümberkehastumis- või teisenemisiha, mille rakendamise tegi võimalikuks see, et keegi neist kolmest ei hakanud Tuglasele vastu — Liiv oli selleks ajaks surnud, Oks Krossi sõnutsi «oma

loomingu käekäigu suhtes suveräänselt ükskõikne» ning Adamson «lausa ootas Tuglase õilistavat kätt». Kuivõrd kõik need kolm olid loojatüübi mõttes Tuglasest täiesti erinevad, «p i d i neis kätkeva teissuguse iseäralik tõmme». Eriti Tuglase ja tema «igise teisenemishuvi» jaoks. «Sisenemine nende kolme loomeruumi toimus mentorliku toimetaja ülesandeks, nii-öelda kirjanduskultuuri sellisel /.../ — aga võimaldas sisenejal tunda end orgaanilise asjaosalisena, tõelise kaasaloojana.»

Augustid, nii Paks kui Pikk, on ka hoopis teistsugused loojad, aga mõlemad hakkavad Tuglasele vastu, ei lase Tuglast oma maailma servalegi, kaasaloomise võimalusest rääkimata. Sellest hoolimata näib Tuglas olevat proovinud vaidluse ajaks sisse elada talle sobimatusse maailma ja kasutades endale võõraid relvi, kaotab (vist küll?) selle lahingu. Muidugi pole see oletatava kaotuse ainus põhjus. Näiteks kirjutab Tuglase kriitikat uurinud Ene Mikkelsen («Looming» 1986, nr 3, lk 414): «Tuglas alustab mistahes kirjaniku stiili iseloomustamist ikka sellest, mida autor e i o l e. Tänu sellisele antiteetilisele mõtlemisele võib tema artiklitest leida täiesti vastakaid seisukohti, mis võimaldab kontekstist väljarebitud tsitaatidega tõestada, mida tahes» (st Tuglase sõnadega Tuglasele võõraid seisukohti). Mida eriti Alle muidugi ka mõnuga teeb.

Lõpetuseks võiks vaadata, mis sai pahanudust tekitanud tekstist enesest. 1925. a «Marginaalides» avaldati kirjanduslike kõrtside avamise kuulutus nr 67 all täies hiilguses. 1959. a «Kriitiliste tööde» valikus leiduva «Marginaalia» nr 67 ütleb aga hoopis: «Väike vaim ei või midagi suurt luua. Väiklasest, tigidast, egoistlikust hingest ei või lõpuks ometi suurt ja heledat leeki tõusta.

Ei kummata seda väidet isegi sääraste irisejate ja tigetsejate olemasolu nagu Rousseau, Voltaire või Strindberg. Olid tigidad ja egoistlikudki suurejooneliselt, nii et juba sellegagi üllatavad.

Soojendada võib leek, mitte suitsev pirrutuli.»

Kaks kirjameest vaatavad. /.../ August tõmbab rinnataskust rätiku ja heidab selle kahe sõrme vahelt jõe. Minu hing, ütleb ta. Sinul, Tuglas, pole ühtegi žesti varuks. Iseloomuvaesuse päädiv arukus surub su paigale — mitte miski ei ole sulle küllalt hea. ... August on lobiseja. («Sina, Tuglas», lk 163.)

OLEV REMSU

Suur elu & nõder kunst

TARMO TEDER. TUMEDAD JUTUD. «Eesti Raamat», Tallinn, 1990. 192 lk. 12 000 eks. 25 kop.

Eks kriitikudki jagu kaheks: ühed, kes tormavad uisapäisa oma arvamust kuulutama, ning teised, kes tasa ja targu ootavad, mil kärsitumad retsensendid teose risti ja põiki on lahanud, et seejärel kirjutada n-ö asjast endast ja seda arvustanuid. Mina olen siiani oma malbel moel kuulunud esimeste hulka, olen alati tahtnud ette võtta kriitikalisele süütu, teistest pruukimata taie, et tunnetada mehelikkust defloreerimisakti sooritades. Sedapuhku olen õige aja maha maganud, neitsi on vägistatud, mind on ennetatud. Priidu Beier on arvustuse «TEDER OKSA PEAL» (ainult luuletaja oskab panna nii mõnusalt kahemõttelist pealkirja) rajanud täpselt samale kolmele vaalale, millele seda kavatsesin teha minagi: kogumikus vaadeldakse poolkriminaalset-poolintellektuaalset vennaskonda, on mingi lähedus suurele Oksale, teos on ilmselt autobiograafiline. Tõnu Kaalepi 18. novembri «Päevalehes» tõde: «Tunda on autobiograafilisust, tegelaste autorilähedust kinnitab ka Priidu Beier 10. novembri «Edasis»»

Nõnda see on, vaielda pole siin midagi. Ent astugem sammuke edasi, liikugem etapi võrra ettepoole ja küsigem: kas härra Teder elab juhuslikku elu? Ei, tema jutud viivad mõttele, et mees viljeleb teadlikku protestielu, raudsete kunstikaanonite järgi lavastatud elu, elab endale ette oma proosat, elab niisugust elu, mida ta hiljem võiks raamatusse raiuda. Muidugi peavad säärases elus olema kompositsioon, faabula ja süžee, kujundid, loomingule omane tegelikkuse taas- ja ümberloomine, niisugune elu on elu tunnetamise ning hindamise viis ja vorm. Kas on taolise elu viljelemine sajaprotsendiline andumine muusadele? Ju.

Kuuekümnendail aastail jõudsid radikaalsemad avangardistid kunstis (kitsamas mõttes) vägitükini, kus kunstnik kõndis näitusele, astus skulptuuri jaoks ettenähtud postamendile, demonstreeris ennast (vahel dekoreerituna, vahel alasti), mõnikord kaelas lipik, millel kirjas, mida autor tahab oma teosega ütelda, missuguse resoloutse sõnumi maailma läkitada. Prosaist nõndamoodi kahjuks ei saa, kunstiliikidel on teadagi spetsiifilised erinevu-

sed. Küll aga saab prosaist olla iseendale modelleks ja prototüübiks, seada siis see modell situatsioonidesse, millest jumalik inspiratsioon käsib kirjutada. Ja kunstitegemine algab seejuures oma loomingule etteelamisest, oma elu (kui tegemist oleks romaaniga) või päeva (kui tegemist on novelliga) kompositsiooni, süžee ja faabula organiseerimisest. Nõnda ei saagi ei elus ega proosas tekkida siiruse küsimust, mille arvustajad on püstitanud. Mõlemad — nii elu kui kirjandus — on üks raske loometöö. Kummata võimaldab juurutatav meetod jätta proosas ära tülika kirjutamise protsessi — teamegi härra Tedre kiindumust *happening*'idesse, *land art*'idesse, *performance*'itesse. Tõepoolest: sõnad ongi juba kõiki ära tüüdanud, on liiga vanad ja leierdatud, nende uutemoodi rittaseadmine pole eales kedagi õnnelikuks teinud, pole maailma paremaks muutnud. Tegu on sõnadest ikka etem.

Sedastasime, et härra Teder elab omakaspüüdlikel eesmärkidel protestielu. Tema ja tema poolkriminaalne-poolintellektuaalne vennaskond ei sulandu rottide võidujooksu, tema ja tema tegelased on just need, kelle abil Marcuse lootis revolutsiooni teha. Ja oma potentsiaalselt mässulist, deklasseerunud seltskonda — pandimaja kunded, loomavedajad, surnuaial õõbijad, noored, tunnustamata kunstnikud jne — tunneb ja kirjeldab härra Teder kadestamisväärse profina. Ta tekst on just niisama närviline kui revolutsionääri elu, ta lause on just niisama pinges nagu rinnast südant tõmbav käsi. Ja ta tegelased on ükski nagu kõik mässajad, ta tegelased on ühiskonnaga seotud ainult protesti kaudu.

Jah, igasugune protest nõuab objekti, mille või kelle vastu protestida. «Tumedates juttudes» on selleks väikekoodanlust, punaaparatsidud ja muu sovetlik rämps, peaaegu kõik, kes koolide või ametite kaudu on angažeerunud, on lasknud end räpasel ühiskonnal ära osta, kes punuvad õdusat perepesa, mõtlemata selle juures hetkekski, et nõukogude kord on lihtsalt vastik.

Kas härra Tedrel on õnnestunud väikekoodanlust korrale kutsuda, panna meelt parandama, et see enam limukana meie verd ei imeks? Ei, ei ole. Miks? Härra Beier heidab härra Tedrele ette, et: «Kõige rohkem vajab Teder siiski jõudu ja aega selle hiiglasliku, väga värvika ja seklusliku materjali korramisel. Praegu laseb ta end liiga sündmuste välisest käigust kaasa haarata.»

Tegelikult on juhtunud hoopis see, mis ikka sellistel puhkudel juhtub: väikekodanlus tuleb protestijatetagi toime, lihtsalt ei märka härra Tedre sääsepäriinat, protestijad aga vajavad väikekodanlust, et protestida. Viga on selles, et härra Teder on rämpsuslikvideerimiseks kasutanud sõnu.

Kas meenutada siinjuures, mida tuleks TEHA?

Kuuekümnendail aastail soovitasid vasakradikaalid: tuld peaministri pihtal, valimine on jama, õigus jääb vintpüssile!, maha amorfne totalitarism, rahvasaadikute vtramisõigus! «Tunnustage kuritöövabadust ja te leiate end õndsuses. Piiritu terrorism kindlustab piiritu naudingut.» kirjutab Ulrike Meinhoff. Ühiskonna hallusele tuleb vastandada kaose ja hävingu kultus kui eksistentsi loominguline alge, mis kulmineerub tapmise ja enesetapmise püha akti sooritamiseega... Tungida vabaduse sfääri tähendab ületada vabaduse raamid, tähendab roimastada vabadus...

Ja nemad lihtsalt ei soovitanud, nemad ka TEGID: kaubamajades lõhkesid viitsütikutega pommid, tulekahjud olid hoolikalt lavastatud, voogasid protestirongkäigud, vingusid kuulid.

Vaat, see oleks õigesti kompositsiooni seatud, teravalt fabuleeritud, kujunditõpne elu, mis enam ei vajaks õnnetut verbali-seerimist. Niisugune elu oleks elu tunnetamise ning hindamise viis ja vorm, vabastaks meid väikekodanlusest. Aga ajutise hädaabinõuna sobib ka härra Tedre proosa, mis on ju päris hea, seda muidugi kunsti kui niisuguse piiratud võimalusi arvestades. «Tumedad jutud» ei lase meil unustada põlisvaenlast, rohkemaks kui meeldetuletamiseks kirjandus kahjaks suuteline ei ole.

LUULE EPNER
Sillameister Valgemäe

MARDI VALGEMÄE. IKKA TEATRIST MÕTELDES. Esseid, päevikukatkendeid ja arvustusi. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1990. 188 lk.

New Yorgi Linnaülikooli inglise keele ja kirjanduse kateedri juhataja Mardi Valgemäe nimi tohiks kultuurihuvilisele lugejale kodumaal juba tuttav olla, kuivõrd paaril viimasel aastal on tema teatri- ja filmiarvustusi ilmunud meigi ajakirjanduses. Siinrükitu on ometi vaid murdosa Mardi Valgemäe eestikeelses välisperiodikas, aga samuti ingliskeelsetes teadusajakirjades avaldatust. Stockholmis kirjastatud esinduslik draama- ja teatrikirjutiste valimik (vt ka Ü. Koidu tut-

vustust 17. augusti «Reedes»), mis on loode-tavalt jõudmas meie raamatukogudesse — ja paraku mitte müügilettidele —, võimaldab juba põhjalikumalt tutvust.

«Ikka teatrist mõeldes» sisaldab 28 teksti, mis on varem ilmunud põhiliselt «Manas» ja «Tulimullas». Kolmveerand kirjutistest pärineb 80ndaist aastaist, usutavasti näitab see uurija intensiivistuvat huvi eesti näitekirjanduse ja teatri vastu nii siin- kui sealpool piiri. Isiku- ja teosnimede registrist leiame kümnekonna väliseesti dramaturgi nimes, kaks korda enam siinseid näitekirjanikke, ühisklassikud peale selle. Need proportsioonid on kõnekad, nagu ka asjaolu, et valimiku pealkiri parafraaseerib P.-E. Rummo luuletust «Ikka Liivist mõeldes». Arusaam eesti kultuuri ühtsusest on Mardi Valgemäele olnud enesestmõistetav käsitluseeldus. Ajal, mil meie kultuurikontaktid väliseestlastega taandusid pea ainult isiklike suhete pinnale, tutvustas ja propageeris Valgemäe siinse draama ja režii paremaid saavutusi, kutsus väliseesti teatritruppe üles osutama «enam sallivust kodumaa kunstiteheda repertuaari suhtes» («Mana» 1979, nr 46, lk 21) ning aitas tegusalt kaasa eesti näidendite jõudmisel välisla-vadele. Kõnealus kogumikus kajastub hästi Valgemäe poliitilistest eelarvamustest vaba, esteetiliselt alusel püsiv vaatleja- ja vahendaja-positsioon, mis meie kirjandusteadvuse nihestunud väärtushinnangute foonil mõjub väga usaldustäratavalt. — Olgu kõrvalepõikena märgitud, et usaldavust aina lisavad viited kodumaistelegi sekundaarallikatele akadeemilise kirjandusloost rajoonilehtedeni välja. — Muidugi ei välista see kunstitõlgendustes mõödapääsmatut subjektiivsust. Mardi Valgemäe eelistus näib kuuluvat teat-raalsele, «visuaalse orientatsiooniga» (lk 90) draamale; tunnustavalt kirjutab ta näiteks M. Undi, E. Vetemaa, R. Saluri, E. Maripuu, I. Külveti näidendeist ning asetab õigustatult tippu P.-E. Rummo «Tuhkatriinumängu». Rummo draama tõlkimise- ja lavastamisloost New Yorgis *Off-Off Broadway*'l 1971 (esimese eesti näidendina ameerika kutselises teatris) kõnelevad «Tuhkatriinu tulevahetusena» pealkirjastatud päeviku-märkmed (nüüd ilmunud ka «Reedes» 1990, nr 39—41), mis annavad muuhulgas aimu ka kokkupõrgetest nn jäiga liini pooldajatega väliseestlaste seas.

Üks kogumiku võtmekirjutisi on konspek-tiivne ülevaade (8,5 lk) «Kodumaine drama-turgia 1944—1976». Põrdepunktiks eesti näitekirjanduse arengus loeb Mardi Valgemäe 1966. aastat; on tähelepanv, et Allik-saare «Nimetu saare» kõrval arvab ta piiri-tähiseks Mrožeki-lavastuse ETVs. Edasistki

arengut näeb ta kulgemas Ida-Euroopa ja prantsuse absurdismi mõjuväljas. 60—70ndate aastate uuenduslikku draamat iseloomustab Valgemäe allegoorilisena (selle mõiste laias tähenduses), eristades ühiskondlikke ja metafüüsilisi allegooriaid. Esile tõstes Rummo, Vetemaa, Undi jmt draamasid, ei jäta ta tähelepanuta ka näiteks Juhan Smuuli näidendite novaatorlikku vormi. Üldhinnanguid ei ole põhjust vaidlustada, kui ka mõni üksikvaatlus teatavaid kahtlusi äratav — nõnda tundub vahest liiga lihtsustav Vetemaa «Roo-siaia» psühholoogiliselt keerukate suhete taandamine 1940. a suvesündmuste poliitiliseks allegooriak. On tõsiselt kahju, et kogumikku pole valitud «Manas» nr 47 (1979) ilmunud kirjutist «Meie repertuaar», mis andnuks siinsele huvilisele samaväärselt ülevaatliku pildi väliseesti näidendiparemi-kust (Kangro, Helbemäe, Nõu, Külvet, Maripuu).

Ühise ja ühendava tunnetamisest saab Mardi Valgemäe raamatu puhul rääkida laiemaski kontekstis. Euroopa kultuuri pidevus, mida Valgemäe tähistab kujundiga «kultuurikontinuiteedijõgi» (lk 41), võimaldab leida ajas ja ruumis kaugete teoste vahel ootamatuidki seoseid. Eriti hästi paistab see silma Mardi Valgemäe klassikavaatlustes. Tõepoolest, võib näida, et Vilde, Kitzbergi või Raudsepa tippteosed on risti-põiki läbi analüüsitud — mida uut saaks selles kooliklassikas veel leida? Kuid Valgemäe, asetanud nad Euroopa draama- ja teatritraditsiooni taustale, mida ta suurepäraselt tunneb, pakub üllatavaid vaatenurki ja põnevaid tõlgendusi. Nõnda leiab ta «Lihahundis» iidsete viljakusriituste vastukõlasid («Rituaalteatrist ja «Lihahundist»»), «Pisuhänna» seob uusatika komöödia tüübistikuga («Kas vahemereäärne Vilde?»), «Mikumärdis» eritleb armastuse liike ning tõmbab paralleele O'Neilliga («Iha sirelite all»). Vabalt liikuv mõte teeb vahel lausa peadpööritavaid hüppeid ajas, nagu näiteks lk 44—46, kus moodustub seoseahel Plautus — eesti folkloor — E. Vilde — E. Ionesco — T. Williams. Või C. R. Jakobsoni «Arthur ja Anna» (muide, Valgemäe peab seda eesti rahvusliku näitekirjanduse esikteoseks) ja neegrite olukord USA lõunaosas. Või veel: E. Vetemaa «Õhtusöök viiele» ja J. Osborne'i «Vaata raevus tagasi», E. Vilde «Side» ja H. Ibseni «Metspart», J. Kruusvalli «Vaikuse vallamaja» ja Shakespeare'i kroonikad. Näidete rida võiks jätkata. Seostamine on üks Mardi Valgemäe lemmikvõtteid: kord leiab ta tüpoloogilisi sarnasusi konfliktasetuses või tegelaskonnas, kord kokkulangevusi detailides, hüpoteetiliselt mõjutusi vms. Ilusaks näiteks on esse «Linn ja teater», kus viiakse teemakohaselt kokku nii erinevate

kirjanike teosed, nagu seda on L. Kibuvits, M. Unt, R. Saluri, H. Raudsepp, M. Mutt ja E. Maripuu — kõnelemata juba viidetest maailmaklassikale.

Mardi Valgemäe raamat paistab silma ka käsitlusmetoodika mitmekülgusega. B. Kangro lühinäidendit «Üle jõe» võrdleb ta Schuberti keelpillikvartetiga, mis annab põhjuse kõnelda sonaadistruktuuri rakendamisest ja tegelaste kammermuusikalisest jaotusest («Kammerteatris»); E. Vetemaa «Püha Susanna» võtmeks saab nimede semiootika ja kristlik emblemaatika («Väike Vetemaa-vaatlus»); H. Raudsepa «Mikumärdi» dialoogi vulgarisme aitab seletada Freudi õpetus («Iha sirelite all»). Akadeemilisele rangusele eelistab uurija väitmisjulget esseistlikkust, detailsetele tervikanalüüsidele mõne huvitavatava tahu läbivalgustamist. Mõni kirjutis tundub ehk liialt fragmentaarsena ja iga järeldusega ei pruugi lugeja nõustuda, kuid salgamatu on Mardi Valgemäe esseede vaimselt ergastav mõju — huvitav on alati!

Põhimõtteline küsimus on ikka olnud teatri ja draamakirjanduse vahekord. Mardi Valgemäe vaatlleb neid nende loomulikus koosolemisel, liikudes ühtmoodi vabalt nii kirjandus- kui ka teatrimaailmas. Oma teatrikäsituse sõnastab ta valimiku avaartiklis «Milleks teater?» (kirjutatud 1972): teater on mäng, mis aitab inimesel iseennast tundma õppida, selleks vajame aga «mitte fotograafilist realismi, vaid essentsi, põhiolemust, seestmist tõe» (lk 12). Valgemäe asetab rõhu tegevusele, visuaalsusele, vormidele ja värvidele, mitte siis niivõrd verbaalsele elemendile, s. o tekstile. Kui lisada, et arutlust täiendavad viited P. Brookile, J. Grotowskile, A. Artaud'le, saab mõistetavaks Mardi Valgemäe eriline poolehoid Evald Hermaküla ning Jaan Toominga teatriuendusele ja *Off-Off Broadway* eksperimentaalteatrile. Tähelepanu ja tunnustusega on ta jälginud ka noorema põlvkonna väliseestlaste Elmar Maripuu ja Linda Pakri lavastusi, samuti Marika Blossfeldti tantsudraamasid. Tegelikult ongi üle poole valimiku tekstidest teatriarvustused. Enamasti on nad lühikesed, keskenduvad lavakujundite kirjeldamisele-tõlgendamisele ja näitlejatöödele. Näidend kuulub Valgemäe käsituses lavastusega kokku, «autoritruuduse» probleemi ei tekigi. Mardi Valgemäe arvustajategevuse valgusel tundub range piirajamine filoloogia ja teatrikriitika vahele iseäranis anakronistlik.

«Kaleva»-lavastuse arvustuse pealkiri on «Sillameister Marika». Sillaloojaks välismaailma (ka ingliskeelses kultuuriruumi) on olnud ka Mardi Valgemäe. Tema säravalt esseistlik raamat on kahtlemata väliseesti kirjandus- ja teatrimõtte paremaid näiteid.

KALEIDOSKOOP

EDGAR KASKLA

Kultuuri reaalsed piirid: kultuurikiri Ameerikast.

Prantsuse sotsioloog/filosoof Jean Baudrillard kirjutab Disneylandi kohta, et fantaasia pole Disneyland ise, vaid see, kui külaline usub, et illusioonid lõpevad siis, kui ta lõbustuspargist välja kõnnib. Niisamuti on aga igasuguse teatrietendusega, igasuguse «kultuurilise» üritusega, kus määratakse kindlaks, et fantaasia asub ühes kohas ja mitte teises, et «show» ei kandu edasi mujale, tõelisse maailma. Teater eriti võib olla mis tahes sisuga ja selle sisu mõistmises on ühiselt osalised näidendi autor, näitlejad ja vaatajaskond, kuid teatri peamine siht on siiski see, et peab olema *show*. Näidend peab kuidagi väärima pealtvaatajate huvi, peab midagi esitama niimoodi, et silmad pöörduksid lavale. See on tähtsam kui metafoorid ja sügavamad ideed, mis näidend endaga kaasas võib kanda.

Teater on tihti paradoksaalses olukorras. Et ennast märkida *show*'na, peab ta olema fantaseeriv ja ebareaalne isegi nendel momentidel, kui näitlejad täpselt järgivad inimeste (omaenda) käitumist pärisituatsioonides. Ühesõnaga näidend võib püüda olla täielikult reaalne ja päevakohane, kuid kunagi ei tohi ta seda liiga täpselt saavutada. Alati on teada, kus reaalsus lõpeb ja *show* algab. Teatrisaal ise aitab kindlaks määrata *show* asukohta, teeb geograafiliselt selgeks, kus teatri metafooriline paralleeluniversum algab. Isegi kui *show* püüab ettevaatlikult järele teha tegelikku elu, jääb siiski puutumata geograafiline vahe audientsi ja tegevuse vahel, saali-toolide ja lava vahel. Arhitektuur määrab kindlaks, kes on pealtvaataja ja kes on näitleja.

Selle vahemaaga on mitut moodi mängitud ja igasuguseid trikke proovitud, et vaataja-näitleja vahet minimaliseerida. On proovitud vaatajaskonda ümber paigutada, on ka tegevust viidud koguni rahva sekka. *Performance art* («näitlev kunst») sunnib tihti rahvast kaasa tegema/elama, kuna «kunst» ise proovib tekitada konfrontatsiooni kunstniku ja pealtvaatajate vahel. Siiski teatriruumi jaotus määrab materiaalselt, mis on etendus ja mis ei ole. Ei peeta suurt lugu inimesest, kes tänaval ropendab, kuid kunstnik võib seda *show* ajal vabalt teha,

kuna kõik juuresolijad teavad, et see on osa tema ideede väljendamisest. *Show* efektiivsus sõltub sellest, et publik peab kõigepealt teadma, mis on *show*, mis ei ole. See on äärmiselt tähtis tegur, sest see võib olla ainuke asi, mis otustab, kas kuulata ja interpreteerida kunstiteost või inimesel hambad kurku lüüa.

Aga kui lavastuse asukoht määrab kindlaks selle kultuuriväärtuse *show*'na, mis saab siis, kui teatrisaali pole? Kalifornias on populaarseks saanud just sellised nn «interaktiivsed» näidendid, kus pealtvaatajad liiguvad vabalt ja vahel isegi muutuvad näitemängu osalisteks. «Tamara's» (mis on Los Angeleses etendunud umbes kaheksa aastat!) käib tegevus samaaegselt mitmes erinevas toas ja arvestatakse sellega, et pealtvaatajad ei saa tervet tükki korraga näha. Näitemängu salapära on just selles, et kunagi ei ole teada, mis tistes ruumides võib toimuda, ja pole ka võimalik kindlaks teha, kas mäng teises toas on või oli sama siis, kui pealtvaataja seda nägi. «Tamara's» teatrisaali ei ole; etendused toimuvad koguni Hollywoodi Ameerika Leegioni hoones ning sellega on osati teatri geograafiline pind ületatud.

«Tamara» siiski paljastab ennast. Näitemäng käib pealtvaatajate ümber, vahel ka koos nende abiga (eriti nende abiga, kes juba mitu korda käinud), kuid suhe lavastuse ja vaatajaskonna vahel on isegi lavata raudselt paigal. Vaatajate kaasaelamine ja kaasanäitlemine on oma valida ja on täiesti võimalik olla passiivselt pealtvaataja nagu udukuju, kes kõnnib kellelegi järele ja jälgib teise tegevust ilma vahele segamata. Ja liigselt vahele segada ei saagi, kuna sisuliselt on mingi kindel lugu, mida saab jälgida ja mida näitlejad on kohustatud ette kandma.

Näidend «Tony ja Tina pulmad» («Tony and Tina's Wedding») teeb distantsihoidmise probleemi hoopis keerulisemaks, kuna paneb pealtvaatajad täielikult kahtlema, millist rolli nemad ise peavad nüüd mängima. Idee on lihtne: itaalia päritoluga perekonna pulmad ja järgnev vastuvõtupidu, millest võtavad osa ka «pealtvaatajad» ehk «külalised». Siin peavad pealtvaatajad kaasa mängima: nemad on pulmalised, kes, tõsi küll, vaatavad pealt, kuid teevad seda sellepärast, et see ongi see, mida külalised peavad pulmas tegema. Kollektiivselt mängitakse pulmaliste osa ja peo miljööös tekib täpselt sama vahekord,

nagu tekiks ehtsas pulmas, kus ei tunta teisi külalisi. Isik on sunnitud «näitlema», sest kõik ta ümber näitlevad, otsustav selles asjaolus on pulmade kontekst, mis sunnib teda ossa, millest väljapääsu pole, ja selle geograafiline paik, hotelli saal. Võib-olla ainus asi, mis paljastab illusiooni, on see, et itaalia rahvuskultuur tundub olevat veidi võõras ja veel võõrastavam on New Yorgi itaallaste ingliskeelne murrak ja käitumisviis. Teisest küljest võib aga ette kujutada, et New Yorgis oleks näidend täiesti ehtne. (Näidendit mängitigi enne New Yorgis ja see oli seal populaarsem kui Los Angeleses, kus etendus on juba lõppenud.)

On see teatrietendus, on see üldse *show*, või lihtsalt peegeldab igapäevast elu? Pulmad püüavad viia näitemängu ideed üle nende piiride, mis teevad kindlaks, kus on *show* ja kus ei ole. Kõik peavad kaasa tegema, et illusiooni ülal hoida, kuid samal ajal pole see illusioon, kui oled ise osaline suuremas farsis ja pead kaasa mängima ainult selleks, et mängu lõbusamaks teha. Ja kui võrd on ka tegelikud pulmad *show*? Pole mõtet külaliste käest küsida, «kuidas näidend meeldis?», vaid õigem küsimus on, «kuidas pidu meeldis?» Pulmade asukoht teeb pildi aina autentsemaks. Ainult see, et külaline maksab sissepääsu eest, otsustab, et pulmapidu on vormiliselt siiski näitemäng ja mitte päris pidu, kuhu kogemata oled sattunud.

Interaktiivsed näidendid toovad esile mitu huvitavat filosoofilist küsimust. Esiteks võib analüüsida näitlemise mõistet, eriti kõrvuti ideega, et elus on neidki aegu, kus ei näidelda. Tavaliselt arvatakse, et esinemine on piiratud käitumisvorm. Baudrillard vastaks, et näitlemine käib kogu aeg, kuna muud reaalsust või autentsust elus ei ole (*Simulations*, lk 54). Ei maksa rääkida *show*'st kui erandist, kuna muud selles «simuleeritud» olevikus ei olegi. Ja tõesti, osavõtt pulmapeost on täiesti loomulik ja omamoodi lihtne, kuna inimesed oskavad just selliselt käituda. Käitumine on võrdne näitlemisega ja mingit *a priori* vahet seal ei ole. Teisalt võib taas rõhutada geograafilist aspekti ja seda, kuidas ruum sunnib vaatajaskonda olukorraga leppima ühtemoodi ja mitte teisiti. Pulmapeo saal ning selle situatsioon koos panevad paltvaatajad väljapääsmatusse seisundisse. Publik peab valimata kaasa lööma, just niisama nagu igapäevases elus on «vaba valik» tihti ainult kitsaste piiride vahel. Näitemäng ise äga tuleb kaarega tagasi selle küsimuse juurde: kas *show* peegeldab igapäevast elu või on nendevaheline erinevus nüüd kaotsi läinud?

*

Samal ajal kui *show* ja vaatajaskonna vahemaa vähenemisega püütakse lükata teatrikultuuri piire uude asendisse, on tekkinud USAs reaktsioon kultuuri «pornograafia» vastu. Leitakse, et kunst ja kultuur üldiselt on liiga kaugele läinud ja et see, mida hüütakse kunstiks, ei ole enam midagi muud kui porno uue sildi all. Cincinnati linnas arreteeriti kunstimuseumi direktor, kes oli korraldanud Robert Mapplethorpe'i fotode väljapaneku. Leiti, et kohalike standardite järgi olid mõned fotod homoseksuaalsetest tegudest ja alasti lastest vastuvõtmatud. Direktor väitis, et see olevat kunst ja osa põhiseaduse kohaselt lubatud sõnavabadusest. Lõpuks otsustas kohus direktori kasuks. Floridas mõisteti süüdi heliplaadikaupluse omanik, kes müüs *rap*-ansambli «2 Live Crew» diski, mille Florida kohus oli juba enne tunnistanud pornograafiliseks. (Eraldi kohtuprotsessil süüdistati «2 Live Crew» liikmeid pornolevitamises, kuid kohus otsustas räpperite kasuks.) Samuti on palju kisa ja kõmu olnud Washingtonis selle üle, et riik toetab kunstnikke, kelle tööd on mõne (kaasarvatud mõne senaatori) silmis ka puha pornograafia.

Ei «Tamara» ega «Tony ja Tina pulmad» ole sisuliselt pornograafilised, kuid nende siht — ümber mõelda, mis on *show*, mis on reaalsus — on põhimõtteliselt kooskõlas kultuuriga üldse, mis mitmel moel püüab mängida kultuuri ja mitte-kultuuri piiridega. Ilmselt mõned püüavad päästa põhimõtet, et on olemas mingi kindel piir, mis on kunst ja mis ei ole, kuid keegi ei oska täpselt öelda, mis vahe neil võiks olla. Ja teise nurga alt võib mõelda sellele, mis tähtsusega on kultuuri/kunsti asukoht ise? Kui tõesti panna porno muuseumiseintele, kas on see siis enam pornograafia ja kas paik määrab selle uue tähenduse?

Praegune võitlus pornokunsti (huvitav oksüümoron) vastu ainult näitab, et vahe, mida tehakse kultuuri ja mittekultuuri vahel on vajalik või millegi poolest tähtis. On olemas reeglid, mille järgi kultuurielu peab mängima. Reeglid piiravad vaba mõtlemist, niisamuti kui lava piirab näidendit. Baudrillard võib unistada simuleeritud ilmaruumis, kuid on neid, kes kogu jõuga püüavad reaalsust kohal hoida. On tore ideedega mängida. See küsimus aga suunab ennast võimu poole ja paneb koguni mõtlema, kui kaugele vabadus siin mandril ulatub. Kas piirivalvetornid paistavad?

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja **Toivo Tasa** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas**
60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa**
44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus
Märt Väljataga 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Andres Herkel** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 14—16 tel 31 117). Üldinformatsioon **Olev Remsu** 60 18 58. Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Ruth Haaring** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Hantadze** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 68 14 11

Hea lugeja välismaal!

Kas Sa oled endale juba tellinud ajakirja «VIKERKAAR»?

«VIKERKAART» võib tellida üle kogu maailma, kui teadad oma soovist SOOME —

Akateeminen Kirjakauppa

PO BOX 128 SF 00101

Helsinki

Finland

või ROOTSI —

Bibliotekstjänst AB

BOX 200, S 22100

Lund

Sweden

Tellimise eest on eriti soodne tasuda veel
Helsinkis Pasilas **KANSALLISOSAKE-**

PANKKI kassas «Perioodika» oma arvele
Nr 145410/2487,

teatades sissemaksust ka meile aadressil:

Kirjastus «Perioodika»

pk 107, Pärnu mnt 8

Tallinn 200 090

Estonia

«Vikerkaar» ilmub 12 numbrit aastas.

Telli uueks aastaks endale ja igale sõbrale

ajakiri «VIKERKAAR»!

Tellimishind

3 kuuks 10 USA \$ ehk 40 FIM

6 kuuks 18 USA \$ ehk 75 FIM

aastaks ainult 35 USA \$ ehk 140 FIM

Üksiknumber maksab 4,5 USA \$ ehk 15 FIM

«VIKERKAAR» kodu- ja välismaail

Toimetuse aadress: 200 031, Tallinn, Toompuiestee 30. Fax 442-484.

Kirjastus «Perioodika», 200 001, Tallinn, Pärnu mnt 8.

Laduda antud 05. 12. 1990. Trükkida antud

15. 01. 1991. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk.

Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51.

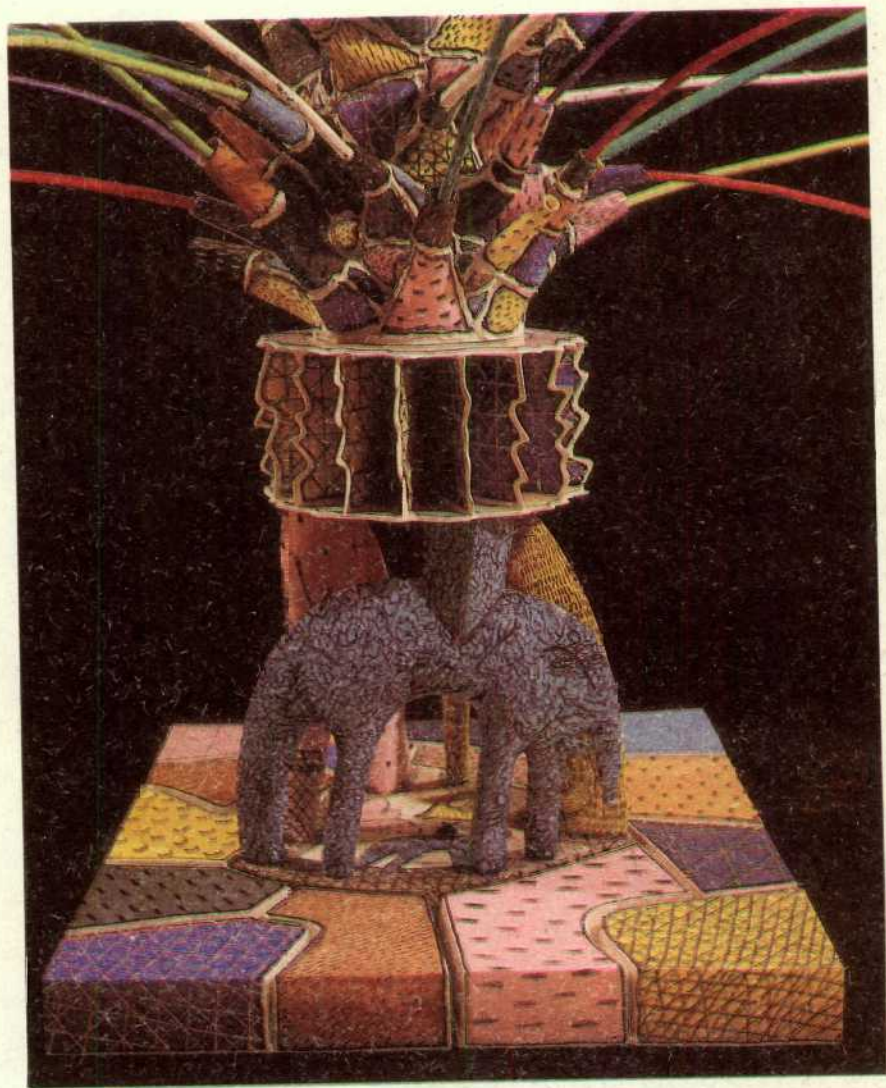
Arvestuspoognaid 9,85. Tellimise nr. 5489.

EKP KK Kirjastuse trükikoda, 200 096, Tallinn,

Pärnu mnt 67a.

«Vikerkaar» nr 2, veebruar 1991. Hind rbl 1.20.

Vikerkaar

Hind rbl. 1.20
78245